دۇنياغا نەزەر

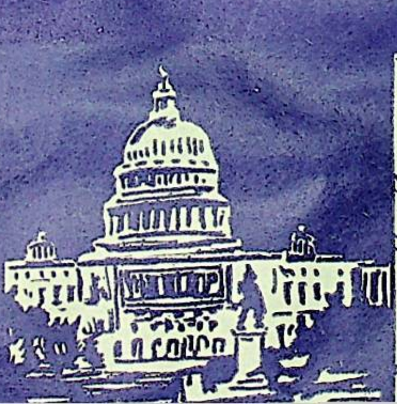
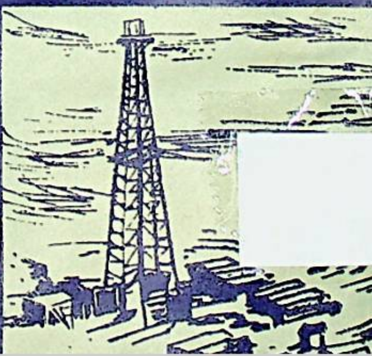

دۇنيــاغا نــەزەر

دۇنيا بىلىملىرى نەشرىياتى تۈزگەن
تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇكېرىم سابىت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

بۇ كىتاب دۇنيا بىلىملىرى نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل 5 - ئاي بېيجىڭ 1-
نەشرى 1- باسمىسىغا ئاساسەن قىسقارتىپ تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据世界知识出版社1980年5月北京第1版第1次印刷本删译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: نۇرمەھەممەت دۆلەتى
ھىدايىتىللا سەلەي

دۇنياغا نەزەر

دۇنيا بىلىملىرى نەشرىياتى تۈزگەن
تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇكېرىم سابىت

*

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1092×787مم 1/32 باسما تاۋىقى: 6.125
1983 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
1984 - يىل 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M3264·1
تىراژى: 1 — 7,000
باھاسى: 0.31 يۈەن

تۈزگۈچىدىن

قۇياش شائىلىق نۇرىنى چېچىپ تۇرغان كەڭ زېمىن 80 - يىللارنىڭ تۇنجى باھارىنى كۈتۈۋالدى.

80 - يىللار مەملىكىتىمىزدە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ئاساس سېلىشتا ھالقىلىق 10 يىل. دۇنيا توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىزنى ئاشۇرۇش، خەلقارا بىلىمنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، بۇ كىتاپچىنى ئالاھىدە تۈزۈپ چىقتۇق.

بۇ كىتاپقا بېسىلغان ماقالىلارنىڭ كوپچىلىگىنى مەخسۇس تەتقىقات خادىملىرى يازغان بولۇپ، بىلىملەرنى تونۇشتۇرۇش ئاساس قىلىنغان، مەزمۇنى چوڭقۇر، چۈشىنىشلىك ۋە قىزىقارلىق.

بۇ كىتاپنى تۈزۈش جەريانىدا، مەركىزىي خەلق رادىيو ئىستانسىسى خەلقارا بولۇمىنىڭ ياردىمىگە مۇيەسسەر بولدۇق. بۇ يەردە ئۇلارغا كوپ رەھمەت ئېيتىمىز.

1980 - يىل 4 - ئاي

* * *

مۇندەرىجە

يەر شارىنىڭ كورۇنۇشى 1
7 قىتئە ۋە 4 ئوكيانىنىڭ ئالاھىدىلىكى 8
مۇز - قارلىق قۇرۇقلۇق — ئانتاركتىدا.................................. 15
شىمالىي قۇتۇپ — ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي ۋە
بايلىق غەزنىسى 24
گرېنلاندىيە ۋە ئېسكىمولار 36
بوغاز — قۇرۇقلۇق ۋە ئوكيانىنىڭ بوغىزى.................................. 44

* * *

7 قىتئە، 4 ئوكيان ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى 64
ئاسىيادىكى مەملىكەتلەرنىڭ ناملىرى توغرىسىدا 71
ئافرىقىدىكى دولەتلەر ۋە رايونلارنىڭ ناملىرى
توغرىسىدا 88
لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدىكى مىللەت ۋە دولەت
ناملىرى 94
ياۋروپادىكى مەملىكەتلەرنىڭ ناملىرى توغرىسىدا 103
ئوكيانىيىدىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا.................. 113
دۇنيادىكى مەملىكەتلەر (رايونلار) پايتەخت (مەركەز)
لىرىنىڭ ناملىرى توغرىسىدا 120

* * *

يەر شارىدىكى سۇ ئىشلىتىشكە يېتەمدۇ؟ 136

نېفىت — 20 - ئەسىردىكى ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ سەردارى 150

قوملۇقتىكى بايلىق 168

دېڭىز - ئوكيانلاردىكى مول جان - جانىۋارلار بايلىقى... 183

يەر شارىنىڭ كورۇنۇشى

يەر شارى — ئىنسانلار ئەمگەك قىلىدىغان، ھايات كەچۈرىدىغان جاي، ئۇ ئالەمدىكى كىچىككىنە بىر پلانىتىدىنلا ئىبارەت. لېكىن ئىنسانلار نەزىرىدە، يەر شارى قالتىس چوڭ نەرسە.

دۇنيانى چۈشىنىش ۋە بىلىشتە، ئالدى بىلەن، بىز ياشاۋاتقان مۇشۇ دۇنيا يەنى مۇشۇ يەر شارىنىڭ چوڭلۇغى زادى قانچىلىك؟ دىگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. يەر شارى شارسىمان نەرسە ئىكەن، ئۇنداقتا گەپنى شۇنىڭدىن باشلايلى.

يەر شارى دىگىنىمىز، ئىسمىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، يۇمۇلاق شارسىمان جىسىم. لېكىن يەر شارى ھەقىقى، تازا يۇمۇلاق شار ئەمەس، بەلكى جەنۇبىي قۇتۇبى بىلەن شىمالىي قۇتۇبى سەل - پەل ياپىلاق كەلگەن شار شەكىللىك جىسىم، بىراق، ئۇنىڭ ياپىلاقلىغى شۇ دەرىجىدە كىچىككى، پەقەت ئىككى يۈز توقسان سەككىز پۈتۈن ئۈچتىن بىرگىلا توغرا كېلىدۇ. ئەمىلىيەتتە، يەر شارى ناھايىتى زور ئېلىپىس جىسىم.

يەر شارى يۈزىنىڭ ئومۇمى كولەمى 510 مىليون كۋادىرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. يەر شارىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى رادىئۇسى (يەر مەركىزىدىن ئىككى قۇتۇپ نۇقتىسىغىچە بولغان ئوتتۇرىچە تۈز سىزىغىنىڭ ئارىلىغى) 6 مىڭ 357

كىلومېتىر، ئېكۋاتور رادىئۇسى (يەر مەركىزىدىن ئېكۋاتورنىڭ ھەرقايسى نۇقتىلىرىغىچە بولغان ئوتتۇرىچە ئارىلىق) 6 مىڭ 378 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئىككى سان قىممىتىگە مۇناسىپ ھالدا جەنۇبىي ۋە شىمالىي قۇتۇپنى كېسىپ ئۆتىدىغان، يەر شارىنى بىر ئايلىنىدىغان مېرىدىان چەمبىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 مىڭ 900 كىلومېتىر، ئېكۋاتور چەمبىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 مىڭ 76 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ سانلار يەر شارىنىڭ ئىككى قۇتۇبىنىڭ سەل-پەل ياپىلاق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان مېرىدىان چەمبىرى — جەنۇبىي ۋە شىمالىي قۇتۇپتىكى تەكشىلىكنى يەر شارى يۈزى بىلەن ئۆتەشتۈرىدىغان سىزىق. مېرىدىان سىزىقى ئېكۋاتور بىلەن تىك بۇلۇڭ ھاسىل قىلىدۇ. پۈتكۈل يەر شارى تەڭمۇ-تەڭ 360 بۆلەككە بۆلۈنىدۇ، ھەر بىر بۆلەك بىر مېرىدىان دەپ ئاتىلىدۇ. 1884-يىلى ئېچىلغان خەلقارا مېرىدىان يىغىنى ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھىرىنىڭ شەرقىي-جەنۇبىي ئەتراپىدىكى گرىنۋىچ رەسەتخانىسىدىن ئۆتىدىغان مېرىدىان سىزىقىنى نۆل گرادۇس مېرىدىان سىزىقى قىلىپ بەلگىلەشنى قارار قىلغان، ئۇ، نۆل گرادۇسلۇق مېرىدىان سىزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ سىزىقنىڭ شەرقى شەرقىي مېرىدىان، غەربى غەربىي مېرىدىان دەپ ئاتىلىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا 180 گرادۇسقىچە سانىلىدۇ. نەزەرىيە جەھەتتە، نۆل گرادۇسلۇق مېرىدىان سىزىقىنىڭ شەرقى شەرقىي يېرىم شار، غەربى غەربىي يېرىم شار دېيىلىدۇ.

ئېكۋاتور — يەر شارىنىڭ يۈزىدىكى ئەڭ چوڭ پاراللېل چەمبەر، يەنى نۆل گرادۇس پاراللېلدۇر. يەر شارى-

نىڭ شار مەركىزى بىلەن ئېكۋاتور ۋە قۇتۇپنى چېتىپ تۇرىدىغان سىزىقنىڭ ئارىلىقىدىكى ئارا بۇلۇڭ 90° كېلىدۇ، مەركىزىي بۇلۇڭنىڭ 90° لۇق تەڭ بۆلەك سىزىقى بىلەن يەر شارى يۈزىدىكى كېسىشىش نۇقتىسى مۇناسىپ كەڭلىك گرادۇسىنىڭ ئورنى ھېساپلىنىدۇ، يەر شارى ئېللىپسىمان شار بولغانلىقى ئۈچۈن، پاراللېل گرادۇسلىرىنىڭ ئارىلىقى تەڭ بولمايدۇ. ئېكۋاتورنىڭ شىمالى شىمالىي پاراللېل، ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبى جەنۇبىي پاراللېل دەپ ئاتىلىدۇ. پاراللېل سىزىقلار تەڭمۇ-تەڭ بولىدۇ، مېرىدىان سىزىقلار بولسا ئىككى قۇتۇپتا كېسىلىشىپ تۇرىدۇ.

بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان مېرىدىان سىزىقى، پاراللېل سىزىقى ۋە ئېكۋاتور پەرەز قىلىنغان سىزىقلار ئەلۋەتتە، لېكىن، پەرەز قىلىنغان بۇ سىزىقلار مەيلى پەن تەتقىقاتى ئۈچۈن بولسۇن ۋە مەيلى ئەمەلىي تۇرمۇش ئۈچۈن بولسۇن، ناھايىتى كېرەكلىك ۋە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇشۇ مېرىدىان-پاراللېل تورى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتنى مېرىدىان-پاراللېل گرادۇسى ئارقىلىق بىلەلەيمىز، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتنىڭ سانلىق قىممىتىگە ئاساسەن، ھەر قانداق جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى تېزلا ئېنىقلاپ چىقالايمىز. دېڭىزدىكى پاراخوتلارمۇ ياكى ئاسماندىكى ئايروپىلانلارمۇ ئۆزىنىڭ يولى ۋە ئورنىنى مېرىدىان-پاراللېل تورى ئارقىلىق كۆرسىتەلەيدۇ، ھەتتا سۈنئىي ھەمراھلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

يەر شارىدىكى ئىسسىقلىقنىڭ قۇياشتىن كېلىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. يەر شارىنى ئالاھىدە بەش ئىقلىم بەلۋىغىغا بۆلۈش مۇمكىن: ئېكۋاتورغا يېقىن جايلارغا قۇياش

نۇرى ئۇدۇللا چۈشىدۇ ياكى ئۇدۇلراق چۈشىدۇ، ئۇ يەر-لەرنىڭ هارارىتى يىل بويى يۇقۇرى بولۇپ، ئىسسىق بەل-ۋاغ دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككى قۇتۇپ ئەتراپلىرىغا كۈن نۇرى تازا يانتۇ چۈشىدۇ، ئۇ يەرلەرنىڭ قۇياشتىن ئالىدىغان نۇر ئىسسىقلىقى ناهايىتى ئاز بولغاچقا، يىل بويى قاتتىق سوغاق بولىدۇ، شۇڭا، سوغاق بەلۋاغ دەپ ئاتىلىدۇ، شىمالىي قۇتۇپقا يېقىن جايلار شىمالىي سوغاق بەلۋاغ، جەنۇبىي قۇتۇپقا يېقىن جايلار جەنۇبىي سوغاق بەلۋاغ دەپ ئاتى-لىدۇ. ئىسسىق بەلۋاغ بىلەن جەنۇبىي - شىمالىي قۇتۇپ ئارى-لىغىدىكى جايلارنىڭ قۇياشتىن ئالىدىغان نۇر ئىسسىقلىقى سوغاق بەلۋاغدىكى جايلار ئالىدىغان ئىسسىقلىقتا قارىغاندا كۆپ، ئىسسىق بەلۋاغدىكى جايلار ئالىدىغان نۇر ئىسسىق-لىقىغا قارىغاندا ئاز بولغانلىقتىن، شىمالىي مۆتىدىل بەلۋاغ ۋە جەنۇبىي مۆتىدىل بەلۋاغ دەپ ئاتىلىدۇ. بەش ئىقلىم بەلۋىغى ئايرىم - ئايرىم هالدا جەنۇبىي، شىمالىي تروپىك سىزىقى بىلەن جەنۇبىي، شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىنى چېگرا قىلىدۇ. لېكىن ئەمەلىيەتتە، يەر شارىنىڭ هاۋارايى ئاس-ترونومىيىلىك ئامىللارنىڭ تەسىرىدىن باشقا، يەنە نۇرغۇن ئامىللارنىڭ، ئالايلى، ئاتموسفېرا هاۋا ئېقىمى، ئېگىزلىك-پەسلىك، دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇقنىڭ جايلىشىشى، قۇرۇقلۇقنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، ئوكيان ئېقىمىنىڭ هەركىتى ۋە باشقىلار-نىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ.

يەر شارىدا قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز - ئوكيانلار بار. قۇرۇقلۇقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 148 مىليون كۇۋادرات كىلو-مېتىردىن ئاشىدۇ، دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 363 مىليون كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. دېمەك، قۇرۇقلۇق يەر

شارى كۆلىمىنىڭ 29 پىرسەنتىنىلا تەشكىل قىلىدۇ، دېڭىز-ئوكيانلار بولسا 71 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ كۆلىمى قۇرۇقلۇق كۆلىمى-نىڭ تەخمىنەن ئىككى يېرىم باراۋەرىگە تەڭ.

يەر شارىدىكى قۇرۇقلۇق ئوكياندىن كۆپ دەرىجىدە كىچىك بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ ئۈستىگە تارقىلىشىمۇ تازا تەكشى ئەمەس: جەنۇبىي ۋە شىمالىي يېرىم شارنى ئالساق، شىمالىي يېرىم شاردا قۇرۇقلۇق كۆپ، جەنۇبىي يېرىم شاردا ئاز؛ شەرقىي ۋە غەربىي يېرىم شارنى ئالساق، شەرقىي يېرىم شاردا قۇرۇقلۇق كۆپ، غەربىي يېرىم شاردا ئاز.

يەر شارىدىكى قۇرۇقلۇق هەر خىل دەرىجىگە بولۇن-گەن، لېكىن، ئاساسىي جەھەتتىن ئىككى تۈرگە يەنى چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن ئاراللارغا بولۇنىدۇ. چوڭ قۇرۇقلۇقتىن پەقەت ئالتىسى بار، ئاراللار بولسا سان - ساناقسىز، بىراق، 150 مىليون كۇۋادرات كىلومېتىرغا يېقىن قۇرۇقلۇق ئىچىدە، بارلىق ئاراللارنىڭ كۆلىمى 10 مىليون كۇۋادرات كىلو-مېتىرغا يەتمەيدۇ. ئالتە چوڭ قۇرۇقلۇقلار ئۆزىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بويىچە، ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇغى، ئافرىقا قۇرۇقلۇغى، شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغى، جەنۇبىي ئامې-رىكا قۇرۇقلۇغى، جەنۇبىي قۇتۇپ قۇرۇقلۇغى ۋە ئاۋسترا-لىيە چوڭ قۇرۇقلۇغىدىن ئىبارەت 6 گە بولۇنىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە، تارىخىي مۇناسىۋەت ۋە ئادەت مۇناسىۋەتلىرى تۈپەيلىدىن ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇغىنى ئاسىيا قىتئە-ئەسى ۋە ياۋروپا قىتئەسى دەپ ئىككىگە بولۇۋەتكەن. شۇ سەۋەپتىن، چوڭ قۇرۇقلۇق ئالتە بولغىنى بىلەن، قىتئە يەتتە بولۇپ قالغان، بۇلار، ئاسىيا قىتئەسى، ئافرىقا

قىتئەسى، شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى، جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسى، ئانتاركتىكا، ياۋروپا قىتئەسى ۋە ئوكيانىيەلەردىن ئىبارەت.

دېڭىز-ئوكيانلارنىڭ كۆلىمى قۇرۇقلۇق كۆلىمىدىن كەڭ بولۇپلا قالماي، ھەجمىمۇ ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن يۇقىرى بولغان قۇرۇقلۇقتىنمۇ زور دەرىجىدە چوڭ. يەر شارىدىكى قۇرۇقلۇقنىڭ ئومۇمەن دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 840 مېتىردىن ئاشمايدۇ، دېڭىز-ئوكيانلارنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى بولسا، 3 مىڭ 810 مېتىرغا يېتىدۇ.

يەر شارىدىكى ئوكيانلار تارىخىي مۇناسىۋەت ۋە ئادەت مۇناسىۋەتلىرى تۈپەيلىدىن، شۇنداقلا چوڭ قۇرۇقلۇقلارنىڭ بۆلۈۋېتىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، چوڭ-كىچىكلىك تەرتىۋى بويىچە تىنچ ئوكيان، ئاتلانتىك ئوكيان، ھىندى ئوكيان، شىمالىي مۇز ئوكيانىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئوكيانغا بۆلۈنىدۇ.

قۇرۇقلۇقنىڭ يەر شارىدا ئىگەللىگەن نىسبىتى خېلى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ ئىنسانلار تۇغۇلىدىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئاساسىي زېمىندۇر. يەر شارىدىكى قۇرۇقلۇقتا مىليونلىغان يىللار جەريانىدا ھەر خىل يەر تۈزۈلۈشلىرى ۋە تەبىئى مەنزىرىلەر ھاسىل بولغان: قۇرۇقلۇقتا تۈپ-تۈز دالالار، ئېگىز تاغلار، جىمجىت كۆللەر، قاينام-تاشقىنلىق دەريالار، تىك چۈشكەن شاقىراتمىلار بار. راستلا مەنزىرىلەرمۇ ھەر خىل، بولۇپ تۇرىدىغان ئۆزگىرىشلەرمۇ چەكسىز. بىر مۇنچە جايلارنى كۆز يەتمەيدىغان قېلىن ئورمانلار قاپلىغان بولۇپ، ئالاھىدە گۈزەل كۆرۈنىدۇ. يەر ئاستىغا كەلسەك، ھەممىلا يەردە خىلمۇ-خىل كان بايلىقلىرى بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن قېزىپ ئۆزلەشتۈرۈشنى كۈتۈپ تۇرماقتا ياكى قېزىلماقتا، ئۆزلەشتۈرۈلمەكتە.

قۇرۇقلۇق — مەملىكەتلەر ۋە رايونلارغا بۆلۈنگەن، يېقىنقى سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، دۇنيادا 200 دىن ئوشۇق مەملىكەت ۋە رايون بار. بۇنىڭ تولىسى ئافرىقا قىتئەسىدە، ئاندىن قالسا ئاسىيا قىتئەسىدە، ئۇنىڭدىنمۇ قالسا لاتىن ئامېرىكىسىدا، ياۋروپادا، ئوكيانىيىدە ۋە شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدە. جۇغراپىيە جەھەتتىن قارىغاندا، دۇنيادىكى مەملىكەت ۋە رايونلار، مەيلى جۇغراپىيىلىك ئورنى، مەملىكەت دائىرىسى، يەر تۈزۈلۈشىنىڭ ئېگىز-پەسلىكى، ئىقلىمىنىڭ ئىسسىق-سوغاقلىقى جەھەتتىن بولسۇن ۋە مەيلى باشقا جەھەتلەردىن بولسۇن، ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، تۈركىيە، مىسىر ۋە ھىندونېزىيىگە ئوخشاش بەزى مەملىكەتلەر ئىككى قىتئەگە جايلاشقان؛ ئېكۋادور، برازىلىيە، زايىر، سومالىغا ئوخشاش دۆلەتلەر ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىغىمۇ، شىمالىغىمۇ جايلاشقان؛ بەزى مەملىكەتلەر ئاراللارغا جايلاشقان، دۇنيادا جەمى 35 ئارال مەملىكىتى بار، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تىنچ ئوكياندا؛ بەزى مەملىكەتلەر ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقان، دۇنيادا ئىچكى قۇرۇقلۇق مەملىكەتتىن 30 ى بار، بۇنداق دۆلەتلەر ئافرىقىدا ئەڭ كۆپ. مەملىكەت دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، چىلى ۋە نورۋېگىيىگە ئوخشاش ناھايىتى تار ۋە ئۇزۇنچاق مەملىكەتلەر بار، پىل چىشى قىرغىقى ۋە سۇرىنامغا ئوخشاش خېلىلا چاسا مەملىكەتلەر بار؛ نېپال، شۋېتسارىيىگە ئوخشاش ئېگىز تاغلىق مەملىكەتلەر بار؛ ئېفىئوپىيىگە ئوخشاش ئېگىزلىك مەملىكەتلەر بار؛ گوللاندىيىگە ئوخشاش ئويمان مەملىكەتلەرمۇ بار؛ فىنلاندىيىگە ئوخشاش كۆل كۆپ مەملىكەتلەر بار؛ سالۋادورغا ئوخشاش ۋولقان كۆپ مەملىكەتلەرمۇ بار.

7 قىتئە ۋە 4 ئوكيانىنىڭ ئالاھىدىلىكى

يەر شارى 7 قىتئە ۋە 4 ئوكيانغا بولۇنىدۇ. بۇ 7
قىتئە ئىچىدە ئاسىيا دۇنيا بويىچە كۆلىمى ئەڭ زور قىتئە
ھېساپلىنىدۇ. ئاسىيانىڭ كۆلىمى 44 مىليون كۋادرات كىلو-
مېتىرغا يېقىن بولۇپ، يەر شارىدىكى قۇرۇقلۇقنىڭ 30
پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، تۇتاشقان ئارتۇق ياۋروپاغا تەڭ
كېلىدۇ. ئاسىياغا 30 دىن ئارتۇق دېڭىز يانداشىپ تۇرىدۇ،
دۇنيانىڭ باشقا قىتئەلىرىدە بۇنداق ئەھۋالنى كۆرۈش مۇم-
كىن ئەمەس. ئاسىيانىڭ دېڭىز قىرغىقى ئەڭ ئۇزۇن، قۇ-
رۇقلۇق ھاۋارىيسى ئەڭ كەڭ، تەبىئى كۆرۈنۈشى ئەڭ مۇ-
رەككەپ، ھەرخىل يەر تۈزۈلۈشلىرىنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ،
ئۇنىڭدا تاغلار، ئېگىزلىكلەر، ئويمانلىقلار، تۈزلەڭلىكلەر، چوڭ
دەريالار، ھەمدە دېڭىز قولتۇقى ۋە ئاراللار كۆپ بولۇپ،
دۇنيا قىتئەلىرى ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ؛ ئاسىيا قىتئ-
ەسىدە دۇنيادىكى ئەڭ ئېگىز چوققا — جومولاڭما چوققىسى
ۋە دۇنيانىڭ ئوگزىسى — چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكى، ئەڭ
پەس ئويمانلىق — ئولۇك دېڭىز، ئەڭ چوڭ تاقىم ئارال —
مالاي تاقىم ئاراللىرى، ئەڭ چوڭ يېرىم ئارال — ئەرەپ يېرىم
ئارىلى بار ھەمدە يەرشارىدىكى 8 مىڭ مېتىردىن ئاشىدى-
غان چوققىلار - دۇنيادا بۇنداق چوققىلاردىن 14 ى بولۇپ،
ھەممىسى قاراقورۇم - ھىمالايا تاغ تىزمىلىرىدا ھەيۋەت

بىلەن قەد كۆتىرىپ تۇرىدۇ — نىڭ ھەممىسى ئاسىيادا. ئاسىيادا
كان بايلىقلىرى، ئالايلى، غەربىي ئاسىيادا نېفىت، شەرقىي-جە-
نۇبىي ئاسىيادا قەلەي ناھايىتى مول. سۇ بايلىقىمۇ ئىنتايىن
كۆپ.

ئافرىقا — دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ قىتئە. ئۇنىڭدا
نۇرغۇن ئۆزىگە خاس تەبىئى مەنزىرىلەر بار. ئافرىقا بىلەن
ئاسىيا ئەسلىدە تۇتاش ئىدى، بۇنىڭدىن 100 يىلدىن كۆپ-
رەك ۋاقىت ئىلگىرى يەنى 1869 - يىلى سۇۋەيش قا-
نىلى ئېچىلغاندىن كېيىن، ئۇنى "بىرلا سۇ" ئايرىۋەتتى. نىس-
بەتەن ئېيتقاندا، ئافرىقىنىڭ ئومۇمى كۆرۈنۈشى ئاددىراق،
ئومۇمەن ئېيتقاندا، پايانسىز ئېگىزلىككە ئوخشاپ كېتىدۇ.
قىتئەلەر ئىچىدە، ئافرىقىنىڭ دېڭىز قىرغىقى ھەممىدىن تۈز.
ئافرىقىدا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ قۇملۇق — سەھرايى كەبىر،
يەر شارى قۇرۇقلۇقى بويىچە ئەڭ ئۇزۇن جىلغا — شەرقىي
ئافرىقا چوڭ جىلغىسى، دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن دەريا — نىل
دەرياسى بار. دۇنيا بويىچە ئەڭ كەڭ، ئەڭ ئۇزۇن شاقى-
راتما شۇنىڭدەك دۇنيا بويىچە ئەڭ ئىسسىق جايلارمۇ ئاف-
رىقا قۇرۇقلۇقىدا. ئافرىقا "كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەتىۋا-
لىق ساندۇقى" بولۇشقا مۇناسىپ، مەسىلەن، شىمالىي ئاف-
رىقىنىڭ نېفىتى بىلەن فوسفاتلىرى، جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ
ئالتۇنى بىلەن ئالمىسى، غەربىي ئافرىقىنىڭ ئالىيۇمىنى،
ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ ئۇرانى...... ۋاھاكازالار دۇنيا بويىچە
ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

ياۋروپا — ئەمەلىيەتتە، ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇ-
قىدىكى چوڭ يېرىم ئارال، ئۇنىڭ كۆلىمى كىچىك بولسى-
مۇ، ئەمما، تەبىئى كۆرۈنۈشى جەھەتتە باشقا يەرلەرگە ئوخ-

شمايدىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇنىڭ دېڭىز ياقىلىرى تازا ئەگرى-بۈگرى، يېرىم ئاراللار بىلەن ئاراللار قىتئەنىڭ ئومۇمى كۆلىمىدە ئەڭ چوڭ نىسبەتنى ئىگەللەيدۇ. پۈتۈن ياۋروپانىڭ 60 پىرسەنتتىن كۆپرەكى دېڭىز يۈزىدىن 200 مېترغا يەتمەيدىغان تۈزلەڭلىكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى ئەڭ تۆۋەن قىتئە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياۋروپا ئېكۋاتوردىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراق بولسىمۇ، لېكىن، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكياندىكى ئىسسىق ئېقىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ھاۋاسى خېلىلا ئىسسىق؛ ئاسىيانىڭ ئوخشاش كەڭلىك گىرادۇستىكى رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈنىدۇ. ياۋروپادا دۇنيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى دەريا — ۋولگا دەرياسى، دۇنيا بويىچە دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن ئەڭ چوڭ ئويمانلىق — كاسپىي دېڭىز ئويمانلىقىنىڭ كۆپ قىسمى ھەمدە دۇنيا بويىچە ئەڭ كىچىك، ئەڭ تېيىز دېڭىز — ئازوۋ دېڭىزى بار.

ئوكيانىيىدىكى قۇرۇقلۇقنىڭ كۆلىمى 7 قىتئە ئىچىدە ھەممىدىن كىچىك بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرە ناھايىتى چوڭ، ئۇ تىنچ ئوكيان بىلەن ھىندى ئوكيانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئومۇمەن، تىنچ ئوكياندىكى ئاراللارنىڭ كۆپچىلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئەمما، ئادەت جەھەتتە، ئاۋستىرالىيە بىلەن يېڭى زېلاندىيە، مىكرونېزىيە، پولىنېزىيە، مېلانېزىيىدىن ئىبارەت تۆت قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تەبىئى جۇغراپىيە جەھەتتە، شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسى جەنۇب-شىمال بويىچە ئۇدۇل

تۇرىدۇ، ئىككى قىتئە پاناما بويۇننى چېگرا قىلىدۇ؛ سىياسى جۇغراپىيە جەھەتتە، كىشىلەر شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ جەنۇبىي يېرىمىنى ھەمدە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردىكى ئاراللارنى جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن قوشۇپ لاتىن ئامېرىكىسى دەپ ئاتايدۇ. شىمالىي ئامېرىكىنىڭ غەربىي-شىمالىدا ئالياسكا يېرىم ئارىلى بار، ئۇ، بېرىڭ بوغۇزى ئارقىلىق ئاسىيا بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ، شەرقىي-شىمالىي تەرىپىدە دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ئارال — گىرېنلاندىيە ئارىلى بار، ئۇ، گىرېنلاندىيە دېڭىزى بىلەن دانىيە بوغۇزى ئارقىلىق ياۋروپا قىتئەسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى باشقا قىتئەلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە، مەسىلەن، ئاسىيادا تۈزلەڭلىكلەر كۆپىنچە قۇرۇقلۇقنىڭ تۆت ئەتراپىغا تارقالغان، ئوتتۇرا قىسمىدا چوڭ تاغ تىزمىلىرى ۋە چوڭ ئېگىزلىكلەر بار. شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى تاغ ۋە ئېگىزلىكلەرنىڭ ھەممىسى شەرق ۋە غەرب تەرەپلەردە بولۇپ، شەرق تەرىپى ئاتلانتىك ئوكيانغا، غەرب تەرىپى تىنچ ئوكيان قىرغىقىغا تاقىشىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ تىنچ ئوكيان قىرغىقىدىكى ئېگىز تاغلار شىمالدا ئالياسكا يېرىم ئارىلىدىن باشلىنىپ، جەنۇپتا تاكى جەنۇبىي ئامېرىكىغىچە تەخمىنەن 10 مىڭ كىلومېتىر سوزۇلۇپ، شىمالىي ئامېرىكا كوردىلىيېر تاغ سىستېمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدە دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ تاتلىق سۇ كۆللىرى — سۇپېرىيور كۆلى، مىچىگان كۆلى، ھۇرون كۆلى، ئېرى كۆلى ۋە ئونتارىيو كۆلى بار، ئۇلار "شىمالىي ئامېرىكىدىكى 5 چوڭ كۆل" دەپ ئاتىلىدۇ.

جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىمۇ شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىگە ئوخشاشلا، تىنچ ئوكيان بىلەن ئاتلانتىك ئوكياننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ، ئەمما، ئۇنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىن كۆپ ئاددىي بولۇپ، ئومۇمەن، ھەر تەرەپلىك ئۈچ بۇلۇڭ شەكىلدە، جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، غەربىي تەرىپىدە ئۇزۇنلۇقى 9 مىڭ كىلومېتىر كېلىدىغان ھەيۋەتلىك ئاند تاغ تىزمىسى بار، ئۇ، شىمالىي ئامېرىكىدىكى كوردىلىېر تاغ سىستېمىسىنىڭ داۋامى بولۇپ، قوشۇپ ھېساپلىغاندا، ئىككىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مىڭ كىلومېتىرغا يېتىدۇ، ئۇ يەر شارى قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ ئۇزۇن تاغ تىزمىسى. تەبىئىي جۇغراپىيە جەھەتتە، جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدە دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز ئۆچمىگەن ۋولقان — تۇپۇنگاتو ۋولقانى، دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز شاقىراتما — ئانگېل شاقىراتمىسى، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ئېگىزلىك — برازىلىيە ئېگىزلىكى، دۇنيا بويىچە ئېقىن كۆلىمى ئەڭ كەڭ، ئېقىن مىقدارى ئەڭ زور دەريا — ئامازون دەرياسى ھەمدە دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ تۈزلەڭلىك — ئامازون تۈزلەڭلىكى بار.

ئانتاركتىكا — دۇنيانىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى ياۋروپانىڭ كۆلىمىدىن 40 پىرسەنت چوڭ. پۈتكۈل ئانتاركتىكا ناھايىتى قېلىن مۇز بىلەن قاپلانغان كەڭ ئېگىزلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن دېڭىز يۈزىدىن 2 مىڭ 300 نەچچە مېتىر ئېگىز. ئانتاركتىكىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جەنۇبىي قۇتۇپ چەمبىرى ئىچىدە. تېمپېراتۇرا ئىنتايىن تۆۋەن — يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا سەلسىيە نولدىن تۆۋەن 55 — 57 گرادۇس ئارىلىقىدا بولىدۇ، ئۇ، دۇنيا بويىچە ئەڭ سوغاق قۇرۇقلۇق. ئىلمىي تەكشۈرۈش خادىملىرىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، ئانتاركتىكىدا دۇنيا بويىچە بىردىن-بىر ئولتۇراقلىق ئاھالە يوق قۇرۇقلۇق.

دۇنيادا 4 چوڭ ئوكيان بار. بۇ 4 ئوكيان ئىچىدە تىنچ ئوكيان ھەممىدىن چوڭ، ئۇنىڭ كۆلىمى 180 مىليون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، قالغان 3 چوڭ ئوكياننىڭ ئومۇمىي كۆلىمىگە باراۋەر كېلىدۇ، يەر شارىدىكى بارلىق قۇرۇقلۇقلارنى قوشقاندىمۇ، يەنە 20 پىرسەنت چوڭ. تىنچ ئوكيان كەڭ بولۇش بىلەنلا قالماي ھەم چوڭقۇر، ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى 4 مىڭ مېتىر كېلىدۇ، ئەڭ چوڭقۇر يېرى فىلىپپىننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مارىيان چوكمىسى بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 11 مىڭ 22 مېتىر كېلىدۇ. تىنچ ئوكيان — دۇنيادىكى ئەڭ ئىسسىق، شۇنداقلا، سۇ مىقدارى ئەڭ كۆپ ئوكيان ھېساپلىنىدۇ. يەر شارىدىكى سۇنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تىنچ ئوكيانغا يىغىلغان. ئۇ شۇنداقلا ئارال ھەممىدىن كۆپ ئوكيان بولۇپ، ئاراللارنىڭ كۆلىمى پۈتۈن دۇنيادىكى ئاراللار ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 45 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. تىنچ ئوكيان بويلىرىدىكى دېڭىزلارمۇ ئەڭ كۆپ بولۇپ، چوڭ-كىچىك 20 دېڭىز بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋستىرالىيەنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مارجان دېڭىزى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ دېڭىزلاردىن بىرى ھېساپلىنىدۇ.

ئاتلانتىك ئوكياننىڭ كۆلىمى 93 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك بولۇپ، تىنچ ئوكياننىڭ يېرىمىدەكلا كېلىدۇ، ئەمما ئۇ، يەنىلا ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قىتئەلى-

رىنىڭ يىغىندىسىدىن كەڭ. ئاتلانتىك ئوكيان سۇيىنىڭ ھەركىتىدە، دۇنياغا مەشھۇر مېكسىكا قولتۇغى ئېقىمى ھەممىدىن بەك دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ، ناھايىتى زور ئوكيان ئېقىمى بولۇپ، مېكسىكا قولتۇغىدىن ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ كەڭ يۈزىنى كېسىپ ئۆتۈپ، شىمالىي مۇز ئوكيانغا ئۇرۇلىدۇ. ئۇ، ئوكيان سۇچىلىق ئىلمى، ئوكيان ھاۋارايى، ئوكيان بىئولوگىيىسى ھەمدە ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى قۇرۇقلۇقنىڭ ھاۋارايى شارائىتىغا ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىگە غايەت زور تەسىر كورسىتىدۇ.

ھىندى ئوكيانىنىڭ كولىمى 75 مىليون كۋادرات كىلومېتىرغا يېقىن بولۇپ، كوپ قىسمى ئىسسىق بەلۋاغدا بولغاچقا، ئاتلانتىك ئوكياندىن ئىسسىق. ھىندى ئوكياندا ئاراللار ۋە دېڭىزلار ناھايىتى ئاز، پۈتۈن ئوكيان شەرقىي يېرىم شارغا جايلاشقان، بۇمۇ ئۇنىڭ باشقا ئۈچ ئوكيانغا ئوخشىمايدىغان يېرى.

شىمالىي مۇز ئوكيان — دۇنيادىكى 4 چوڭ ئوكيانىنىڭ ئەڭ كىچىكى بولۇپ، كولىمى 13 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدا كەڭ كەتكەن قۇرۇقلۇق ھاۋزىلىرى بار، قۇرۇقلۇق ھاۋزىلىرى بۇ ئوكيان كولىمىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ گىرادۇسى تۆۋەن، پارغا ئايلىنىشى ئاز، شۇڭا ئۇ، شور تەركىۋى ئەڭ ئاز ئوكيان ھېسابلىنىدۇ.

مۇز-قارلىق قۇرۇقلۇق — ئانتاركتىكا

يەر شارىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا ئانتاركتىكا دەپ ئاتىلىدىغان بىر مۇز-قارلىق قۇرۇقلۇق بار. ئۇنىڭ كولىمى 14 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، ياۋروپانىڭ كولىمىدىنمۇ ياكى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ كولىمىدىنمۇ چوڭ. ئانتاركتىكىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىزرەك، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دېڭىز يۈزىدىن 2300 نەچچە مېتىر ئېگىز، يەر شارىدىكى باشقا 6 قىتئەنىڭ ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكىدىنمۇ 1500 مېتىر ئېگىز.

ئانتاركتىكىنىڭ تۆت ئەتراپىدا تىنىچ ئوكيان، ئاتلانتىك ئوكيان ۋە ھىندى ئوكيان يالىلداپ تۇرىدۇ. ئانتاركتىكا باشقا قۇرۇقلۇقلاردىن ناھايىتى يىراق؛ غەرپتىكى جەنۇبىي قۇتۇپ يېرىم ئارىلى جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىگە يېقىن دېيىلگەندىمۇ، ئارىلىقى يەنىلا 960 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئانتاركتىكا ئىنسانلار ئەڭ كېيىن تاپقان قۇرۇقلۇق.

ئانتاركتىكا — ئاپپاق مۇز-قارلار بىلەن قاپلانغان قۇرۇقلۇق بولۇپ، پۈتۈن قىتئەنىڭ 93 پىرسەنتىنى مۇز-قارلار قاپلاپ تۇرىدۇ، پەقەت ئازغىنا قارا تاغ چوققىلىرىلا كۈمۈشتەك مۇز ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرىدۇ، قالغان ئىپتىدائىي، ئېگىز-پەس يەرلەرنىڭ ھەممىسى ناھايىتى قېلىن مۇز ئاستىدا ياتىدۇ. ھىندى ئوكيانغا يېقىن، ئاتلانتىك ئوكيانغا ياندىشىپ تۇرىدىغان بىپايان قۇرۇقلۇق — جەنۇبىي

قۇتۇپ دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، بىر پارچە قەدىمىي قۇرۇقلۇق-
تۇر. بۇلار ئىچىدە، جەنۇبىي قۇتۇپنىڭ ئەڭ چېتىدىكى
ئىپتىدائى يەرلەر دېڭىز يۈزىدىن ئاران نەچچە، ئون مېتىرلا
ئېگىز، ئۇنىڭ ئۈستىنى 2740 مېتىر قېلىنلىقتىكى مۇز قات-
لىمى قاپلاپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنى دېڭىز يۈزىدىن 2800
مېتىر ئېگىز قىلىپ قويغان. تىنچ ئوكيانغا ياندىشىپ تۇر-
دىغان قۇرۇقلۇق غەربىي-جەنۇبىي قۇتۇپ دەپ ئاتىلىدۇ،
ئۇ يەردە جەنۇبىي قۇتۇپ ئاند تاغ تىزمىسى دەپ ئاتىلى-
دىغان بىر قاتار ئېرماش-چىرماش تاغ تىزمىلىرى بار.
مارى بېردتىكى نامسىز تاغ دېڭىز يۈزىدىن 6100 مېتىر
ئېگىز بولۇپ، ئانتاركتىكىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا ھېساپ-
لىنىدۇ.

جەنۇبىي قۇتۇپ قۇرۇقلۇغىدىكى مۇزنىڭ قېلىنلىغى
ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن 2000 مېتىردىن ئاشىدۇ، ئەڭ قې-
لىن جايلاردا 4200 مېتىرغا يېتىدۇ، بۇ يەرگە يەر شارى-
دىكى مۇزلارنىڭ 85 پىرسەنتى يىغىلغان بولۇپ، ئىسمىغا
لايىق "مۇز ئامبىرى" غا ئايلانغان. ھېساپلاشلارغا قارىغاندا،
بۇ يەردىكى مۇزلارنىڭ ھەممىسى ئېرىسە، دۇنيادىكى ئوك-
يانلارنىڭ سۈيى 70 مېتىر كۆتىرىلىدىكەن، ئۇنداقتا، پۈ-
تۈن دۇنيادىكى دېڭىز بويىغا جايلاشقان مۇنبەت تۈزلەڭ-
لىكلەر بىلەن شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى چۆكۈپ كېتىدۇ.

جەنۇبىي قۇتۇپ قۇرۇقلۇغىدىكى مۇزلارنىڭ ئىگىز-
پەسلىكى بىر خىل ئەمەس. مۇز قاتلىمى قۇرۇقلۇق لېۋىگە
يېقىلىپ كەلگەندە، ھەمىشە ئېگىز مۇز چوققىلىرى ھاسىل بو-
لىدۇ ياكى دېڭىزغا كۆچكەندە بىپايان كۆك مۇز قۇرۇقلۇغى
ھاسىل بولىدۇ. بۇلار ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى روسسا كۆك

مۇز قۇرۇقلۇغى بولۇپ، كۆلىمى 500 مىڭ كۋادرات كى-
لومېتىر، مەملىكىتىمىزنىڭ سىچۇەن ئۆلكىسى بىلەن تەڭ
دېگۈدەك كېلىدۇ.

جەنۇبىي قۇتۇپتىكى مۇز مەنبەسىدىن ھەر يىلى تەخمى-
نەن 1400 مىليارت توننا مۇز دېڭىزغا ئېقىپ، ئەتراپتىكى
دېڭىز يۈزىدە لەيلەپ يۈرىدىغان نۇرغۇن مۇز تاغلىرىنى ھاسىل
قىلىدۇ، مۇز تاغلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇنلىرى 160 كىلومېتىرغا
يېتىدۇ، بۇ مۇز تاغلار ۋە مۇز داۋانلار دېڭىز قاتنىشى ۋە
قۇرۇقلۇقتا چىقىشقا ناھايىتى زور تەھدىت سېلىپ تۇرىدۇ.

جەنۇبىي قۇتۇپ گەرچە مۇز بىلەن قاپلانغان دۇنيا
بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەردە نۇرغۇن سەلتەنەتلىك يانار تاغلار
بار. ۋىكتورىيە ئەتراپىدىكى جەنۇبىي قۇتۇپنى كېسىپ ئۆتكەن
تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئارالدىكى يانار تاغلار ئەڭ كۆركەم
بولۇپ، بۇ يەر دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ يانار تاغ توپلىرىدىن
بىرى ھېساپلىنىدۇ. نۇرغۇن ئۆچمىگەن يانار تاغلار پەلەككە
يەتكەن ئوت يالقۇنلىرىنى پۈركۈپ تۇرىدۇ، بۇنىڭغا يانار تاغ
رايونىدىكى ئارىلاپ ئېتىلىپ تۇرىدىغان سەلتەنەتلىك بۇلاق
ۋە ئاپپاق مەرۋايىتتەك مۇزلارنىڭ كۆلەڭگىلىرى قوشۇلۇپ،
ئاجايىپ تەبىئى مەنزىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. بۇلار ئى-
چىدە روسسا ئارىلىدىكى ئېرېبۇس يانار تېغى ئانتاركتىكى-
دىكى ئەڭ چوڭ ئۆچمىگەن يانار تاغ بولۇپ، ھېلىھەم قې-
زىق گاز پۈركۈپ تۇرىدۇ.

ئانتاركتىكا يەر شارىنىڭ يەنە بىر چېتىدە بولغانلىغى
ئۈچۈن، ئۇ يەردىكى يۇلتۇزلۇق ئاسمان بىز تۇرغان شىمالىي
يېرىم شاردىكىگە تامامەن ئوخشىمايدۇ، ئۇ يەردە تومۇر قو-
زۇق بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شىمال يۇلتۇزلىرىنى يىل

بويى كورگىلى بولمايدۇ. سىز جەنۇبىي قۇتۇپنىڭ ئەڭ چې-
تىدە تۇرۇپ قارىسىڭىز، بېشىڭىزنىڭ ئۈدۈلىدا غوۋا تۇرغان
بىر تۇرغۇن يۇلتۇزنى، باشقا بارلىق يۇلتۇزلارنىڭ ئۇنىڭ
چۆرىسىدە تەتۈر سائەت ئىلى يۆنىلىشى بويىچە ئايلىنىۋاتـ-
قانلىقىنى كورىسىز، بۇ تۇرغۇن يۇلتۇز "جەنۇبىي قۇتۇپ
يۇلتۇزى" نىڭ دەل ئۆزى.

ئانتاركتىكىدىكى قۇياش ھەركىتىگە قارىسىڭىز، بىز تۇر-
غان شىمالىي يېرىم شارىدىكىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. ھەر
يىلى كۈزدە كۈن-تۈن توختىغان كۈنى جەنۇبىي قۇتۇپنىڭ
چېتىدە قۇياشنىڭ شىمالىي ئۇپۇق سىزىقىدا ئايلىنىۋاتقاند-
لىقىنى كورگىلى بولىدۇ، كۈزدە كۈن-تۈن توختىغاندىن
كېيىن، جەنۇبىي قۇتۇپتا ئۇزاققا سوزۇلغان جەنۇبىي قۇتۇپ
كۈندۈزى باشلىنىدۇ، يەنى كۈندۈزلا بولىدۇ، كېچە بولماي-
دۇ. قۇياش ئەنە شۇ كۈندىن باشلاپ تەتۈر سائەت ئىلى يۆنۈ-
لۈشى بويىچە ئايلىنىدۇ، ئايلانغانسېرى يۇقۇرى ئۆرلەپ،
قىشلىق كۈن-تۈن توختىغان كۈنى ئەڭ يۇقۇرىغا ئۆرلەيدۇ،
شۇندىن كېيىن، قۇياش ئايلانغانسېرى تۆۋەنلەپ، ئەتىيازدا
كۈن توختىغان كۈنى ئۇپۇق سىزىقىدىن تۆۋەنلەشكە باشلايدۇ.
جەنۇبىي قۇتۇپتا ئەنە شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن ئۇزاققا
سوزۇلغان جەنۇبىي قۇتۇپ كېچىسى باشلىنىدۇ، يەنى كېچىلا
بولىدۇ، كۈندۈز بولمايدۇ.

قۇياش ھەركىتى پەيدا قىلغان نۇرغۇن يۇقۇرى ئېنېر-
گىيىلىك زەررە يەر شارىدىكى ماگنىت قۇتۇبىغا كىرىش
ئارقىسىدا، ماگنىت قۇتۇبى بوشلۇقىدىكى ھاۋا قاتتىق تە-
سىرگە ئۇچراپ، رەڭگا-رەڭ، تىنىماي ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان
نۇرنى پەيدا قىلىدۇ، بۇ نۇر قۇتۇپ نۇرى دېيىلىدۇ. كوزنى

چاقنىتىدىغان بۇ نۇر پات-پات جىمجىت جەنۇبىي قۇتۇپ
كېچىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، قاتتىق سوغاق مۇز تۈزلەڭلىك-
لىرىنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ، قۇتۇپ نۇرى بەزىدە پاتلا ئو-
چۇپ، بەزىدە بىرنەچچە كۈن داۋاملىشىدۇ، بەزىدە گېزىت،
كىتاب ئوقۇغىدەك دەرىجىدە يورۇق بولىدۇ.

جەنۇبىي قۇتۇپنىڭ ھاۋا كىلىماتى شىمالىي قۇتۇپنىڭ-
كىدىنمۇ سوغاق، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا سىلىسىيە
نولدىن تۆۋەن 25 گىرادۇس ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۇزاقتىن-
ئۇزاق جەنۇبىي قۇتۇپ كېچىسىدە، تېمپېراتۇرا ئومۇمەن
نولدىن تۆۋەن 50 — 60 گىرادۇس بولىدۇ، بەزى جايلاردا
ھەتتا 90 گىرادۇستىن ئاشىدۇ، دېمەك، يەر شارى بويىچە
ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ھېساپلىنىدۇ. ئەمما، مۇشۇ جۇ-
دۇنلۇق مۇز-قار ئالىمىدىكى جەنۇبىي قۇتۇپ قۇرۇقلۇغىنىڭ
چېتىدە، كىچىك-كىچىك "بوستانلىق" لار بولۇپ، ئۇ يەردى-
كى كوللەردە مۇز تۇتمايدۇ، "بوستانلىق" تا ئەڭ يۇقۇرى
تېمپېراتۇرا 12 گىرادۇستىن ئاشىدۇ، كولدە بېلىقلار بىلەن
تيۇلىنلار ئۈزۈپ يۈرىدۇ؛ ئاشۇنداق مۇز-قار ئىچىدىمۇ
دېڭىز يوسۇنلىرى كوپىيىپ، قار دوۋىلىرىنى قىزىل، سېرىق،
يېشىل رەڭلەر بىلەن بېزەپ تۇرىدۇ. بۇمۇ جەنۇبىي قۇ-
تۇپتىكى كارامەتلەر ھېساپلىنىدۇ.

ئانتاركتىكا — يەر شارىدىكى بوران-چاپقۇن ئەڭ كوپ،
شامال كۈچى ئەڭ قاتتىق رايون، بولۇپمۇ ئادېردا يىل بويى
دېڭىزدەك ئىزغىرىن شامال چىقىپ تۇرىدۇ، شامال كۈچى
ئومۇمەن 10 بالدىن ئاشىدۇ، شامالنىڭ ئەڭ تېز سۈرئىتى
سېكۇنتىغا 100 مېتىرغا يېتىدۇ، ئۇ يەرنىڭ "دۇنيادىكى شا-
ماللىق قۇتۇپ" دېگەن نامى بار. غەزەپلەنگەن بوران-

چاپقۇن ھەمىشە يەر-جاھاننى قاپلىغان مۇز توكچىلار، قار كومۇلاچلىرىنى ئۇچۇرتۇپ، مۇز دالاسىدىكى تاغ چوققىلىرىنى يالاپ؛ ئاجايىپ يەر تۈزۈلۈشلىرىنى پەيدا قىلغان. ئەگەر، بۇ يەرگە دائىلىشىپ كەتكەن زەنجىرنى تاشلاپ قويسىڭىز، شامال ئۇنى يالاپ، ئىككى كۈنگە قالماي پاقىرايدىغان قىلىۋېتىدۇ.

قاتتىق سوغاق شارائىت جەنۇبىي قۇتۇپ قۇرۇقلۇغىنى ئۆسۈملۈكلەرگە كەمبەغەل قىلىپ قويغان. ئۆسۈملۈك جەھەتتە، قۇرۇقلۇقنىڭ چەت-ياقىلىرىدا تۆۋەن دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەردىن پەقەت مۇخ، ياماشقاقلا بار، بەزى ئاراللاردا ئىككى خىل ئۇچۇق گۈللۈك ئۆسۈملۈك بار، ئەمما، ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر يوق. بىراق، قۇرۇقلۇق ياقىلىرىدا، بولۇپمۇ قۇرۇقلۇققا يېقىن دېڭىزلاردا ئىنتايىن مول ھايۋانات بايلىقى بار. ئۇزاقتىن-ئۇزاق جەنۇبىي قۇتۇپ كۈندۈزى يېتىپ كەلگەن چاغلاردا، ئوكياندىكى نۇرغۇن مۇز قاتلاملىرى ئۈزلۈكسىز ئېرىيدۇ، ئوكياندىكى بېغىررەك يوسۇن قاتارلىقلار تېزدىن كۆپىيىپ، سۇنى قىزارتىدۇ. دېڭىزدا بېغىررەك يوسۇنلارنى ئوزۇق قىلىدىغان جەنۇبىي قۇتۇپ راكى ۋە بېلىقلار تېزلا جانلىنىپ كېتىدۇ، ئاقسىل ماددىسى مول بولغان راكنىڭ كۆپلۈگى بولۇپمۇ كىشىنى راستلا ھەيران قالدۇرىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، جەنۇبىي قۇتۇپتا نەچچە يۈز مىليون توننىدىن نەچچە مىليارت تونىغىچە راك بار ئىكەن، ئەگەر بۇ راكلار كەڭ كۆلەمدە تۇتۇلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى ھەتتا ھازىر دۇنيادا تۇتۇلۇۋاتقان بېلىقلارنىڭ يىغىندىسىدىنمۇ ئېشىپ كېتىدۇ.

راك كۆپلەپ كۆپەيگەنلىكتىن، نۇرغۇن دېڭىز ھايۋانلىرى، دېڭىز قۇشلىرى مول ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىلمەكتە. جەنۇبىي قۇتۇپ ئەتراپىدىكى دېڭىزلاردا نىل كىت، ياپىلاق كىت، دۈمچەك كىت قاتارلىق 20 خىلدىن ئارتۇق كىتلار ياشايدۇ، دېڭىز ۋە ئاراللاردا نۇرغۇن تيۇلېن، دېڭىز پىلى ياشايدۇ. قۇرۇقلۇق چېتى ۋە ئاراللاردا 30 خىلدىن ئارتۇق قۇش ئۇۋىلايدۇ. بۇ يەر دۇنيا بويىچە ئەڭ مۇھىم كىت تۇتۇش رايونى بولۇپ، تۇتۇلغان كىتلار دۇنيا بويىچە تۇتۇلىدىغان كىتلارنىڭ 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، كىت تۇتىدىغان پەسىللەرنىڭ بىرىدە 46 مىڭ كىت تۇتۇلغان. نىل كىت دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ھايۋان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 150 توننا كېلىدۇ. بۇيەردە تيۇلېن، دېڭىز پىلى ناھايىتى كۆپ، كېگلون ئارىلىنىڭ ئۆزىدىلا 200 مىڭ تيۇلېن بارلىقى مەلۇم بولغان.

پىنگۋىن — توپ بولۇپ ياشايدىغان قۇشلاردىن بىرى، نەچچە مىڭى، نەچچە ئون مىڭى بىر توپ بولۇپ ياشايدۇ. جەنۇبىي قۇتۇپ كۈندۈزى يېتىپ كەلگەن چاغلاردا، نۇرغۇن قۇشلار ئوكيانلاردىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ بۇ يەرگە كېلىدۇ، ئانتاركتىكا ئەتراپىدىكى ئاراللار مىغ-مىغ "قۇش بازىرى"غا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

ئۇزاققا سوزۇلىدىغان جەنۇبىي قۇتۇپ كېچىسى يېتىپ كەلگەن چاغلاردا، جەنۇبىي قۇتۇپقا يېقىن دېڭىزلاردىكى بىپايان مۇزلۇقتا، يوسۇن ۋە راكلار كۆپلەپ ئۆلىدۇ ياكى دېڭىز ئاستىغا چۆكۈپ كېتىدۇ. كىتلار ۋە قۇشلارنىڭ كۆپ قىسمى توختىماي شىمالغا قاراپ كۆچىدۇ، ئانتاركتىكىنى ماكان قىلغان ئۇششاق ئادىر پىنگۋىنلىرى بىلەن چوڭ ئو-

ئىددىل تيۇلىنىلىرى قۇرۇقلۇق لېۋىدە ياكى ئارالىلاردىكى
لەيلىمە مۇزلار ئۈستىدە قىشلايدۇ؛ پەقەت تىپىنگۋىن دەپ
ئاتىلىدىغان بىرخىل پىنگۋىنلا باشقا قۇشلارغا ئوخشىمايدۇ،
ئۇلار توپ-توپ بولۇپ، غەزەپلىك سوغاق شامالغا قارشى
هالدا، دېڭىزلاردىن قەدەممۇ-قەدەم دەھشەت سوغاق مۇز
قۇرۇقلۇققا قاراپ مېڭىپ، بىرەر ئاي ئەتراپىدا 80 كىلو-
مېتىردىن 130 كىلومېتىرغىچە بولغان مۇساپىنى بېسىپ ئۇ-
تۇپ، مۇزلۇقتىكى قەدىناس ماكانىدا ئەۋلات كوپەيتىدۇ.

ئانتاركتىكىدا ئىنتايىن مول كان بايلىقلىرى بار.
دەسلەپكى تەكشۇرۇشلەردىن قارىغانىدا، جەنۇبىي قۇتۇپنى
توغرىسىغا كېسىپ ئوتكەن تاغ تىزمىلىرىدا مول كومۇر
بايلىقى بار ئىكەن، بۇلار ئىچىدىكى چوڭ بىر كومۇرلۇك-
نىڭ كولىمى تەخمىنەن 1 مىليون كۋادرات كىلومېتىر، كو-
مۇر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 6 مېتىردىن 9 مېتىرغىچە بو-
لۇپ، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ كومۇرلۇكلەردىن بىرى ئىكەن.
بۇ كومۇرلۇكنىڭ بىر قىسمى ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، كومۇ-
رى ھەم قاتتىق، ھەم پاقىراپ تۇرىدىكەن. بۇ كومۇر قات-
لىمىدا نۇرغۇن ئوتتۇرا ھايات دەۋرىدىكى تومۇر دەرەخ،
قىرىق قۇلاق ئوسۇملۇك ۋە قارىغاي قاتارلىق غوللۇق
دەرەخلەردىن تاشقا ئايلانغان ئەۋرىشكىلەرمۇ تېپىلغان، بۇ
ھال، ئانتاركتىكىنىڭ ئوتتۇرا ھايات دەۋرىدە ئاق قار، كوك
مۇزلۇق ئەمەس، بەلكى تىنچىق-نەمخۇش، قېلىن ئورمانلىق
دۇنيا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

ئانتاركتىكىدا تومۇر رۇدىلىرى تېخىمۇ مول، شاھزادە
چارلىز تاغ تىزمىسىدا دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ تومۇركېنى
بولۇپ، رۇدا قاتلىمى 100 مېتىر، ئۇزۇنلۇغى 120 كىلو-

مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە رۇدىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى
يۇقۇرى. بۇنىڭ سىرتىدا، ئانتاركتىكىدا كۇمۇش، ئالتۇن،
مانگان، مولىبدېن، مىس، نىكېل، كوبالت رۇدىلىرى ۋە
گۇڭگۇرت كانلىرىمۇ بار. پەرەزلەرگە ئاساسلانغاندا، ئانتارك-
تىكىدا مول نېفىت ۋە ئۇران، تورىي، پلۇتونىي قاتارلىق
رادىيو ئاكتىپلىق كان زاپاسلىرىمۇ بار ئىكەن.

ئانتاركتىكا — يەرشارىدىكى بىردىن-بىر ئادەمسىز قۇرۇق-
لۇق بولۇپ، ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بېرى ئىنتايىن سىرلىق
جاي بولۇپ قالغان، ئىنسانلارنىڭ ئانتاركتىكىنى تېپىش
تارىخى ناھايىتى قىسقا، تەخمىنەن 150 يىللا بولدى. بۇ
مەزگىلدە ئىلگىر-ئاخىر نۇرغۇن دولەتلەر جەنۇبىي قۇتۇپ
قۇرۇقلۇغىغا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنى ئەۋەتىپ، ئىلمىي تەكشۇ-
رۇش پونكىتلىرىنى قۇردى. ھازىر ئانتاركتىكىدا 40 تىن
ئارتۇق ئىلمىي تەكشۇرۇش پونكىتى بار. ئانتاركتىكىدا ھا-
زىرغىچە ئىنسان قەدىمى يەتمىگەن بىرمۇنچە جايلار بار.

شىمالىي قۇتۇپ — ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي ۋە بايلىق غەزىنىسى

كوز يەتمەيدىغان مۇزلۇق، ئاپپاق قارلىق، ئىنسان قەدىمى كەمدىن-كەم يېتىدىغان شىمالىي قۇتۇپ رايونى ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ۋە مول بايلىقى بىلەن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكا زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىدىغان مۇھىم سورۇنغا ئايلىنىپ قالدى.

شىمالىي قۇتۇپ رايونى — شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىكى يەنى شىمالىي كەڭلىكى 66 گىرادۇس/33 مىنۇتنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى كورسىتىدۇ. گۇلۇبۇستىن قارىغاندا، ئۇ شارنىڭ ئەڭ يۇقۇرى تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ ۋە دۈگىلەك قاپقاققا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمى كولىمى 21 مىليون كۋادىرات كىلومېتىر بولۇپ، ئالاھىزەل، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەر كولىمىگە تەڭ كېلىدۇ. شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ كوپ قىسمىنى ۋە ئۇنىڭ قىرغىقىدىكى ئاسىيا، ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى قۇرۇقلۇغى ۋە ئاراللىرىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، دېڭىز-ئوكيان كولىمى 13 مىليون كۋادىرات كىلومېتىر، قۇرۇقلۇق كولىمى تەخمىنەن 8 مىل-

يون كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردە يىل بويى مۇز تۇتمايدىغان دېڭىز (مەسىلەن، نورۋېگىيە دېڭىزىنىڭ ھەممىسى ۋە بارېنتس دېڭىزىنىڭ غەربىي-جەنۇبىي قىسمى) بار، يىل بويى مۇز توڭلاپ تۇرىدىغان "ئېردەمەس مۇزلۇق رايون"مۇ بار، قار-مۇز بىلەن قاپلانغان سان-ساناقسىز ئاراللار ۋە لەيلىمە مۇزلار بىلەن مۇز تاغلار، مۇز ئاراللارمۇ بار.

مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورنى

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىمالىدىكى موسكۋا، لېنىنگرادتىن ئامېرىكىنىڭ شەرقىي-شىمالىدىكى ۋاشىنگتون، نيۇيوركقا شىمالىي قۇتۇپنى توغرا كېسىپ ئوتكەندە، ئارىلىقى ناھايىتى يېقىن بولۇپ، 6 مىڭ 750 كىلومېتىرلا كېلىدۇ، غەربىي ياۋروپا ۋە ئاتلانتىك ئوكيان دېڭىز يولىدىن 2 مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇقراق يېقىن. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا يادرو ئۇرۇشى بولۇپ قالسا، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قىتئەلەر ئارا باشقۇرۇلىدىغان بومبىسى شىمالىي قۇتۇپ ھاۋا بوشلۇغىدىن ئوتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىككى دولەت شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى قۇرۇقلۇقتا ۋە دېڭىز بويلىرىدا قارشى تەرەپكە قارىتىلغان، جۈملىدىن، يادرو قوراللىرىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن ھەربىي بازىلارنى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قارشى تەرەپنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، ھەر ئىككىلىسى بۇ يەردە "ھاۋا ھۇجۇمى ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ ھۇجۇمىدىن كەڭ كولەمدە مۇداپىئە كورۈپ بالدۇر سىگنال

بېرىش، يەنى يۇقۇرى دەرىجىدە ئەسكەرتىپ تۇرىدىغان رادار تورلىرى، توسۇپ زەربە بەرگەندە ئىشلىتىلىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا، ئۇرۇش ئايروپىلانلىرى ۋە يۇقۇرى ھاۋا بوشلۇغىدا رازۋېتكا قىلىدىغان سۈنئىي ھەمرا سىستېمىلىرىنى قۇردى.

شىمالىي قۇتۇپ رايونى شۇنداقلا يادرو بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان، ئوق يولى بويىچە باشقۇرۇلىدىغان بومبا بېكىتىلگەن سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنىڭ مۇھىم بازىسى. شىمالىي قۇتۇپ كولىمىنىڭ 60 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىغان شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ 80 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى قىش ۋە باھاردا بىر يېرىم مېتىردىن 4 مېتىرغىچە قېلىنلىقتىكى مۇز يېپىپ تۇرىدۇ، ياز ئوتتۇرىلىرىدىمۇ ئوكيانىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىدە مۇز ئېرىمەيدۇ. دېمەك، ئۇ يەر سۇ ئۈستى پاراخوتلارنىڭ ھەرىكەت قىلىشىغا تولىمۇ ئەپسىز، ئەمما، سۇ ئاستى پاراخوتلار، بولۇپمۇ يادرو سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنىڭ ھەرىكەت قىلىشىغا تولىمۇ ئەپلىك. بۇنداق يادرو بومبا بېشى بېكىتىلگەن يادرو سۇ ئاستى پاراخوتلىرى ئۇزاققىچە دېڭىز ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۈستىگە، ئۇنى ناھايىتى قېلىن مۇزلار يەنى لەيلىمە مۇزلار يېپىپ تۇرغانلىقتىن، ھاۋادىكى ئايروپىلانلار ۋە رازۋېتكا سۈنئىي ھەمرالىرى ئاسانلىقچە كۆرەلمەيدۇ؛ بەلكى دائىم لەيلەپ يۈرىدىغان مۇزلار تىڭشىغۇچى ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئىز قوغلىشىغا پايدىسىز. دېمەك، شىمالىي مۇز ئوكياندا سۇ ئاستى پاراخوتلارنى نازارەت قىلىش ۋە تىڭشاش، باشقا دېڭىزلارغا قارىغاندا خېلى خوپ قىيىن.

70-يىللاردىن بۇيان، شىمالىي مۇز ئوكيان سوۋېت-

ئېلىدىكى يادرو سۇ ئاستى پاراخوتلىرى ھەرىكەت قىلىدىغان مۇھىم دېڭىزغا ئايلىنىپ قالدى. بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى يادرو سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ۋە ئىستراتېگىيىلىك سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى بارېنتس دېڭىزىنىڭ بويىدىكى كولا يېرىم ئارىلىغا توپلاپ، ھۇجۇم قىلىش ھالىتىدە دېۋەيلەپ تۇرماقتا.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا-ئاسىيا قىسمىدىكى دېڭىز يوللىرىدىن ئالغاندا، شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ قىرغىقىدىكى شىمالىي دېڭىز يولىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. مورمانسكى ياكى ئارخانگېلسكىدىن بېرىڭ بوغۇزى ئارقىلىق ۋلادىۋوستوكقىچە بولغان ئارىلىق ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تىنچ ئوكياننى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا-ئاسىيا قىسمىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئۇدۇل دېڭىز يولى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، لېنىنگرادتىن ۋلادىۋوستوكقا شىمالىي دېڭىز يولى بىلەن ماڭسا، 14 مىڭ 280 كىلومېتىر، ئاتلانتىك ئوكيان — ئوتتۇرا دېڭىز — سۇۋەيش قانىلى — ھىندى ئوكيان — تىنچ ئوكيان دېڭىز يولى بىلەن ماڭسا، 23 مىڭ 200 كىلومېتىر (ئەگەر ياخشى ئۈمىت تۇمشۇقى بىلەن ئايلىنىپ ماڭسا، 29 مىڭ 400 كىلومېتىر) كېلىدۇ. بۇ شىمالىي دېڭىز يولى — سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىمال پاراخوت ئەترىدى، بالتىق دېڭىزى پاراخوت ئەترىدى (كېڭەيتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئاق دېڭىز — بالتىق دېڭىز كانىلى ئارقىلىق شىمالىي مۇز ئوكيانغا كىرىدۇ، 5 مىڭ 200 توننىلىقتىن تۆۋەن كېمىلەر قاتنىيالايدۇ) نىڭ تىنچ ئوكيان پاراخوت ئەترىدى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى

ھېساپلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇرۇش مەزگىللىرىدە، بۇ ئۈچ دېڭىز ئارمىيە پاراخوت ئەترەتدى باشقا مەملىكەتلەر تىزگىنلەپ تۇرغان مۇھىم بوغازلاردىن ئۆتمەيلا سوۋېت ئىتتىپاقى قۇرۇقلۇغىنى بويلاپ سوزۇلغان مۇشۇ دېڭىز يولى ئارقىلىق ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تىنچ ئوكيان ئارىلىغىدا ئۆزئارا ماسلىشىپ، بىر بىرىگە ياردەم بېرىپ قاتناۋېرىدۇ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئىستراتېگىيىلىك جانلىقلىغىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قۇرۇقلۇق قاتنىشى ئىنتايىن قولايسىز بولغان سىبىرىيىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن شەرقىي-شىمالىي قىسمى ئۈچۈن ئېيتقاندا، شىمالىي دېڭىز يولى بۇ يەرلەردىكى مول كان مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئورمان بايلىقلىرىنى ئېچىشتىكى مۇھىم تەمىنات يولى ۋە مەھسۇلاتلارنى توشۇش يولى بولۇپمۇ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى 70-يىللاردىن بۇيان يادرو مۇز يارغۇچى پاراخوتلارنى (ھازىر "لېنىن" ناملىق، "شىمالىي قۇتۇپ" ناملىق ۋە "سىبىرىيە" ناملىق ئۈچ پاراخودى پۈتتى) ۋە سۇنئى ھەمرا ئارقىلىق يول كۆرسىتىش تېخنىكىسىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ھازىرغىچە يىل بويى ئىككى-ئۈچ ئايلا قاتنىغىلى بولىدىغان بۇ يولدا قاتناش مۇددىتىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

مول بايلىق مەنبەسى

شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى قۇرۇقلۇق ۋە ئوكيانلاردا مول كان بايلىقلىرى ۋە ئوكيان جانلىقلىرى بايلىغى

بار، ئۇ، دۇنيادا ھازىرغىچە ئېچىلىپ باقمىغان بايلىق غەزىنىسى. ئامېرىكىدا ئالياسكىنىڭ شىمالى، كانادانىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا سىبىرىيىنىڭ شىمالىي قىسمى ھەمدە شىمالىي مۇز ئوكيان بويلىرىدىكى بىپايان قۇرۇقلۇق ھاۋزىلىرىدا نېفىت، تەبىئى گاز، كۆمۈر، تۆمۈر قاتارلىق بايلىق زاپىسى ئىنتايىن مول. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، غايىلىك زاپاس پۈتۈن دۇنيادىكى بايلىق زاپىسىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگەللىشى مۇمكىن ئىكەن، بۇلار ئىچىدە بولۇپمۇ نېفىت، تەبىئى گاز ھەممىدىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىكەن.

60-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيانقى دەسلەپكى قېزىپ تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى كەڭ قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز بويلىرىدىن نېفىت ۋە تەبىئى گاز تېپىلغان، بۇلار ئىچىدە ئالياسكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بىرۇكىس تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي يانتۇلۇغىدا ۋە بوفورت دېڭىز بويى، كانادادىكى شىمالىي قۇتۇپ تاقىم ئاراللىرى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى سىبىرىيىنىڭ شىمالىدا بايلىق زاپىسى ھەممىدىن كۆپ. ئامېرىكىنىڭ جەزلىك نېفىت شىركىتىنىڭ 1978-يىلىدىكى مولچەرىدىن قارىغاندا، ئالياسكىنىڭ شىمالىدىكى قۇرۇقلۇقتىكى ۋە بوفورت دېڭىزىنىڭ ئاستىدىكى نېفىت زاپىسى 4 مىليارت 790 مىليون توننا، تەبىئى گاز 2 تىرليون 660 مىليارت كۇپمېتىر بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئامېرىكىنىڭ قالغان نېفىت زاپىسىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ۋە تەبىئى گاز زاپىسىنىڭ 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىكەن. كانادانىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى بوفورت دېڭىزىنىڭ ئاستىدىكى — ماكېنزى دەر-

ياسى دۆلىتىدىكى خام نېفىت زاپىسى 4 مىليارت توننىدىن 5 مىليارت تونناغىچە بولۇشى مۇمكىن ئىكەن. بۇنىڭ سىرتىدا، كانادانىڭ شىمالىي قۇتۇپتىكى ئاراللىرىدا 2 مىليارت 970 مىليون توننا خام نېفىت (جۈملىدىن ئاجرىمىغان قاتتىق نېفىت) زاپىسى بولۇشى مۇمكىن ئىكەن.

سوۋېت ئىتتىپاقى تيۇمېن ئوبلاستىنىڭ شىمالى ۋە كومى ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى — دۇنيا بويىچە نېفىت، گاز چۆكمىلىرى توپلانغان مەشھۇر ئويمانلىق، بولۇپمۇ بۇ يەردە تەبىئى گاز زاپىسى ناھايىتى مول. تيۇمېن ئوبلاستىنىڭ شىمالىدا تېپىلغان تەبىئى گاز زاپىسىنىڭ ئۆزىلا 18 تىرلىيون كۇبمېتىر بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان تەبىئى گاز زاپىسىنىڭ تەخمىنەن 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىگە يېقىن بولغان ئۇرانگېي ۋە ئامبۇرگ گازلىقىدىكى زاپاس ئايرىم ھالدا 5 تىرلىيون ۋە 4 تىرلىيون 400 مىليارت كۇبمېتىرغا يېتىپ، دۇنيادىكى 10 چوڭ گازلىق ئىچىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

شىمالىي قۇتۇپ رايونىدا كۆمۈر، تۆمۈر زاپىسىمۇ ئىنتايىن مول. مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى كۆمۈر زاپىسى 7 تىرلىيون 700 مىليارت تونناغا يېتىدۇ، ئالياسكىنىڭ شىمالىدا 120 مىليارت 200 مىليون توننا كۆمۈر زاپىسى بارلىقى مۆلچەرلەنمەكتە، شىۋېتسىيىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى تۆمۈر كېنىدا 3 مىليارت توننا رۇدا زاپىسى بارلىقى مۆلچەرلەنمەكتە ۋاھاكازا.

بۇلاردىن سىرت، شىمالىي قۇتۇپ رايونىدا يەنە مول

مىس، قوغۇشۇن، سىنىك، نىكېل، خروم، موليبدېن، ۋانادىي، قەلەي، ۋولفرام، سىماپ، ئالتۇن، كۈمۈش، پلاتىنا تۈركۈمى، ئۇران، تورىي، فوسفور تېشى، تاشپاختا، كىرىستاللىق تاش قاتارلىق كان بايلىقلىرىمۇ بار.

شىمالىي قۇتۇپ رايونىدا، كان بايلىقلىرىدىن باشقا شىمالىي قۇتۇپقا خاس ھايۋاناتلارمۇ مەسىلەن، شىمالىي قۇتۇپ ئېيىقى، دېڭىز پىلى، تيۇلېن ھەمدە ئەتىۋارلىق شىمالىي قۇتۇپ تۈلكىسى، قار توشقىنى، ئۆدەك قاتارلىقلار بار. دېڭىز-ئوكياندا كىت، ياپىلاق كىت، يوغان باش بېلىق قاتارلىقلار بار، بارېنتىس دېڭىزى، نورۋېگىيە دېڭىزى ۋە گرېنلاند دېڭىزى دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر بېلىقچىلىق مەيدانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

شىمالىي قۇتۇپ ئېيىقى شىمالىي قۇتۇپتا

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىدىن ئىبارەت دەرىجىدىن تاشقىرى بۇ ئىككى مەملىكەتنىڭ ھەر ئىككىلىسى شىمالىي قۇتۇپ رايونىنى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كويىدا بولۇۋاتىدۇ ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن كەسكىن كۈرەش قىلىۋاتىدۇ.

شىمالىي قۇتۇپ رايونى قۇرۇقلۇغىنىڭ 30 پىرسەنتكە يېقىن قىسمىنى كونترول قىلىپ تۇرغان سوۋېت ئىتتىپاقى — بۇ رايوندىكى ئەڭ چوڭ زومىگەر، ئۇنىڭ شىمالىي قۇتۇپتا تالىشىدىغان مۇھىم نۇقتىسى — شىمالىي ياۋروپا رايونىدىن ئىبارەت، بەلكى بۇ يەرنى غەربىي ياۋروپاغا جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپتىن قىسىپ زەربە بېرىدىغان ئىس-

ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى قىلىنغان. شىمالىي قۇتۇپ رايونىنىڭ كولا يېرىم ئارىلىدىكى مۇرمانسكى قاتارلىق پورتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۆت دېڭىز ئارمىيە پاراخوت ئەترىتى ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ياخشى قوراللانغان شىمال پاراخوت ئەترىتى تۇرىدۇ، ئۇنىڭ قارمىقىدا 1978-يىلى 189 سۇ ئاستى پاراخوتى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى سۇ ئاستى پاراخوتىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلار ئىچىدە يادرو سۇ ئاستى پاراخوتىدىن 100 ى بار. بۇنىڭ سىرتىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ "كېيىۋ" ناملىق بىرىنچى ئاۋىئاماتكىسىنى، باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئېلىپ يۈرىدىغان ئوكيان پاراخوتىدىن 10 نى ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئېلىپ يۈرىدىغان قوغلىغۇچى پاراخوتتىن 4 نى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئاساسلىقى سۇ ئۈستىدە ئۇرۇشقۇچى 51 پاراخوتى بار.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىدا تاللىشىدىغان نىشانىسى — شىمالىي پاراخوت ئەترىتى ئاتلانتىك ئوكياندىكى ئىستراتېگىيىلىك دېڭىز يولى بولغان بېرىڭ دېڭىزى بىلەن نورۋېگىيە دېڭىزىدىن ئۆتىدىغان يولنى كونتىرول قىلىپ، ئۇلارنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ "ئىچكى دېڭىزى" غا ئايلاندۇرۇپ، بۇ دېڭىز يولىنىڭ "كارنىيى" بولغان نورۋېگىيىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىنى ۋە شپىتسبېرگېن تاقىم ئاراللىرىنى يۇتۇۋېلىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، نورۋېگىيىگە قىپ-يالىڭاچ ھەربىي پوپوزا ئىشلىتىپ، مۇشۇ دېڭىزنىڭ نورۋېگىيە دېڭىزى بويىدا دائىم ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزمەكتە.

70-يىللاردىن بۇيان سوۋېت ئىتتىپاقى تاللىشىش

نىشانىسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ غەربىي يېرىمىغىچە كېڭەيتىپ، شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ۋە كانادانىڭ شىمالىي قۇتۇپ ئاراللىرىدىكى بوغازلار ئارقىلىق ئاتلانتىك ئوكيانغا بارىدىغان ئىككىنچى دېڭىز يولىنى ئېچىشقا ئۇرۇنماقتا. بۇنداق بولغاندا، ئۇنىڭ پاراخوت ئەترەتلىرى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى نورۋېگىيىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىدا تەسىس قىلغان كۆزىتىش سىستېمىلىرىنىڭ كۆز-قۇلاق بولۇشىدىن قۇتۇلۇپلا قالماي، بەلكى كانادا ۋە ئامېرىكىنىڭ شەرقىي دېڭىز قىرغىقىدىكى رايونلارغا توغرىدىن-توغرا تەھدىت سالالايدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى تاجاۋۇزكارانە كېڭەيمىچىلىكى تەبىي ھالدا يەنە بىر دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتنىڭ قاتتىق دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىدى. شىمالىي قۇتۇپ رايونىنى تىزگىنلەش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئامېرىكىمۇ شىمالىي ياۋروپادىكى ئىسلاندىيىدە، ئەنگلىيىدىن تارتىپ نورۋېگىيىدىكى ئېيىق ئارىلى ۋە سۋالبارد تاقىم ئاراللىرى، ئالياسكا، كانادانىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونى ۋە گرېنلاند ئارىلىغىچە بىر قاتار مۇھىم ھەربىي بازا، مۇداپىئە سىستېمىلىرى، ئېلېكترونلۇق كۆزىتىش تورلىرىنى قۇردى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېز كۈچىيىۋاتقان يادرو سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنىڭ تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئامېرىكا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىمالىي مۇز ئوكيان بويىدىكى دېڭىزلاردا بىر قاتار مۇقىم ئاڭلاش پونكىتلىرىنى ۋە ۋاقىتلىق ئاڭلاش ئۈسكۈنىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، سوۋېت

ئىتتىپاقى يادرو سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنىڭ پېيىگە چۈشتى
ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى يادرو سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنى
ئىزدەش ۋە زورۇر تېپىلغاندا ۋەيران قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن،
سۇ ئاستى پاراخوتلارغا قارشى تۇرىدىغان بىر خىل سۇ
ئاستى پاراخوتنى ياساشقا كىرىشتى. ئامېرىكىمۇ سوۋېت ئىت-
تىپاقىغا ئوخشاشلا، لەيلىمە مۇزلارنى "تەكشۈرۈش" تىن
پايدىلىنىپ، شىمالىي مۇز ئوكياندا جاسۇسلۇق ھەركەتلىرى-
نى ئېلىپ بارماقتا.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ
رايونىنى تالىشىشى بۇ رايوندىكى ئالاقىدار مەملىكەتلەر ۋە
خەلقلەر ئارىسىدا تېخىمۇ زور ئەندىشە پەيدا قىلدى. ئالا-
ياسكا، كانادانىڭ شىمالىي قىسمى ۋە گرېنلاندىيە ئارىلىغا
يېقىن جايلاردا ياشاۋاتقان ئېسكىمولار 1977-يىلى يازدا
ئۆتكۈزۈلگەن خەلقارالىق ئېسكىمولارنىڭ ۋەكىللەر يىغىنىدا
ھەقدانى سادالىرىنى ياڭرىتىپ، "شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى
ھەربىي پائالىيەتلەرنى ئۈزۈل-كېسىل مەنئى قىلىش"، "شى-
مالىي قۇتۇپتىكى بارلىق ھەربىي بازىلارنى ئېلىپ تاشلاش"،
"بۇ رايوندىكى قورال-ياراق سىناقلىرىنى توختىتىش" نى
تەلەپ قىلدى. كانادا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ لەيلىمە مۇزلار-
دىن پايدىلىنىپ، جاسۇسلۇق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشى-
دىن "ھوشيار تۇرماقتا"، نورۋېگىيە، شۋېتسىيە، دانىيە
قاتارلىق شىمالىي ياۋروپا ئەللىرىمۇ، دۆلەت مۇداپىئەسىگە
ئاجرىتىلغان راسخوتنى كۆپەيتىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتمەكتە
ھەمدە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا زىچ ماسلى-
شىپ، "شىمالىي قۇتۇپ ئېيىق" نىڭ تەھدىتىگە بىرلىكتە
تاقابىل تۇرماقتا.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەر شارى ئىستراتېگىيىلىك
ھۇجۇمى كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىۋاتقانلىقتىن، سوۋېت ئىتتى-
پاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ رايونىنى تالى-
شىشىمۇ ئەۋج ئالماقتا. مۇز-قار قاپلاپ تۇرغان شىمالىي
قۇتۇپ رايونىدا، ئوق-دورا ھىدى بارغانسېرى قويۇق-
لاشماقتا.

گرېنلاندىيە ۋە ئېسكىمولار

شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىدىكى گرېنلاندىيە ئارىلى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئارال بولۇپ. شىمالدىن جەنۇپقىچە ئۇزۇنلۇغى 2 مىڭ 700 كىلومېتىر، شەرقتىن غەرپكىچە كەڭلىگى 1 مىڭ 100 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، ئومۇمى كۆلىمى 2 مىليون 170 نەچچە مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر بولۇپ، چوڭلۇغى تەخمىنەن 50 دانىيىگە تەڭ كېلىدۇ.

مەڭگۇ مۇز ئېرىمەيدىغان تاغلىق ئارال

"گرېنلاند" دىگەن بۇ سوز "يېشىل زېمىن" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن ناھايىتى كوپ ئىلگىرى، شىمالىي ياۋروپالىق بىر ساياھەتچى ئىسلاندىيىدىن بۇ يەرگە كېلىپ، بىر پارچە ئوتلاقنى كورۇپ، كىشىلەرنى بۇ ئارالغا كېلىپ ماكانلىشىشقا قىزىقتۇرۇش ئۈچۈن، بۇ يەرگە ئەنە شۇنداق چىرايلىق نام قويۇپ قويغان ئىكەن، لېكىن "گرېنلاندىيە ئارىلى" ئەمەلىيەتتە، "يېشىل زېمىن" بولماستىن، بەلكى پۈتۈنلەي ئاپپاق قار ۋە بىپايان مۇزلار بىلەن قاپلانغان، قار ـ شىۋىرغان توختىمايدىغان كۈمۈش رەڭلىك دۇنيا بولۇپ، ئىسمى جىسمىغا لايىق كەلمەيدۇ. 1 مىليون 800 نەچچە مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر يەرنى يەنى پۈتۈن

ئارالنىڭ ئوندىن سەككىز، ئوندىن توققۇز قىسمىنى مۇز قاتلىمى يېپىپ تۇرىدۇ. پەقەت دېڭىز بويىدىكى ناھايىتى ئاز بىر قىسىم جايلاردىلا، بەزى چاغلاردا يەر يۈزىنى كورۇش مۇمكىن. گرېنلاندىيە ئارىلىنى يېپىپ تۇرغان مۇز قاتلىمى خۇددى غايەت زور مۇزخانىغا ئوخشايدۇ، ئەگەر بۇ مۇزلارنىڭ ھەممىسى ئېرىپ دېڭىز ـ ئوكيانغا قۇيۇلىدىغان بولسا، پۈتۈن يەر شارىدىكى دېڭىز سۈيى 6 مېتىردىن كوپرەك كوتىرىلىدۇ، ھەر قايسى قىتئەلەرنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەر ۋە ئويمانلارنىڭ ھەممىسى سۇغا چوكۈپ كېتىدۇ. گرېنلاندىيە ئارىلىدا بىپايان مۇزلۇقلار بولغانلىغى ئۈچۈن، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ "مۇز تاغ زاۋۇدى" دەپ نام ئالغان. بۇ يەردىكى مۇزلار تۈمەن يىللار داۋامىدا قارلارنىڭ بېسىلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغانلىقتىن، كىشىلەر بۇ مۇز تاغلاردىكى مۇزلارنى "ئېرىمەس مۇز" دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ مۇزلاردا نۇرغۇنلىغان كوپۈكچىلەر بار، ئەگەر بىر پارچە مۇزنى ئىستاكانغا سېلىپ قويساق، بوش پارتلىغان ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. گرېنلاندىيە ئارىلىدىكى بۇ مۇزلار كىشىلەر ياقتۇرىدىغان ئالى سوغاق ئىمەكلىك بولۇپ، ياۋروپا، ئامېرىكا ئەللىرىدىكى خەلقلەر ئۇنى ياخشى كورىدۇ.

يېرىم يىل كېچە، يېرىم يىل كۈندۈز بولىدۇ

گرېنلاندىيە ئارىلىنىڭ بەشتىن تۆت قىسمى شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرى ئىچىدە بولۇپ، ھاۋا كىلىماتى يىل بويى ناھايىتى سوغاق بولىدۇ. ئارالنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمى، جەنۇبىي قۇتۇپنى ھىساپقا ئالمىغاندا، دۇنيا بويىـ

چە تېمپېراتۇرىسى ئەڭ تۆۋەن يەر ھېسابلىنىدۇ. گرېنلاندىيە ئارىلىدا، قىش پەسلىدە ئۇزاقتىن-ئۇزاق شىمالىي قۇتۇپ كېچىسى بولىدۇ، يەنى كېچىلا بولۇپ، كۈندۈز بولمايدۇ. گرېنلاندىيە ئارىلىدا ھەر يىلى 9-ئايدا كۈن ئولتۇرۇشقا باشلاپ، كېچە تەدرىجىي يېتىپ كېلىدۇ. كېچە دەسلەپ ناھايىتى قىسقا بولۇپ، كېيىنچە كۈندىن-كۈنگە ئۇزىرىدۇ، ئارقىدىن، قۇتۇپ كېچىسى ئاخىر يېتىپ كېلىپ، توپتوغرا 3 ئاي كۈن چىقمايدۇ. ئارالنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى جايلاردا، شىمالىي قۇتۇپ كېچىسى يېرىم يىلغا سوزۇلىدۇ. ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ قۇتۇپ كېچىسىدە، بەزى چاغلاردا كۆركەم-ھەيۋەتلىك شىمالىي قۇتۇپ نۇرلىرىنى كۆرۈش مۇمكىن. بۇ، شىمالدىكى ئۇپۇق سىزىقىدىن كۆتىرىلگەن سۈت رەڭلىك نۇر بولۇپ، ئاستا-ئاستا، خۇددى بىر چۈمپەردىگە ئوخشاش ھاۋا بوشلۇقىدا يەلپۈنۈپ يۇقۇرىغا كۆتىرىلىپ، بىردەمدىلا چېچىلىپ كېتىدۇ، ئۇ ھاۋا بوشلۇقىغا كۆتىرىلگەندە، رەڭگا-رەڭ تۈس ئېلىپ، خۇددى يورەك ئېچىلغان گۈلگە ئوخشاپ قالىدۇ. مانا بۇ تەبىئەتنىڭ ئاجايىپ-غارايىپلىقى.

يەر كەڭ، ئادەم شالاڭ، ھاۋا كىلىماتى سوغاق

گرېنلاندىيە ئارىلىنىڭ يېرى كەڭ، ئادىمى شالاڭ بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئادەم ئەڭ شالاڭ رايونلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ يەردە تەخمىنەن 50 مىڭ ئاھالە بار، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 44 كۋادرات كىلومېتىر يەرگە بىردىن ئادەم توغرا كېلىدۇ. ئاھالىنىڭ تارقىلىشى

تەكشى ئەمەس، ئاھالە ئاساسەن، بەزى شەھەر بازارلىرى ۋە غەربتىكى دېڭىز ياقىلىرىغا توپلانغان. ئارالدىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى ئېسكىمولار. ئېسكىمولار سېرىق تەنلىكلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئېيتىلىشىچە، بۇنىڭدىن 3 مىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن ئىكەن. بۇلاردىن باشقا ئاز ساندا ياۋروپالىقلار بولۇپ، بەزىلىرى ھاۋا رايىنى تەتقىق قىلىدۇ، بەزىلىرى تىجارەت قىلىدۇ، بەزىلىرى مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، يەنە بەزىلىرى جامائەت ئىشلىرىنى قىلىدۇ.

مۇز-قارلىق يەردە ياشاۋاتقان ئېسكىمولار دۇنيادىكى تۆت پەسىلگە بۆلۈنىدىغان جايلارنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى قىياس قىلالمايدۇ. تېمپېراتۇرا نولدىن تۆۋەن 50 گرادۇستىن نولدىن تۆۋەن بىر گرادۇسقا كۆتىرىلگەندە، ئىسسىق بەلۋاغدا ياشاۋاتقان بىزلەر ئۈچۈن يەنىلا قىش ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، گرېنلاندىيە ئارىلىدا ياشاۋاتقان ئېسكىمولار ئۈچۈن بولسا، باھار ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاغدا، ئارالنىڭ بەزى جايلىرىدا مۇزنىڭ ئۈستى ئېرىشكە باشلايدۇ، چوڭ مۇزلار ئاستا-ئاستا يېرىلىپ، بىر خىل غىچىرلىغان ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ، قېلىن مۇز ئۈستىدە تەدرىجىي ھالدا سۇ ئازگاللىرى پەيدا بولىدۇ. تېمپېراتۇرا ئاستا-ئاستا كۆتىرىلىپ، شىمالىي قۇتۇپ كېچىسى تاكى قاراڭغۇلۇق تامامەن يوقالغىچە تەدرىجىي ھالدا قىسقىرىپ بارىدۇ. تېمپېراتۇرا نولدىن يۇقۇرى 10 گرادۇسقا كۆتىرىلگەندە، گرېنلاندىيە ئارىلىدا ياز بولىدۇ، بۇ، ئارالدىكى ئەڭ ئىسسىق پەسىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاغدا، ئارالدا 3 ئايدىن يېرىم يىلغىچە داۋاملىشىدىغان كۈندۈز باشلىنىدۇ، يەنى كېچە بولماي، كۈندۈزلا بولىدۇ. قۇياش

كۈن بويى پەسلا كوتىرىلىپ، ئۈپۈق سىزىقىنى بويلاپ
تەكشى دۈگىلەك دائىرىدىلا دىڭگۈدەك ئايلىنىپ يۈرىدۇ، يەنى
ئۈپۈق سىزىقىدىن تۆۋەن ئولتۇرمايدۇ. قۇياش ئۈپۈق
سىزىقىغا چوككەندەك بولۇش بىلەنلا، ئۇنىڭ ناھايىتى تېزلا
قايتا كوتىرىلگەنلىگىنى كورۇش مۇمكىن. بۇ چاغدىكى
قۇياش يېرىم كېچە ھالىتىدىكى قۇياش بولۇپ، غۇۋا كو-
رۇنىدۇ.

پورەكلەپ ئېچىلىدىغان گۈللەرمۇ بار، ئىسسىل قۇشلار، ئاجايىپ ھايۋانلارمۇ بار

يازكۈنلىرى بۇ ئارالدا خىلمۇ-خىل گىياھلار ئۆسى-
دۇ، چاتقاللار، پاكار قېيىنلار، سوگەتلەر، تېرەكلەر بار، يا-
ماشقاق، ئالۇچا، خوخا تىكەن ۋە ياۋا ئوت-چوپ قاتارلىق
400 نەچچە خىل ئۆسۈملۈك بار، بۇلار ئىچىدە مۇخ بىلەن
خوخا تىكەن ھەممىدىن كوپ ۋە ھەممىدىن كەڭ تارقالغان.
بۇ مەزگىلدە، دېڭىز بويىدىكى مۇز توتمايدىغان تار-ئۇزۇن
رايوندا، گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلىپ، پەسىل قۇشلىرى توپ-
لىشىپ، جۇشقۇن مەنزىرە بارلىققا كېلىدۇ. بۇ ئارالدا ھاي-
ۋانات تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كوپ، تيۈلىن، دېڭىز پىلى،
ئاق ئېيىق، ئاق تۈلكە، مۇشۇك ياپىلاق ۋە ئېسكىمولارغا
تازا لازىملىق ئىت ۋە باشقىلار بار. بۇ يەردە كان باي-
لىقلىرىمۇ ناھايىتى مول بولۇپ، كىرىستال تاش، تومۇر،
قوغۇشۇن، مىس، ئۇران، نېفىت، تەبىئى گاز قاتارلىقلار
بار.

يازدا، گىرېنلاندىيە ئارىلىدا نۇرغۇن پاتقاقلىقلار پەيدا

بولىدۇ. تېمپېراتۇرا تۆۋەن بولۇپ، پاتقاقلىقتىكى سۇ ئۇگاي-
لىقچە پارغا ئايلانمىغانلىقتىن، پاشا-كۆمۈتىلار ھەددى-
ھېساپسىز كوپ بولىدۇ. كىشىلەر ئوتلاقلاردىن ئوتكەندە،
ھەر دائىم پاشا-كۆمۈتىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ،
بۇ ھال ئېسكىمولارغا بىرمۇنچە ئاۋارىگەرچىلىك تۇغدۇرىدۇ.

ئېسكىمولارنىڭ ھاياتى

ئېسكىمولار — ئەمگەكچان، باتۇر، ئۇلار جاپا-مۇشەققەت،
خېيىم-خەتەر ۋە سوغاقتىن قورقمايدۇ، تەبىئەت بىلەن كۈرەش
قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە. قىشتا، مۇز-قار ئۈستىدە مېڭىپ كېتى-
ۋاتقاندا ئۇشتۇمتۇت بوران-چاپقۇنغا دۇچكېلىش ئىنتايىن
خەتەرلىك، بۇنداق بوران-چاپقۇن قېلىن قارلارنى تېزلا
تۈرتۈپ، قار چوققىلىرىغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. يولۇچىلار بۇنداق
قار دوۋىلىرىدە يىقىلىپ، قېلىن قار دوۋىلىرىگە چوكۈپ
كېتىشى مۇمكىن. ئېسكىمولار بۇنداق ئەھۋاللارغا يولۇققاندا،
تېزلا ۋاقىتلىق دالدا يەنى مۇز-قاردىن كىچىك ئۆڭكۈر
ياساپ كىرىۋېلىپ، بوران-چاپقۇن ۋە قار دوۋىلىرىدىن
مۇداپىئە كورىدۇ. مۇز ئۆي ياساش ئېسكىمولارنىڭ ئارتۇق-
چىلىقى، ئۇلار بىرەر سائەت ئىچىدىلا، سوقىچاقىراق مۇز
ئۆيدىن بىرنى پۈتتۈرىدۇ.

ئېسكىمولار ئادەتتە ئۆينى تاش، ئۇستىخان ۋە باشقا
نەرسىلەر بىلەن قوپۇرىدۇ، ئۆيلەر ھەم پاكار، ھەم ئۇزۇنچاق
ياسىلىدۇ، ئۆينىڭ كوپ قىسمى يەر يۈزىدىن تۆۋەن بولىدۇ،
ئۈستىنى قېلىن ياۋا ئوت-چوپلەر بىلەن ياپىدۇ، يامغۇردىن،
شامالدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆينىڭ ئۈستىنى تولا چاغلاردا
بىر قەۋەت تيۈلىن تېرىسى بىلەن چۈمكەيدۇ. دەرىزىنى

تيۇلىننىڭ قۇرۇتۇلغان ئۇچىيىدىن ياسايدۇ، ئۇنىڭدىن ئۇر
ئوتىدۇ، ئەمما ھاۋا ئوتمەيدۇ. يازدا گرېنلاندىيە ئارىلىنى
پۇتۇنلەي تۇمان بېسىپ، نەرسە - كېرەكلەرنىڭ ھەممىسى
نەملىشىپ كېتىدۇ، تۇمان چاپان - چارىلاردىن ئوتۇپ، بە-
دەنگە تەسىر قىلىدۇ. مۇشۇنداق ناچار تەبىئى شارائىتقا قار-
شى كۇرەش قىلىش ئۇچۇن، ئېسكىمولار تۇماننى جىن - شا-
ياتۇنلارغا ئوخشىتىپ، كىشىلەرنىڭ ئۇنى يېڭىشكە ئىلھام
بېرىدىغان نۇرغۇن قىزىق رىۋايەتلەرنى توقۇۋالغان.

ئېسكىمولارنىڭ تۇرمۇشى بىرقەدەر ئاددى، ئۇلار ئاسا-
سەن تيۇلىن، بېلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى يەيدۇ. ئۇلار
يىل بويى يىمەكلىك تېپىش بىلەن بەنت بولىدۇ. ئۇلار،
باھار ۋە يازدا قېيىقلارغا چۇشۇپ بېلىق تۇتۇپ، قىشلىق
ئوزۇق تەييارلايدۇ. قىشتا ئوۋغا ناھايىتى ئاز چىقىدۇ، كى-
شىلەرنىڭ كوپچىلىگى ئويلىرىدە دەم ئالىدۇ. قورال - ساي-
مانلىرىنى رېمونت قىلىدۇ، ھەر خىل قول ھۇنەرلىرى بىلەن
شۇغۇللىنىدۇ.

تيۇلىن ئېسكىمولارنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينايى-
دۇ. تيۇلىن گوشى ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئوزۇغى، تيۇلىن
يېغىنى چىراق يېغى قىلىدۇ، تېرىسىدە كىيىم - كېچەك،ئايال-
لارغا پەرتۇق تىكىدۇ ھەمدە قۇرۇتقاندىن كېيىن يوتقان قىلى-
دۇ، قۇرۇتۇلغان ئۇچىيىدىن يىپ، ئۇستىخىنىدىن يىڭنە ياسايدۇ.

ئىت — ئېسكىمولارنىڭ مۇز-قارلىق دالادا يول يۇرگەندە
كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ قىممەتلىك بايلىغى. قىش
كۇنلىرى ئېسكىمولار چۇشىدىغان چانىلارنى ئىت سورەيدۇ،
بىر چانىغا 7 — 8 ئىتنى قوشۇپ، ھەر بىر ئىتقا بىردىن
توشىنىڭ تارتىدۇ، چانا ئۇچقاندەك ماڭىدۇ.

ئېسكىمولارنىڭ تىلى قەدىمقى ئاسىيا تىلى سىستېمىسىغا

ئىرىدۇ. ئۇلارنىڭ سوزلىرى چۇۋالچاق بولۇپ، مۇكەممەل،
مۇرەككەپ بىر مەقسەتنى نۇرغۇن سوزلەرنى ئۇلىغاندىلا چۇ-
شەندۇرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ تىلىدا تيۇلىن
دىگەن سوز يوق، ئۇلار "تيۇلىن" دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۇ-
رۇش ئۇچۇن 3 جۇملە سوز قىلىش كېرەك، بىرىنچى جۇملىدە
تيۇلىننىڭ قانداق شەكىللىك ئىكەنلىگىنى، ئىككىنچى جۇملى-
دە ئۇنىڭ نەدە ياشايدىغانلىغىنى، ئۇچىنچى جۇملىدە ئۇنىڭ ئوزى
ھەركەت قىلالايدىغان-قىلالمايدىغانلىغىنى بىلدۇرۇشى لازىم.

ئېسكىمولارنىڭ مۇرەككەپ ئىجتىمائى تەشكىلاتلىرى يوق.
ياۋروپالىقلارنىڭ قەدىمى يەتمىگەن جايلار ئىپتىدائى كوم-
مۇنىزىمغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇ يەرلەردە سوراقچىمۇ، ساق-
چىمۇ ھاجەتسىز. كوللىكتىپ بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغۇچى-
لارغا كوپچىلىك گەپ قىلمايدۇ، ئارىغا ئالمايدۇ، شۇنىڭ
ئوزى ئۇنىڭ ئۇچۇن چوڭ جازا ھىساپلىنىدۇ. جىنايىتى
بەك ئېغىر بولسا، جىنايەتچىنى ئولتۇرۇۋېتىدۇ. ئەمما، بۇن-
داق ئەھۋال كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ.

ئېسكىمولارنىڭ ئوزىگە خاس كوڭۇل ئېچىش ئۇسۇل-
لىرى بار، بۇلار ئىچىدە ئەڭ ئومۇملاشقىنى ھىكايە ئېيى-
تىش بولۇپ، بەزىدە، پۇتۇن ئويلۇك بىرلىكتە ھىكايە ئېيى-
تىدۇ، بەزىدە، پۇتۇن كەنتتىكىلەرنىڭ ھەممىسى قاتنىشىپ،
بىرلىكتە ئېيتىدۇ. ھەركىم ئوزىگە تازا تونۇشلۇق بولغان
ياكى ئوزى ياخشى كورىدىغان رىۋايەتلەرنى سوزلەپ بېرىدۇ.
بىرسى ھىكايە ئېيتىۋاتقاندا، باشقىلار تولۇقلايدۇ ياكى تۇ-
زىتىپ قويىدۇ، كېيىن بۇ ھىكايە يېڭى ۋەقەلىك بولۇپ تا-
رىلىدۇ ھەمدە ئېسكىمولار رىۋايەتلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ
قالىدۇ. ئېسكىمولار ئۇسۇلچى كېلىدۇ، بايرام كۇنلىرىدە
بېشىغا ئالاھىدە ياسالغان نەرسىلەرنى كىيىپ، ئىككى - ئۇچ-
تىن بولۇپ، بىرەر ھەركەتلىك ۋەقەنى بىرلىكتە ئورۇنلايدۇ.

بوغاز — قۇرۇقلۇق ۋە ئوكياننىڭ بوغىزى

دۇنيا خەرىتىسىنى ئېچىپ قارىساق، قۇرۇقلۇق بىلەن ئوكيان ئارىلىقىدا مىڭلىغان چوڭ-كىچىك بوغازلارنى كۆرىمىز، بۇلار ئىچىدە پاراخوت قاتنىيالايدىغانلىرى 130 دىن ئاشىدۇ، مۇھىم بوغازلار 40 تىن ئاشىدۇ. ئەمما، دۇنيا بويىچە ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم تۈگۈن ۋە دېڭىز قاتنىشى باسباس بولغان بوغازلاردىن ئاساسەن، بېرىڭ بوغىزى، مالاككا بوغىزى، خورمۇز بوغىزى، ئەلمەندېب بوغىزى، بوسفور بوغىزى ۋە داردانېل بوغىزى، جەبىلتارىق بوغىزى، ئەنگلىيە بوغىزى قاتارلىقلار بار. ئۇلار بەش قىتئەنى تۇتاشتۇرۇپ، تۆت ئوكياننى ئۆتەشتۈرۈپ تۇرىدۇ.

ھازىر، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئوكيان زومىگەرلىكىنى تالىشىش كۈرىشى دۇنيادىكى ھەر قايسى ئوكيانلارغىچە كېڭەيدى. بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى دېڭىزلارنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قولغا كەلتۈرۈش كويىغا چۈشكەنلىكتىن، دۇنيادىكى بوغازلارنى تالىشىش كۈرىشى ئۇنىڭ دۇنيا زومىگەرلىكىنى تالىشىش كۈرىشىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى بولۇپ قالدى.

تىنچ ئوكيان، ھىندى ئوكيان ۋە ئوتتۇرا دېڭىز سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكا ئوكيان زومىگەرلىكىنى ئەڭ قاتتىق تالىشىدىغان رايونلاردۇر. شەرقتە تىنچ ئوكيان بىلەن تۇتا-

شىپ، غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانغا تۇتىشىدىغان بۇ رايون ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا، ئاۋستىرالىيىدىن ئىبارەت تۆت قىتئەنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش تۈگۈنى. شەرقتىكى مالاككا بوغىزى، غەربىي شىمالدىكى خورمۇز بوغىزى، ئەلمەندېب بوغىزى، بوسفور بوغىزى، داردانېل بوغىزى، جەبىلتارىق بوغىزى، غەربىي-جەنۇبتىكى موزامبىك بوغىزى ئارقىلىق ياخشى ئۈمىد تۇمشۇقىنى ئايلىنىپ ئاتلانتىك ئوكيانغا بارىدىغان دېڭىز يوللىرىنىڭ ھەممىسى دۇنيا دېڭىز قاتنىشىدا ۋە دۇنيا سودىسىدا ئىنتايىن مۇھىم دېڭىز يوللىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، تىنچ ئوكياندىن ئاتلانتىك ئوكيانغىچە بولغان ياپيىسمان جايلاردىكى بۇ بوغازلار سوۋېت-ئامېرىكا تالىشىدىغان مۇھىم نىشان بولۇپ قالدى.

ئاسىيا بىلەن شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ چېگراسى — بېرىڭ بوغىزى

بېپايان تىنچ ئوكياننىڭ ئەڭ شىمالىدا، ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ غەربىي-شىمالىي بىلەن شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىنىڭ غەربىي-شىمالىي ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر سۇ يولى بار، ئۇ بولسىمۇ ئاسىيا بىلەن شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ چېگراسى — بېرىڭ بوغىزى. ئۇنىڭ شەرقىدە ئامېرىكىنىڭ ئالياسكا ئىشتاتىدىكى ئۇئېلس تۇمشۇقى، غەربىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراشلىق دېژنېۋ تۇمشۇقى بار، بېرىڭ بوغىزى جەنۇپ بىلەن شىمالدا بېرىڭ دېڭىزى بىلەن چۇكوتكا دېڭىزىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ، ئۇ شىمالىي مۇز ئوكيان بىلەن تىنچ ئوكياننى ئۆتەشتۈرۈپ تۇرىدىغان بىردىن-

بىر دېڭىز يولى ھىساپلىنىدۇ. لېكىن بۇ يەردە يىل بويى
مۇز ئېرىمەيدۇ، ھەممە يەرنى تۇمان قاپلاپ تۇرىدۇ، بۇ ئەھ-
ۋال دېڭىز يولىدا ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ.
بېرىڭ بوغۇزىنىڭ كەڭلىگى 35 كىلومېتىردىن 86 كىلو-
مېتىرغىچە بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ چېيىز يېرى ئازان 42 مېتىر
كېلىدۇ، تېنچ ئوكيان بىلەن شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ چوڭ-
قۇر قاتلىمىدىكى سۇ زادى ئۇتەلمەيدۇ. ھەر يىلى 6 - ئاي-
دىن 10 - ئايغىچە شىمالىي مۇز ئوكيانىدىكى سۇ سېلىكىنىپ،
تېنچ ئوكيانىدىكى ئىللىمراق سۇ كوپلەپ شىمالىي مۇز ئوك-
يانغا قۇيۇلىدۇ، شىمالىي مۇز ئوكيانىدىكى دېڭىز سۇيى بولسا
تېنچ ئوكيانغا قۇيۇلالمايدۇ.

بېرىڭ بوغۇزىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا سوۋېت ئىتتىپاقى-
نىڭ سىبىرىيە رايونى، شەرقىي قىرغىقىدا ئامېرىكىنىڭ ئال-
ياسكا ئىشتاتى بولغانلىغى، 1741 - يىلى روسىيىلىك سايا-
ھەتچى بېرىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىگى ئۈچۈن، روسىيە بۇ زې-
مىننىڭ خوجايىنى بولۇپ قالغان. 1867 - يىلىغا كەلگەندە،
چار پادىشا بۇ يەرنى ئامېرىكىغا 7 مىليون 200 مىڭ دول-
لارغا سېتىپ بەرگەن. شۇ سەۋەپتىن، بېرىڭ بوغۇزى ئاسىيا
بىلەن شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ چېگرىسى بولۇش بىلەنلا
قالماي، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ چېگرىسىمۇ
بولۇپ قالغان.

بېرىڭ بوغۇزىدىكى سۇ يولىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا ئىك-
كى كىچىك ئارال بار، ئۇنىڭ كراتمىنوۋ ئارىلى (چوڭ
دەيۇمىد ئارىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، كولىمى تەخمىنەن 10
كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدۇ) دىگەن چوڭراق بىرسى سوۋېت
ئىتتىپاقىغا قارايدۇ؛ يەنە بىرى — كرۇسۇن - شتىن ئارىلى

(كىچىك دەيۇمىد ئارىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، ئۇنىڭغا
يېقىن فرونت مارجان قىيا تاشلىقى قوشۇلۇپ ئامېرىكىغا قا-
رايدۇ. بۇ ئىككى ئارالنىڭ ئارىلىغى 4 كىلومېتىرغا يەتمە-
سىمۇ، ئەمما خەلقارا كالىندارنىڭ ئالمىشىش سىزىغى ئۇلار
ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەنلىكتىن، بۇ ئىككى ئارالدا كا-
لىندار بىر كۈن پەرق قىلىدۇ.

بېرىڭ بوغۇزى شىمالىي دېڭىز يولىنىڭ ئېغىزىنى بو-
غۇپ تۇرىدۇ، ئەمما، شىمالىي دېڭىز يولى ئاتلانتىك ئوكيان
بىلەن تېنچ ئوكيان ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ يېقىن يول ھىساپ-
لىنىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن. ئالايلى، لېنىنگرادتىن ۋلادى-
ۋوستوكقا شىمالىي دېڭىز يولى بىلەن ماڭسا 14 مىڭ 280
كىلومېتىر، ئاتلانتىك ئوكيان—ئوتتۇرا دېڭىز—سۇۋەيش قا-
نىلى—ھىندى ئوكيان — تېنچ ئوكيان دېڭىز يولى بىلەن ماڭ-
سا، 23 مىڭ 200 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئەگەر، ياخشى ئۈمىت
تۇمشۇغى بىلەن ئايلىنىپ ماڭسا، 29 مىڭ 400 كىلومېتىر
كېلىدۇ. شۇڭا بۇ شىمالىي دېڭىز يولى سوۋېت ئىتتىپاقىنى
دېڭىز ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى
ھىساپلىنىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىر يىلدا ئاران 2-3 ئايلا قاتنىغى-
لى بولىدىغان بۇ دېڭىز يولىدىكى قاتناش ۋاقتىنى ئۇزارتىش
ئۈچۈن، 70 - يىللاردىن بۇيان، يادرو مۇز يارغۇچ پاراخوت-
لارنى ۋە سۈنئى ھەمرا ئارقىلىق يول كورستىش تېخنىكى-
سىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى، تۈرلۈك ۋاستىلەر
ئارقىلىق بېرىڭ بوغۇزىدا تەكشۈرۈش، رەسىمگە ئېلىش ۋە
خەرىتە سىزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى، شۇنىڭ بىلەن بېرىڭ
بوغۇزى ئېغىزىنى تىزگىنلىمەكچى بولۇپ كەلدى. ئامېرىكىمۇ

بوغازنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىن جايلىرىدا كۆزىتىش پونكىتلىرىنى قۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەركەتلىرىنى كۆزەتمەكتە.

ياپون دېڭىزىنىڭ ئۈچ چوڭ دەرۋازىسى — زۇڭگۇ، جىنچىڭ ۋە سۇسىما بوغازلىرى

بېرىڭ بوغىزىدىن بېرىڭ دېڭىزى، تىنچ ئوكيان ۋە ئوخوتسكى دېڭىزى ئارقىلىق زۇڭگۇ بوغىزىدىن ئۆتۈپ ياپونىيە دېڭىزىغا كىرگىلى بولىدۇ. ياپون دېڭىزىدىن تىنچ ئوكيانغا زۇڭگۇ، جىنچىڭ ۋە سۇسىما بوغىزىدىن ئىبارەت 3 سۇ يولى بىلەن كىرىپ چىققىلى بولىدۇ.

زۇڭگۇ بوغىزى — ياپونىيىدىكى نوككايدو ئارىلىنىڭ ئەڭ شىمالىي قىسمى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ساخالىن ئارىلىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى سۇ يولى بولۇپ، ياپون دېڭىزىدىن تىنچ ئوكيانغا كىرىپ چىقىدىغان شىمالىي دەرۋازا ھېساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 100 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 45 كىلومېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 67 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ياپونىيە زېمىنىغا تەۋە بولغان شىمالدىكى 4 ئارال — خابوماي، كۇناشىرى، شىكوتان ۋە ئېتوروفۇ ئارىلى — زۇڭگۇ بوغىزىنىڭ توسىقى. سوۋېت ئىتتىپاقى زۇڭگۇ بوغىزىنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، شىمالدىكى 4 ئارالنى ئىشغال قىلىۋالغان پېتى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى بۇ ئاراللاردا ھەربىي ئايرودرۇم، ھەربىي پورت ۋە گازارمىلارنى

قۇردى. ئېتوروفۇ ئارىلىدىكى دەنگۇەن قولتۇغى ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي پورتى بولۇپ قالدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا، ياپونىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ 1941-يىل 12-ئاينىڭ 8-كۈنى ئامېرىكىنىڭ پېيورل-خاربور پورتىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغان "ئىمپېرىيە بىرلەشمە پاراخوت ئەترىتى" شۇ دەنگۇەن قولتۇغىغا توپلانغان ۋە شۇ يەردىن يولغا چىققان ئىدى.

جىنچىڭ بوغىزى — ياپونىيىنىڭ خونسيۇ ئارىلى بىلەن نوككايدو ئارىلى ئوتتۇرىسىدىكى دېڭىز يولى، ياپونىيە دېڭىزىدىن تىنچ ئوكيانغا كىرىپ چىقىدىغان ئوتتۇرا دەرۋازا ھېساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 100 كىلومېتىر، كەڭلىكى 20 كىلومېتىردىن 50 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 449 مېتىرغا يېتىدۇ، ئۇ، ياپونىيە دېڭىزىنىڭ شىمالدىكى يىل بويى مۇز تۇتمايدىغان بىردىن-بىر بوغاز ھېساپلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى قاتناش ھازىرغىچە كېمە-سال بىلەن قامدىلىپ كەلمەكتە. كېيىنچە قاتناش ۋە دېڭىز ترانسپورتى كۈندىن-كۈنگە جىددىيلىشىپ كەتكەنلىكتىن، خونسيۇ ئارىلىدىكى ئائوموري بىلەن نوككايدو ئارىلىدىكى خاكوداتېدىن ئىبارەت ئىككى پورت شەھىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان جىنچىڭ دېڭىز ئاستى يول قۇرۇلۇشى 1971-يىلى باشلاندى. قۇرۇلۇشنىڭ ھازىرقى سۈرئىتىدىن قارىغاندا، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇغى 54 كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ دېڭىز ئاستى يول قۇرۇلۇشى 1981-يىلى پۈتۈشى مۇمكىن، ئۇ چاغدا سائىتىگە 200 كىلومېتىر يول باسىدىغان يۇقىرى سۈرئەتلىك يۈك پويىزى بۇ بوغازدىن ئون نەچچە مىنۇتتىلا ئۆتۈپ بولىدۇ.

سۇسما بوغىزى — ياپونىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سۇسما ئارىلى بىلەن يەچى ئارىلى ئوتتۇرىسىدىكى سۇ يولى ياپون دېڭىزىدىن تىنچ ئوكيانغا كىرىپ چىقىدىغان جەنۇبىي دەرۋازا ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇپقا قاراپ سوزۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 220 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 50 كىلومېتىر، چوڭقۇرلۇقى 130 مېتىر كېلىدۇ. ئېكۋاتور تەرەپتىن كەلگەن موتىدىل ئېقىم بۇ يەر ئارقىلىق ياپون دېڭىزىغا كىرىپ، بۇ ئەتراپىنى سۇ مەھسۇلاتلىرى مول، دۇنيادىكى مەشھۇر بېلىقچىلىق مەيدانىغا ئايلاندۇرغان.

ياپونىيە دېڭىزىنىڭ بۇ جەنۇبىي دەرۋازىسى غەربىي جەنۇپتا جوڭگونىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شەرقىي دېڭىزغا، غەرپتە چېجۇ-دو بوغىزى ئارقىلىق سېرىق دېڭىزغا تۇتىشىدۇ، شەرقتە گۇەنمېن بوغىزى، سېتو ئىچكى دېڭىزى ئارقىلىق تىنچ ئوكيانغا، شىمالدا ياپونىيە دېڭىزى، تاتار بوغىزى ئارقىلىق ئوخوتسكى دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر سۇسما بوغىزىنى ياپونىيە دېڭىزىغا كىرىپ چىقىدىغان "بوغاز"، سۇسما ئارىلىنى بولسا بوغاز "قۇلۇپى" دەپ ئاتايدۇ.

زۇڭگو، جىنچىڭ ۋە سۇسما بوغىزى خۇددى 3 چوڭ دەرۋازىدەك ياپونىيە دېڭىزىغا كىرىپ چىقىدىغان ئېغىزنى تىزگىنلەپ تۇرغانلىقتىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ 3 بوغازدىكى سۇ يولىنى تىزگىنلەش ۋە ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا ئۆزىنىڭ تىنچ ئوكيان پاراخوت ئەترىتىنىڭ دېڭىز ئېغىزىدا قامىلىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھەمىشە ياپونىيىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى نەزەر-گۇزىرىگە ئىلماي، ياپونىيە خەلقىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىغا قارىماي، بۇ 3 بوغازنى ئۆزىنىڭ "دەرۋازىسى" قىلىۋېلىپ، ھەر خىل كېمە-پاراخوتلارنى ئەۋەتىش يولى بىلەن ھەيۋە قىلماقتا.

مالاككا — تىنچ ئوكيان بىلەن ھىندى ئوكيانىنى تۇتاشتۇرغۇچى بوغاز

مالاككا بوغىزى تىنچ ئوكيان بىلەن ھىندى ئوكيانىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بەلۋاغ. مالاككا بوغىزى مىلادى 7-، 13-ئەسىرلەردىلا، شەرق بىلەن غەرپنىڭ دېڭىز قاتنىشىدا زورۇر سۇ يولى بولۇپ قالغان. مىلادى 1405—1433-يىللىرى مەملىكىتىمىزنىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق دېڭىز ساياھەتچىسى جېڭ خې كېمىچىلەرنى باشلاپ 7 نۆۋەت غەرپكە بېرىپ، 30 نەچچە ئەلنى زىيارەت قىلغاندا، ئەنە شۇ يەردىن ئۆتكەن.

مالاككا بوغىزى مالاي يېرىم ئارىلى بىلەن ھىندونېزىيىنىڭ سۇماترا ئارىلى ئوتتۇرىسىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، مالاي يېرىم ئارىلىنىڭ قەدىمقى نامى — مالاككا بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 800 كىلومېتىر كېلىدۇ، غەربىي-شىمالى كەڭرەك، شەرقىي-جەنۇبى تارراق بولۇپ، كانايغا ئوخشايدۇ، ئەڭ تار يېرىنىڭ كەڭلىكى 40 كىلومېتىر، سۇيىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 25 مېتىردىن 113 مېتىرغىچە كېلىدۇ. پۈتۈن سۇ يولىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاش بولمىغانلىقى، ئارىلىقتا 30 نەچچە ئورۇن خەتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ تىپتىكى ماي پاراخوتلىرىنىڭ قاتنى-

شىغا ئەپسىز. بۇ بوغاز ئېكۋاتورنىڭ شامالسىز بەلۋىغىغا جاي-
لاشقان، ئادەتتە، شامال كۈچى ناھايىتى ئاجىز، دېڭىز ئې-
قىمى ئاستا، تىنىچ بوغاز ھېسابلىنىدۇ. بوغازنىڭ ئىككى قىر-
غىقىدىكى يول كۆرسەتكۈچلەر ئېنىق، قاتناشقا ياردەم بېرى-
دىغان ئۈسكۈنىلىرى مۇكەممەل. ئۇنىڭ شەرق تەرىپىدە پارا-
خوتلار توختايدىغان، پاراخوتلارغا تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرى-
دىغان ۋە ئۇلارنى رېمونت قىلىدىغان دۇنيا بويىچە چوڭ
پورت — سىنگاپور بار. بۇ بوغازدا دېڭىز ترانسپورتى ئال-
دىراش بولىدۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھەر يىلى 50 مىڭ
پاراخوت بۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرىدۇ، ئۇ، دۇنيادىكى يەر شا-
رىنى ئايلىنىدىغان دېڭىز يولىنىڭ مۇھىم قىسمى ھېسابلىنىدۇ.
ياپونىيىگە ھەر يىلى كېرەك بولىدىغان نېفىتنىڭ 90 پىر-
سەنتتىن كۆپرەكى ۋە ئافرىقا، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى
چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان نۇرغۇن خام ئەش-
يالار مالاككا بوغىزى ئارقىلىق توشۇلىدۇ.

مالاككا بوغىزى نۇرغۇن ۋەقەلەرنى ئۆز بېشىدىن كە-
چۈردى. غەرب مۇستەملىكىچىلىرى 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدا
شەرققە قاراپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىشقا كىرىشكەندىن بۇيان
كېڭەيمىچىلىك ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش مەقسىتىدە، مالاككا
بوغىزىنى ئىشغال قىلىۋېلىش كۈرىشىنى زادى توختاتمىدى.
مالاككا بوغىزىنى ئىلگىر - كېيىن بولۇپ پورتۇگالىيە، گوللان-
دىيە، ئەنگلىيە ۋە ياپونىيىلەر بېسىۋالدى، ئۇ، ئىككىنچى دۇنيا
ئۇرۇشىدىن كېيىنلا، قىرغاقتىكى مەملىكەتلەرنىڭ ئىلكىگە قايتىپ
كەلدى. ئەمما، 70 - يىللاردىن بۇيان، سوۋېت ئىتتىپاقى
ئاسىيا ۋە تىنىچ ئوكيان رايونىدا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى
كۈچەيتىش ئۈچۈن، مالاككا بوغىزىنى كونترول قىلىۋېلىش

كويىدا بولۇپ كەلمەكتە. 1971 - يىلى 11 - ئاينىڭ 16 - كۈ-
نى مالايشىيا، سىنگاپور، ھىندونېزىيىدىن ئىبارەت 3 ئىگى-
لىك دولەت بىرلەشمە باياناتى ئېلان قىلىپ، مالاككا - سىن-
گاپور بوغىزىنى بىرلىكتە ئىدارە قىلىدىغانلىقىنى جاكالىدى.
ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى بازارغا سالغان "مالاككا بوغىزىنى
خەلقارالاشتۇرۇش" قا قەتئىي قارشى تۇردى. بۇ 3 دولەت
1977 - يىلى 3 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يەنە "مالاككا ۋە سىن-
گاپور بوغىزىدا بىخەتەر قاتناش توغرىسىدىكى 3 دولەت كې-
لىشىمى" نى ئىمزالاپ، بوغازدىن ئۆتىدىغان ماي پاراخوتلى-
رىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، قاتناش سۈرئىتى ۋە قاتناشتا دىق-
قەت قىلىدىغان ئىشلارنى بەلگىلىدى.

خەلقارا نېفىت يولى — خورمۇز بوغىزى

مالاككا بوغىزىدىن ئۆتۈپ، ھىندى ئوكيان، ئەرەب
دېڭىزى ئارقىلىق شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، پارس قولتۇقىغا
بارغىلى بولىدۇ. خورمۇز بوغىزى دېڭىز قولتۇقىنىڭ ئېغىزىنى
تىزگىنلەپ تۇرغان بولۇپ، دۇنيانى نېفىت بىلەن تەمىنلەش-
تىكى "ھايات - مامات بويۇن تومۇرى" دەپ قارالماقتا.
"خورمۇز" پارسچە سۆز بولۇپ، "نۇرخۇداسى" دىگەن مەنى-
نى بىلدۈرىدۇ. ئەرەب تەمسىللىرىدە: "دۇنيا بىر تال ئۈزۈك
بولغان بولسا، خورمۇز ئۇنىڭغا ئورنىتىلغان ياقۇت" دىگەن
گەپ بار. خورمۇز بوغىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئىران، جە-
نۇبىدا ئومان، ئوتتۇرىسىدا كېشىم ئارىلى، خورمۇز ئارىلى ۋە
خاجا ئارىلى بار. بوغازنىڭ كەڭلىكى 64 كىلومېتىردىن
97 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كى-

لومېتىر بولۇپ، ئەڭ تار يېرى 48·3 كىلومېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 219 مېتىر، ئەڭ تېيىز يېرى 71 مېتىر كېلىدۇ. خورمۇز بوغۇزىدىكى سۇنىڭ پۈتۈن يىللىق تېمپېراتۇرىسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 26·6 گىرادۇس بولىدۇ. كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان پاراخوتلاردىن تاشقىرى، بوغازنىڭ ئىككى قىرغىقىدا توختايدىغان دەرىجىدىن تاشقىرى ماي پاراخوتلىرىلا ھەمىشە 24 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلۇپ تۇرىدۇ.

پارس قولتۇقىدىكى دۆلەتلەر ئىشلەپچىقارغان تەخمىنەن 20 مىليون تۇڭ نېفىت قاچىلانغان 200 گە يېقىن پاراخوت ھەر كۈنى خورمۇز بوغۇزىدىن ئۆتۈپ تۇرىدۇ. بۇ پاراخوتلار ئۈچ دېڭىز يولىنى بويلاپ، دولقۇنلاپ تۇرغان دېڭىز-ئوكياندا كېچە-كۈندۈز قاتناپ، 70 پىرسەنت نېفىت ئىمپورت قىلىدىغان غەربىي ياۋروپانى، 90 پىرسەنت نېفىت ئىمپورت قىلىدىغان ياپونىيىنى، 30 پىرسەنتتىن ئارتۇق نېفىت ئىمپورت قىلىدىغان ئامېرىكىنى قامداپ تۇرىدۇ. بۇ ئۈچ دېڭىز يولى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: غەرپتە ئەدەن قولتۇقى، ئەلمەندەب بوغۇزى، قىزىل دېڭىز، سۇۋەيش قانىلى ۋە ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئۆتۈپ، جەبىلتارىق بوغۇزى بىلەن ئاتلانتىك ئوكيان ئارقىلىق غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە بارىدۇ؛ جەنۇپتا ھىندى ئوكيان ئارقىلىق سومالى قاتارلىق شەرقىي ئافرىقا ئەللىرىنى بويلاپ، موزامبىك بوغۇزى بىلەن ياخشى ئۈمىت تۇمشۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاتلانتىك ئوكيان ئارقىلىق ئامېرىكىغا بارىدۇ. شەرقتە ھىندى ئوكيان ئارقىلىق مالاككا بوغۇزىدىن ئۆتۈپ، تىنچ ئوكيان بىلەن ياپونىيىگە بارىدۇ. ئامېرىكىدا چىقىدىغان «سودا ھەپتىلىك ژۇرنىلى»نىڭ پەرىزىچە، ئامېرىكا بىلەن غەربىي ياۋروپا بۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىل ئىچىدە، پارس قولتۇقىنىڭ نېفە-

تىغا تېخىمۇ كۆپ تايىنىدىكەن. 80-يىللاردا، ھەر يىلى 24 مىڭ پاراخوت-قېتىملىق ماي پاراخوتلىرى خورمۇز بوغۇزىدىن ئۆتۈپ تۇرىدىكەن. ئامېرىكا پارس قولتۇقىنى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ ۋە ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ "نېفىت غەزنىسى"، خورمۇز بوغۇزىنى بولسا نېفىت ئېقىپ چىقىدىغان "باش قاپقاق"، ئەلمەندەب بوغۇزى، ياخشى ئۈمىت تۇمشۇقى، مالاككا بوغۇزىدىن ئۆتىدىغان دېڭىز يولىنى بولسا بۇ نېفىتلارنى توشۇيدىغان "جان تومۇرى" دەپ قاراپ كەلمەكتە.

دېڭىز قولتۇقى رايونىدىكى نېفىت بايلىقىغا نىسبەتەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خېلى بۇرۇندىنلا ئىچى ئاداپ كەلگەن ئىدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىش، غەرپ ئەللىرىگە زورۇر بولغان نېفىتنىڭ "جان تومۇرى"نى كېسىپ تاشلاش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى 1979-يىل 12-ئاينىڭ 27-كۈنى ئوكتەملىك بىلەن 100 مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، ئافغانىستانغا قوراللىق مۇداخىلە يۈرگۈزۈپ، بوغاز رايونىدا ۋە پۈتۈن خەلقارا ۋەزىيەتتە ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زومىگەرلىك كېڭەيمىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئامېرىكا پارس قولتۇقىنى "بىرىنچى دەرىجىلىك خەۋپلىك رايون"غا ئايرىدى ھەمدە بوغاز رايونىدا ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈچەيتتى، بۇ ئەھۋال خورمۇز بوغۇزىدىكى ئوق-دورا ھىدىنى بارغانسېرى قويۇقلاشتۇرۇۋەتتى.

"ياش دەرۋازىسى" ئەلمەندەب بوغۇزى

ھىندى ئوكيان، ئەرەب دېڭىزىنى بويلاپ غەرپكە ماڭ-

غاندا، ئەلمەندېب بوغۇزى ئارقىلىق قىزىل دېڭىزغا كىرگىلى بولىدۇ. 1975 - يىلى سۇۋەيش قانىلىنىڭ يېڭىۋاشتىن ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەلمەندېب بوغۇزى يەنە مۇھىم بولۇپ قالدى، يىراق ئوكيان پاراخوتلىرى قانال توسىلىپ قېلىشتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا بىر باراۋەر كۆپىيىپ، دېڭىز قولتۇقىدىكى خورمۇز بوغۇزى بىلەن بىللە دېڭىز يولى نېفىت ترانسپورتىنىڭ بوغۇزى بولۇپ قالدى.

ئەلمەندېب بوغۇزى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئارال — ئەرەب يېرىم ئارىلى بىلەن ئافرىقا قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ ئېغىزىدىكى پېرىم ئارىلى بوغازنى ئىككىگە بولۇپ تۇرىدۇ، بوغازدا سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 150 مېتىر كېلىدۇ، شەرقىي سۇ يولىنىڭ كەڭلىكى 3·2 كىلومېتىر بولۇپ، مۇھىم سۇ يولى ھېسابلىنىدۇ؛ غەربىي سۇ يولىنىڭ كەڭلىكى 28·8 كىلومېتىر بولۇپ، يوشۇرۇن خادا تاشلار كۆپ، قاتناشقا قولايسىز. بۇنىڭدىن باشقا، ئافرىقا تەرەپتىكى قىرغاقتا يېقىن جايدا، يەتتە ئاكا - ئۇكا تاقىم ئاراللىرى دەپ ئاتىلىدىغان سوۋابى تاقىم ئارىلى بار. ئەلمەندېب بوغۇزى — ئاسىيا ھەمدە ئوتتۇرا دېڭىز رايونى بىلەن ياۋروپا ئارىلىغىدىكى دېڭىز قاتنىشىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر يىلى مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن پاراخوتلار بۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرىدۇ.

ئەلمەندېب بوغۇزىنىڭ تولۇق نامى — بابىل ئەلمەندېب بولۇپ، ئەرەبچە "ياش دەرۋازىسى" دېگەن بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ھىندى ئوكيان بىلەن قىزىل دېڭىز ئارىلىغىدا قاتنايدىغان كېمىچىلەر بۇ يەردىن ئۆتكەندە، تىك يار، چوڭقۇر ھاڭلاردىن كىشىلەرنى

ئىختىيارسىز يىغلىتىۋېتىدىغان بىر خىل ئېچىنىشلىق، قورقۇنچلۇق ئاۋاز ئاڭلىنىدىكەن.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەلمەندېب بوغۇزىنى كونترول قىلىۋېلىش، ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەلىرىگە بولغان زومىگەرلىك ھوقۇقىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، بۇ يەرنى ئامېرىكا بىلەن قاتتىق تالىشىۋاتىدۇ. ئۇ يەنە ھەر خىل ئالدامچىلىق ۋە قورقۇتۇش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، بۇ رايوندىكى مەملىكەتلەرنى سىياسىي جەھەتتە كونترول قىلىۋېلىش، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇلارغا سىڭىپ كىرىش ھەمدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ پورتلىرىنى ھەربىي بازا قىلىۋېلىش قەستىدە بولۇپ كەلدى.

ئەڭ باس - باس دېڭىز يوللىرىدىن بىرى — موزامبىك بوغۇزى

ھىندى ئوكيان ئارقىلىق جەنۇپقا قاراپ ماڭغاندا، ئافرىقا قۇرۇقلۇقىنىڭ شەرقىي دېڭىز قىرغىقى بىلەن ماداغاسقار ئارىلى ئوتتۇرىسىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر موزامبىك بوغۇزى بار. ئۇنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسمى كەڭ، ئوتتۇرىسى تار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1 مىڭ 670 كىلومېتىر، ئەڭ كەڭ يېرى 960 كىلومېتىر، ئەڭ تار يېرى 386 كىلومېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 3 مىڭ 500 نەچچە مېتىر كېلىدۇ.

موزامبىك بوغۇزى — ھىندى ئوكياندىن ياخشى ئۈمىت تۇمشۇقىنى ئەگىپ ئۆتۈپ، ئاتلانتىك ئوكيانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى. سۇۋەيش قانىلى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، موزامبىك بوغۇزى مۇھىم دېڭىز يولى ئىدى. سۇ-

ۋەيش قانىلىدا قاتناش بولۇۋاتقان ھازىرقى ئەھۋالدىمۇ، ھەر يىلى 25 مىڭدىن ئارتۇق پاراخوت مۇشۇ بوغازدىن ئۆتۈپ تۇرىدۇ، ئۇ ھىلىمۇ دۇنيادىكى ئەڭ باس-باس دېڭىز يوللىرىدىن بىرى ھېساپلىنىدۇ. غەربىي ياۋروپادىكى مەملىكەتلەرگە كېرەكلىك نېفىتنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى دەرىجىدىن تاشقىرى ماي پاراخوتلىرى بىلەن مۇشۇ يەر ئارقىلىق توشۇلىدۇ؛ يېمەكلىكلەرنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى مۇشۇ يەر ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدۇ؛ ئامېرىكىغا كېرەكلىك پۈتۈن نېفىتنىڭ بەشتىن بىر قىسمىمۇ مۇشۇ يەر ئارقىلىق توشۇلىدۇ.

قارا دېڭىزنىڭ چىقىش ئېغىزى — بوسفور بوغىزى بىلەن داردانېل بوغىزى

بوسفور بوغىزى بىلەن داردانېل بوغىزى ياۋروپا بىلەن ئاسيانىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، قارا دېڭىزدىن ئوتتۇرا دېڭىزغا چىقىشتا مۇقەررەر ئۆتىدىغان يول ھېساپلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم.

بوسفور بوغىزى قارا دېڭىز بىلەن مەرمەر دېڭىزى ئوتتۇرىسىدىكى بوغاز بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 كىلومېتىر، كەڭلىكى 800 مېتىردىن 2 مىڭ 400 مېتىرغىچە، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 80 مېتىر، ئەڭ تېيىز يېرى 27·5 مېتىر كېلىدۇ. بوسفور بوغىزىنى كېسىپ ئۆتىدىغان، ئۇزۇنلۇقى 1 مىڭ 560 مېتىر، كەڭلىكى 63 مېتىر كېلىدىغان زامانىۋى تاشيول كۆۋرۈكى 1973-يىلى پۈتتى، بوغاز ناھايىتى مەنزىرىلىك، كۆۋرۈك ئىنتايىن ھەيۋەتلىك بولۇپ تولىمۇ گۈزەل كۆرۈنىدۇ.

"بوسفور" دېگەن سۆز "كالا كېچىكى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، يۇنان ئەپسانىلىرى بىلەن رىۋايەتلىرىدە مۇنداق خاتىرىلەر بار: خۇدالارنىڭ خۇداسى — زېۋس ھېكمەتلىك كالىغا ئايلىنىپ، ئاگېنور پادىشانىڭ قىزى ياۋروپانى مىنگۈزۈپ، بوغازدىن ئۈزۈپ ئۆتۈپ، ئاسيادىن ياۋروپاغا بارغانمىش، بۇ بوغاز بوسفور بوغىزى ئىكەن.

داردانېل بوغىزى — مەرمەر دېڭىزى بىلەن ئېگېي دېڭىزى ھەمدە ئوتتۇرا دېڭىزنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتىر، كەڭلىكى 1300 مېتىردىن 7500 مېتىرغىچە بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 57·5 مېتىر كېلىدۇ.

بوسفور بوغىزى، مەرمەر دېڭىزى ۋە داردانېل بوغىزىنى قوشۇپ قارا دېڭىز بوغىزى دەپ ئاتىغۇچىلارمۇ بار، ئۇنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلۇقى 375 كىلومېتىر كېلىدۇ. قارا دېڭىز بوغىزىنىڭ سۈيىدىن قارىغاندا، قارا دېڭىزنىڭ سۈيى ئوتتۇرا دېڭىزغا ئېقىپ كىرىۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ؛ ئەمما، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ سۈيى قارا دېڭىزنىڭ سۈيىدىن شورلۇق، زىچ ۋە بېسىمى يۇقۇرى بولغانلىقتىن، بوغازنىڭ ئاستىن قاتلىمىدىكى دېڭىز سۈيىنىڭ ئېقىشى دېڭىز يۈزىدىكى ئېقىننىڭ ئەكسى بولۇپ، ئوتتۇرا دېڭىزدىن قارا دېڭىزغا قاراپ ئاقىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بوغاز ئاستىنىڭ چوڭقۇر ۋە تېيىزلىقىدىكى پەرقلەر قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن، بىر خىل مۇرەككەپ، يوشۇرۇن تەتۈر ئېقىن پەيدا بولغان. قارا دېڭىز بوغىزىنىڭ ئىككى قىرغىقىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى تۈركىيىگە تەۋە، قارا دېڭىز بوغىزىدا قاتنايدىغان پاراخوتلار 1936-

يىلى مونترېيدا ئىمزالانغان خەلقارا كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە قاتنايدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى قارا دېڭىزدىن چىقىش ئېغىزىنى يىرتقۇچ ھايۋاندەك خىرىس قىلىپ، "جەنۇپتىكى ئىسسىق ئوكيان" غا ئىگە بولۇش يولىدىكى شىرىن چۈشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كېچە-كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ كەلمەكتە. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇ ئۆزىنىڭ ھەر خىل ھەربىي پاراخوتلىرىنى داۋاملىق قارا دېڭىز بوغىزىغا ئەۋەتىپ تۇرماقتا، 1976-يىلى بوغازدىن ئۆتكەن چەتئەل ھەربىي پاراخوتلىرى جەمئىي 238 بولۇپ، بۇلار ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي پاراخوتلىرى 228 گە يەتكەن. سوۋېت ئىتتىپاقى تېخى مونترېي خەلقارا كېلىشىمىدە بۇ يەردىن ئۆتىدىغان پاراخوتلار توغرىسىدا بەلگىلەنگەن بەلگىلىمىلەرنى مەنسىتمەي، ئۆزىنىڭ ئاۋىئاتكىلىرىنى ھەدەپ بوغاز ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا ئەۋەتتى.

ئوتتۇرا دېڭىزدىن چىقىش ئېغىزى — جەبىلتارىق بوغىزى

جەبىلتارىق بوغىزى — ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئاتلانتىك ئوكيانغا چىقىدىغان بىردىن-بىر غەربىي ئېغىز. ئۇ، ئىسپانىيىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن ماراكەشنىڭ ئەڭ شىمالىي قىسمىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، پۈتۈن بوغازنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 كىلومېتىر بولۇپ، شەرق تەرىپى تار، غەرپ تەرىپى كەڭ، ئەڭ كەڭ يېرى 43 كىلومېتىر، ئەڭ تار يېرى ئاران 14 كىلومېتىر كېلىدۇ. غەربىي

ياۋروپا ئىمپورت قىلىدىغان نېفىت، خام ئەشيالار، ئېكسپورت قىلىدىغان ماللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇشۇ يەر ئارقىلىق توشۇلىدۇ. بۇ بوغاز قامال قىلىنغان ھامان، پۈتكۈل غەربىي ياۋروپانىڭ ئىقتىسادى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ياۋروپادىن چىققان ھەر خىل پاراخوتلار بۇ بوغاز ئارقىلىق شەرقتە ھىندى ئوكيانغا بارسا، ئاتلانتىك ئوكيان ئارقىلىق ئافرىقىدىكى ياخشى ئۈمىت تۇمشۇقىنى ئايلىنىپ ھىندى ئوكيانغا كەلگەنگە قارىغاندا، قاتناش مۇساپىسى 10 مىڭ كىلومېتىر ئۆپچۆرىسىدە قىسقىرايدۇ.

جەبىلتارىق بوغىزىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى جەبىلتارىق پورتى بىلەن سىبودا (سېئۇتا) بىر بىرىگە قارىشىپ، خۇددى بىر جۈپ كۆزدەك، بوغازغا كىرىپ چىقىدىغان ئېغىزغا كۆز تىكىپ تۇرىدۇ. يېقىنقى زامان تارىخىدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىسپانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر جەبىلتارىق پورتىنى بىرنەچچە قېتىم تالىشىپ باقتى، ھازىر ئۇ ئەنگلىيىنىڭ قولىدا.

سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ بوغازنىڭ دېڭىزغا چىقىش ئېغىزىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، ئىسپانىيىگە سىڭىپ كىرىشنى كۈچەيتكەن ئىدى. 1977-يىل 2-ئايدا، ئىسپانىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن بۇيان، ئىسپانىيە ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەش نەپەر جاسۇسىنى قوغلاپ چىقاردى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىسپانىيىنىڭ جەبىلتارىق بوغىزىغا يېقىن ئالخېسىراس پورتىدا ئاتالمىش "سودا-بېلىقچىلىق بازىسى" قۇرۇشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىزدا دائىمىي تۇرۇشلۇق تارماق پاراخوت ئەترىتىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىپ،

ئۇنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىزدىن غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزغىچە كېڭەيتىپ، ياۋروپانى يان تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. غەرپ جامائەتچىلىكى: "ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا دېڭىزنى كونتروْل قىلىۋالىدىغان بولسا، ئۇ ياۋروپانى يېقىلغۇ جەھەتتىن كونتروْل قىلىۋالىدۇ" دەپ كۆرسەتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى بوغازلارنى تالىشىشىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۇجۇم ھالىتىدە، ئامېرىكا مۇداپىئە ھالىتىدە تۇرماقتا. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۇنيادىكى بوغازلارنى كونتروْل قىلىشقا پالاقشىشىدىكى سەۋەپ شۇكى، ئۇ قۇرۇقلۇق دۆلىتى، ئۇنىڭ شىمالىدىكى، بالتىق دېڭىزىدىكى، قارا دېڭىز ۋە تىنچ ئوكياندىكى 4 پاراخوت ئەترىتى ئىچىدە، 3 پاراخوت ئەترىتىنىڭ دېڭىزغا چىقىش ئېغىزى ئۇنىڭ قولىدا ئەمەس. سوۋېت ئىتتىپاقى پۈتۈن دۇنيادا زومىگەرلىك قىلماقچى بولىدىكەن، ئاۋال بوغازلارنى كونتروْل قىلىپ، ئۆزىنىڭ شىمال پاراخوت ئەترىتى، بالتىق دېڭىزى پاراخودى ئەترىتى، قارا دېڭىز پاراخوت ئەترىتى ۋە تىنچ ئوكيان پاراخوت ئەترەتلىرىنى يىراقتىن ھەمدەم بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشى ھەمدە ئۇلارنى تۇتاشتۇرۇپ، ياۋروپاغا قىسىپ ھۇجۇم قىلىش، ئافرىقىنى تىزگىنلەش، ئاسىياغا قىستاپ كىرىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈشى لازىم.

ھازىر، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋېيتنامنىڭ كامبودژىغا قىلغان تاجاۋۇزىنى قوللاشتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ دېڭىز، ھاۋا ئارمىيىسىنى ۋلادىۋوستوكتىن سىيام قولتۇقىغا ئېلىپ كېلىپ، مالاككا بوغىزىنىڭ شەرقىي ئېغىزىنى كونتروْل قىلىۋالدى. ئۇ يەنە بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئەلمەندىب بوغىزى

ئەتراپىدىمۇ دېڭىز، ھاۋا ئارمىيە بازىسى قۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقى 1979-يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئافغانىستانغا قوراللىق تاجاۋۇز قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنى يەنە غەرپتە ئىرانغا، شەرقتە پاكىستانغا ئىستراتېگىيىلىك يۈرۈش قىلىش ھالىتىدە تۇتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربى كۈچىنىڭ قەدىمى ئەرەپ دېڭىزى ياكى خورمۇز بوغىزىغا يەتكەن ھامان، پارس قولتۇقىدىن غەرپكە توشۇلىدىغان نېفىتنىڭ "جان تومۇرى"غا توغرىدىن-توغرا تەھدىت سېلىپلا قالماي، بەلكى مالاككا بوغىزى، ئەلمەندىب بوغىزىمۇ ئۇنىڭ چونتىگىدىكى نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى بوغازلارنى تالىشىش كۈرىشىدە ئارقا-ئارقىدىن دولقۇن چىقىرىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، بۇ بوغازلار بويىدىكى دۆلەتلەر ۋە دۇنيا خەلقىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زومىگەرلىكىگە قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەش بۇژغۇنلىرىنى زادىلا بېسىپ كېتەلمىدى.

7 قىتئە، 4 ئوكيان نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

دۇنيادا يەر نامىلىرى ئىنتايىن نۇرغۇن، مەسىلەن، دۆلەتلەر، شەھەرلەر، دەريالار، دېڭىز-ئوكيانلار، تاغ، ئېدىرلار ۋاھاكازالارنىڭ ھەممىسىنىڭ نامى بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى "يەر نامىلىرى" دائىرىسىگە كىرىدۇ. كىشىلەرنىڭ تەخمىنەن ھېساپلاپ چىقىشىچە، نەچچە مىليارت خىلمۇ-خىل يەر نامىلىرى بار ئىكەن، كىچىك يەر نامىلىرىنى قويۇپ تۇرغاندىمۇ، مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان چوڭ يەر نامىلىرى بار.

ئەمەلىيەتتە، ھەر خىل يەر نامىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، ئۆزىگە خاس مەنىسى بار. ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە مەزمۇنىنى چۈشەنگەندە، ئوقۇش ئوڭاي بولۇپلا قالماي، ئەستە قالدۇرۇشمۇ ئاسان بولىدۇ. دۇنيادىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىپ، بىلىمىمىزنى بېيىتىش، نەزەر دائىرىمىزنى كېڭەيتىش ئۈچۈن يەر نامىلىرىغا ئائىت تېخىمۇ كۆپ بىلىملەرنى چۈشىنىۋېلىشىمىز لازىم.

دۇنيادىكى يەر نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە مەنىسى ناھايىتى مۇرەككەپ، مەزمۇنى خىلمۇ-خىل بولۇپ، ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. تۆۋەندە دۇنيادىكى ھەرقايسى قىتئەلەر، ئوكيانلارنىڭ نامى ئۈستىدە قىسقىچە

توختىلىپ ئۆتىمىز.

دۇنيادا 7 قىتئە، 4 ئوكيان بار. بەزى قىتئەلەرنىڭ نامى ناھايىتى قەدىمىي تارىخقا ئىگە، بەزىلىرىنىڭ تارىخى قىسقىراق. مەسىلەن، ئاسىيا ۋە ياۋروپا دېگەن بۇ ئىككى نام ھازىرقى يازما تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە. ئۇلار ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا ياشىغان پىنىكلارنىڭ تىلىدا بارلىققا كەلگەن. پىنىكلار ھازىرقى لىۋان، سۈرىيە ئەتراپلىرىدا ياشىغان. ئاسىيا — "كۈن چىققان يەر" دېگەن مەنىنى، ياۋروپا — "كۈن پاتقان يەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. پىنىكلارنىڭ نەزىرىدە، ئاسىيا رايونى ئۇلارنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولۇپ، كۈن ئەنە شۇ يەردىن چىقىدۇ؛ ياۋروپا رايونى ئۇلارنىڭ غەرب تەرىپىدە بولۇپ، كۈن ئەنە شۇ تەرەپتە پاتىدۇ، شۇ سەۋەپتىن، بۇ ئىككى قىتئەنى شۇنداق ئاتىغان. پىنىكلار كۆزدە تۇتقان ئاسىيا ۋە ياۋروپانىڭ دائىرىسى ناھايىتى كىچىك ئىدى، كېيىن تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى دائىرىسىگىچە كېڭەيدى. ئەمما، ئاسىيا بىلەن ياۋروپا تۇتاش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بىر قۇرۇقلۇق. ياۋروپا مۇشۇ قۇرۇقلۇقتىكى چوڭ يېرىم ئارال ھېساپلىنىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر بەزىدە ئۇلارنى قوشۇپ ئاسىيا، ياۋروپا قۇرۇقلۇقى دەپ ئاتايدۇ. چەتئەل تىلىدىكى ئاۋرو-ئاسىيا — ياۋروپا بىلەن ئاسىيادىن ئىبارەت ئىككى ئىسىمنىڭ قىسقارتىپ قوشۇپ ئوقۇلۇشى.

ئافرىقا دېگەن ئىسىم كېيىنرەك كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە. بۇ نام رىم ئىمپېرىيىسى بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى

رايونلىرىنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شۇ يەردىكى بىر قەبىلىنىڭ نامىغا ئاساسەن قويۇلغان. يەنە بىر ئېيتىلىشىچە، "ئافرىقا" دېگەن سۆز لاتىنچىدىن كەلگەن بولۇپ، "كۈن نۇرى لاۋۇلداپ تۇرىدۇ" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئامېرىكا قىتئەسى جەنۇبىي ئامېرىكا ۋە شىمالىي ئامېرىكا دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئامېرىكا قىتئەسى يەر شارىنىڭ غەربىي يېرىمىدا بولۇپ، يەر شارىنىڭ شەرقىي يېرىمىدىكى ئاسىيا - ياۋروپا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىدىن يىراق بولغانلىقى، ئۆزئارا مۇناسىۋەت بولمىغانلىقى، 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىتالىيان كولومبو دېڭىز ساياھىتى قىلىپ ئامېرىكا قىتئەسىگە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، تارىختا كولومبو تاپقان يېڭى قۇرۇقلۇق دېيىلىپ كەلگەن. ئەمما، ئامېرىكا قىتئە-سىگە نېمە ئۈچۈن كولومبو قىتئەسى دەپ مۇشۇ ئاتاقلىق ساياھەتچىنىڭ نامى بېرىلمىگەن؟ بۇنىڭغا تامامەن بىر تاسادىپىي ۋەقە سەۋەب بولغان. ئەسلىدە، شۇ چاغلاردا ئامېرىكا ۋەسپۇچ ئىسىملىك بىر كىشى بولۇپ، كولومبو بىلەن تەڭ دېمەتلىك، بىر يۇرتلۇق، ئىككىلىسى شىمالىي ئىتالى-يىلىك ئىكەن. ئۇ دوستىغا 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شەرقىي - شىمالىي دېڭىز بويىدىكى جايلارغا بارغانلىقى توغرىسىدا خەت يازغان. خەت ناھايىتى مۇجمەل بولۇپ، تەپسىلىي يېزىلمىغان، ناھايىتى گۇمانلىق ئىكەن، راستىمكىن دەي دېسە، ئۇ ئامېرىكا قىتئەسىگە كولومبودىن 10 نەچچە يىل كېيىن بارغان، ئامېرىكا قىت-ئەسىنى تاپقان بۇ توھپە ئۇنىڭغا مۇناسىپمۇ كەلمەيدۇ. ئەمما، گېرمانىيىلىك ۋاسمىيول دېگەن گېئوگراف ۋە خەرىتە-شۇناس بۇ خەتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بۇنى چوڭ

بىر خەۋەر بىلىپ، يېزىۋاتقان كىتاۋىدا بۇ ئىشنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان، كىتابىدىكى خەرىتىگە مۇشۇنداق بىرپارچە يەر-نىمۇ چۈشۈرگەن ھەمدە بۇنىڭغا ھېلىقى ۋەسپۇچىنىڭ نامىنى بېرىپ، لاتىنچە: ئامېرىكا دەپ ئىزاھلاپ قويغان. كېيىن، بۇ يېڭى قۇرۇقلۇقنى تاپقان كىشى ۋەسپۇچ ئەمەس، بەلكى كولومبو ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئامېرىكا دېگەن ئىسىم ئومۇملىشىپ قالغانلىقتىن، قايتا ئۆزگەرتىۋالال-ماي قالغان.

تىنچ ئوكيان بىلەن ھىندى ئوكيان ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق ئاۋستىرالىيە دەپ ئاتىلىدۇ، بەزىدە ئاۋسترا-لىيە قىتئەسىمۇ دېيىلىدۇ. بۇ نام ئەسلىدە لاتىنچىدىن كەلگەن بولۇپ، "جەنۇبتىكى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمقى زاماندا مىسىرنىڭ ئالېكساندرىيە شەھىرىدىكى خەرىتەشۇناس پتولېمائېوس دۇنيا خەرىتىسىنى سىزغاندا، ھىندى ئوكيانىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە چوڭ بىر پارچە قۇ-رۇقلۇق دائىرىسىنى سىزىپ، ئەنە شۇنداق بىر ئىسىمنى يېزىپ قويغان. 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ياۋروپالىقلار ئاۋستىرالىيىنى تاپقاندىن كېيىن، قەدىمقى خەرىتىدە سىزى-لغان قۇرۇقلۇق شۇ بولسا كېرەك دەپ قاراپ، ئاشۇ ئىسىمنى قويۇپ قويغان. ئەمەلىيەتتە، بۇ نام ئانتاركتىكىغا قويۇلۇشى كېرەك ئىدى. چۈنكى ئانتاركتىكا ھەقىقىي "جە-نۇبتىكى قۇرۇقلۇق". بىراق ئانتاركتىكا ئاۋستىرالىيىدىن 100 نەچچە يىل كېيىن تېپىلغانلىقتىن، بۇ ناممۇ ئۆز-گەرتىۋېلىشقا بولماي قالغان. ئاۋستىرالىيە دېگەن نام ئەنە شۇنداق داۋاملىشىپ كەلگەن. ئوكيانىيە — ئاۋستىرالىيە ۋە تىنچ ئوكياننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چوڭ - كىچىك مىڭلىغان،

تۇمەنلىگەن ئارالنىڭ قوشۇپ ئاتىلىشى. ئوكيانىسىيىدىكى "ئوكيان" دېگەن سۆز تىنچ ئوكياندىكى "ئوكيان" سۆزىدىن كەلگەن. بۇ نامنى ئەڭ ئاۋال بېرگوللاند 19-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتتۇرىغا قويغاندىن تارتىپ ھېساپلىغاندا، ئۇ 200 يىللىق تارىخقا ئىگە. "ئانتاركتىكا" دېگەن نامغا كەلسەك، ئۇنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ ئېنىق، بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز.

دۇنيادىكى 4 ئوكيان ئىچىدە، تىنچ ئوكيان ھەممىدىن چوڭ. تىنچ ئوكياننىڭ دەسلەپتە بىرلىككە كەلگەن نامى يوق ئىدى، مەملىكىتىمىزدە، قەدىمقى زاماندا تومتاقلا "دېڭىز"، "كۆك دېڭىز"، "شەرقىي دېڭىز" ۋاھاكازا دەپ ئاتالغان. ھازىرقى نامنى پورتۇگالىيىلىك دېڭىز ساياھەتچىسى ماگېللان قويغان. 17-ئەسىرنىڭ بېشىدا، بۇ قارام يول ئاچقۇچى ساياھەتچى بىرنەچچە يەلكەنلىك كېمىنى باشلاپ، ئاتلانتىك ئوكياننى توغرا كېسىپ ئۆتۈپ، شەرقتىن جەنۇپقا قاراپ جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەگرى-بۈگرى، 100 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان بوغاز — كېيىن ئۇنىڭ نامى قويۇلغان ماگېللان بوغىزىدىن ئۆتۈپ، تىنچ ئوكيانغا كەلگەن. ماگېللان تاپقان بۇ ئوكيان دولقۇنلاپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنى جۇش ئۇرۇپ ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان، دولقۇن پەلەككە يېتىدىغان ئاتلانتىك ئوكيانىغا سېلىشتۇرغاندا، كۆپ دەرىجىدە جىم ۋە تىنچ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا تىنچ ئوكيان دېگەن نامنى قويۇپ قويغان.

ئاتلانتىك ئوكيان تىنچ ئوكياندىن كۆپ دەرىجىدە كىچىك، تەخمىنەن تىنچ ئوكياننىڭ يېرىمىدەك بار، ھەر خىل غەرپ تىللىرىدا ئۇ "ئاتلانتىك" ئوكيان دەپ ئاتى-

لىنىدۇ. بۇ نام قەدىمقى يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى پالۋانلار خۇداسى ئاتلاسنىڭ نامىغا ئاساسەن قويۇلغان. چۈنكى قەدىمقى ياۋروپا رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، بۇ يەر كۆكنى تىرەپ تۇرىدىغان پالۋانلار خۇداسى ئاتلاس تۇرغان جاي ئىكەن، ئاتلانتىك دېگەن سۆز ئاتلاسنىڭ سۈپىتى بولۇپ، ئاتلانتىك ئوكيان دېگەن سۆز "ئاتلاس ئوكيان" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمقى زاماندا ئاتلانتىك ئوكياننىڭ نامى بىرلىككە كەلگەن ئەمەس، جەنۇبىي قىسمى بىلەن شىمالىي قىسمىنىڭ ئوخشىمايدىغان نامى بار ئىدى. شىمالىي قىسمى غەربىي ئوكيان ياكى شىمالىي دېڭىز دېيىلگەن. 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندىلا، غەرپ ئەللىرى "ئاتلانتىك" دېگەن نامنى شىمالىنچە كېڭەيتكەن.

ھىندى ئوكياننى مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمقى زامانىدا غەربىي ئوكيان دەپ ئاتىغان، مەسىلەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كاتتا دېڭىز ساياھەتچىسى جېڭخې بىرنەچچە زور كېمە ئەترىدىنى باشلاپ، بىرنەچچە قېتىم غەربىي ئوكيانغا بېرىپ، جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي-جەنۇبىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ئافرىقىدىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلارنى زىيارەت قىلغان، بۇ يەردە ئېيتىلغان غەربىي ئوكيان ھىندى ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمقى يۇناندا، قەدىمقى رىمدا بۇ ئوكيان ئېرىترىيە دېڭىزى، قىزىل دېڭىز، جەنۇبىي دېڭىز، شەرقىي دېڭىز دېگەنگە ئوخشاش ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتالغان، 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پورتۇگالىيىلىكلەر ھىندى ئوكيانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن ئافرىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ياخشى ئۈمىت تۇمشۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ ئوكيانغا كىرگەندىن كېيىنلا، ھىندى ئوكيان دېگەن نام

قوللىنىلغان، شىمالىي مۇز ئوكيانغا كەلسەك، ئۇنىڭ مەنىسىمۇ ئانتاركتىكىغا ئوخشاشلا ناھايىتى ئېنىق، بۇ يەردە سوزلەپ ئولتۇرمايمىز.

قىسقىسى، دۇنيادىكى يەر ناملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە مەنىسى بار. چوڭ يەر ناملىرى قىتئە ۋە ئوكيان ناملىرى شۇنداق، ئۇششاق يەر ناملىرىمۇ شۇنداق. پەقەت بەزىلىرىنىڭ مەنىسى روشەن، بەزىلىرىنىڭ روشەن ئەمەس، خالاس.

ئاسىيادىكى مەملىكەتلەرنىڭ ناملىرى توغرىسىدا

مەملىكەتنىڭ نامى تولا چاغلاردا شۇ مەملىكەتنىڭ تارىخىنى، سىياسى، مىللى ئەھۋالىنى، جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە مەدىنىيەت جەھەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكىنى بىر تەرەپتىن ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. ئاسىيادىكى مەملىكەتلەر نەچچە مىڭ يىللىق شانلىق مەدىنىيەت تارىخىغا ئىگە. ئاسىيا—بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى ۋە ھىندى دىنى كېلىپ چىققان ۋە بۇ دىنلارغا ئېتىقات قىلىدىغان كىشىلەر توپلانغان رايون. شۇ سەۋەپتىن، ئاسىيادىكى بىرمۇنچە مەملىكەتلەرنىڭ نامىغا مۇشۇ بىرنەچچە خىل دىنىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى سىڭگەن. بىرمۇنچە مەملىكەتلەرنىڭ نامىدا مۇشۇ قۇرۇقلۇقتا ياشىغان نۇرغۇن ئەمگەكچان، باتۇر ئاسىيا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا بۇرۇندىن بولۇپ كەلگەن ئالاقىلەرنىڭ ئىزلىرى قېپقالغان. بىرنەچچە مىڭ يىللىق دوستانە كېلىش - بېرىشلار ئارقىسىدا، مەملىكىتىمىز ئاسىيادىكى بىرمۇنچە مەملىكەتلەر بىلەن يېقىن خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى، مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدا، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ ناملىرى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرىلەر بار. بۇمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئاسىيا مەملىكەتلىرىدىكى خەلقلەر بىلەن بولغان بىرنەچچە مىڭ يىللىق دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ تارىخىي دەلىلى.

ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى شەرقىي ئاسىيا دەپ ئاتىلىدۇ،

بۇ يەردە مەملىكىتىمىزدىن باشقا يەنە چاۋشيەن، ياپونىيە ۋە موڭغۇلىيە بار.

چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى بىزنىڭ يېقىن خوشنىمىز. 1392 - يىلى كورىيىنىڭ 3- ئارمىيە باش قوماندانى لى چېڭگۇي لى سۇلالىسىنى قۇرۇپ، مەملىكەتنى چاۋشيەن دەپ ئاتىغان. چاۋشيەن دىگەن بۇ نام 1897 - يىلىدىن كېيىن بىر مەزگىل داخەنگە ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، تا ھازىرغىچە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چاۋشيەن شەرقتە بولغانلىقى ئۈچۈن، قۇياشقا باققان مەملىكەت دىگەن مەنىدە ئىكەن. «چاۋشيەن» دىگەن ناخشىنىڭ بېشىدىكى: "تاڭ قۇياشى چاچتى ھەرياققا نۇرىنى كوركەم، شۇ سەۋەپتىن ئېلىم نامى ئاتالدى چاۋشيەن" دىگەن ئىككى مىسرا چاۋشيەن نامىنىڭ جانلىق تەسۋىرىدۇر.

چاۋشيەنىنىڭ كونا نامى كورىيە بولۇپ، تاغلىرى ئېگىز، دەريالىرى كوركەم دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنى مىلادى 918 - يىلى ۋاڭ جيەن قۇرغان. كورىيە دىگەن نام چاۋشيەن تارىخىدا مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش سۇپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 500 يىلچە ھەرقايسى ئەللەرگە تونۇشلۇق بولۇپ كەلدى، ئىنگلىزچە Korea دىگەن سوز "كورىيە"نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن.

ياپونىيە ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتاپلىرىدىن «خەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»دا ئەڭ ئاۋال خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭ «يەر تەزكىرىسى»دە، "لېلاڭ (ھازىرقى ياپون دېڭىزى — ت) دېڭىزىدا ياپونلار بار، ئۇلار يۈزدىن ئارتۇق بەگلىككە بولۇنگەن بولۇپ، ھەر يىلى تارتۇق ئەپكېلىپ تۇراتتى"

دىيىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان بەگلىكلەر، ئەمەلىيەتتە، قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، خالاس. ياپونىيىنىڭ نامى توغرىسىدا ھەرخىل گەپلەر بار. بىر ئېيتىلىشىچە، دەسلەپ قەدىمقى چاۋشيەنچىدە "二木ン" (Nihon) دەپ ئاتالغان ئىسمىدىن كەلگەن بولۇپ، كېيىن ياپونچە خەنزۇ يېزىقى بىلەن تولۇقلانغان ئىكەن. ئەمما، ئادەتتە ئۇ ياپونىيە خورىنىڭ قىستۇرمىسى (باش سوزگە ئوخشاش بولۇپ، سوز ئاھاڭىنى تۈزۈش ياكى تەكشەشتە قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق مەنىسى يوق) بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارالماقتا. تارىختا "ياپونىيە" قەدىمقى ياپونىيىدىكى بىر بەگلىكنىڭ نامى بولغان داخېغا قىستۇرۇلغان. كېيىن ياپونىيە تارىخىنى يازغاندا، ياپونىيە دىگەن سوز داخېنىڭ دولەت نامى سۇپىتىدە قوللىنىلغان ھەمدە Nihon ياكى Nippon دەپ ئوقۇلغان. ياپونىيىنىڭ "قۇياش كوتىرىلگەن يەر" دىگەن مەنىدە ئىكەنلىكى ئۇنىڭ نامىدىنلا مەلۇم. ياپونىيە دىگەن سوز ياپونىيىنىڭ 36 - ئەۋلات پادىشاسى شياۋدېنىڭ داخۇا بىرىنچى يىلى (مىلادى 645 - يىلى)نىڭ ئالدى - كەينىدە قوللىنىلغانمىش. مىلادى 607 - يىلى ياپونىيىنىڭ سۈي سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ دولەت مەكتۇبى "كۈن چىقىشتىكى شاھزادىنىڭ كۈن پېتىشتىكى شاھزادىگە يازغان مەكتۇبى" دىيىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى» تەرجىمىھال قىسمىنىڭ 145 - سىدە: "ئەلچى ئېيتىدۇركى، كۈن چىقىشقا يېقىن بولغاچ ئېلىمىنىڭ نامى ئەنە شۇنداق ئاتىلۇر" دىيىلگەنلىكمۇ بۇنىڭ دەلىلى.

موڭغۇلىيىگە موڭغۇل مىللىتىنىڭ نامى بېرىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى»دا يېزىلىشىچە، ئۇ، موڭۋۇ شى-

ۋىنسىدىن كېلىپ چىققان. 13 - ئەسىرنىڭ بېشىدا چىڭگىز خان ئەتراپىتىكى تاتار، كېرەي قاتارلىق قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ نامى بولۇپ قالغان. ئېيتىلىشىچە، بۇ سۆز ساددا ياكى باتۇر دېگەن مەنىدە ئىكەن.

ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى رايون شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دەپ ئاتىلىدۇ، ئادەتتە كامبودژا، ۋيېتنام، لائوس، بىرما، تايلاند، مالايشىيا، ھىندونېزىيە، فىلىپپىن، سىنگاپور قاتارلىق دۆلەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

كامبودژا ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، 2 مىڭ نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە، قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ۋە گۈزەل، يېرى مۇنبەت بىر دۆلەت. كامبودژىنىڭ نامى مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتاپلىرىدا ناھايىتى بۇرۇنلا تىلغا ئېلىنغان، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە "فۇنەن" دەپ ئاتالغان، بۇنىڭ مەنىسى "تاغلار خوجىسى" دېگەن بولىدۇ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە "جېنلا"، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە "جىمېي" دەپ ئاتالغان. 8 - ئەسىرنىڭ بېشىدا، جېنلا ئىچكى ئۆلكە ۋە دېڭىز ياقىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، سۇلۇق جېنلا، قۇرۇقلۇق جېنلا دەپمۇ ئاتالغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەنىلا "جېنلا" دەپ ئاتالغان، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە "گەنبوجى" دەپ ئاتالغان، مىڭ سۇلالىسى كالىندارىدىن باشلاپ كامبودژا دەپ ئاتالغان.

كامبودژا — كۆپ مىللەتلىك بىر مەملىكەت، كېخمېر مىللىتى پۈتۈن ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇڭا، كامبودژا ئىلگىرى "كېخمېر" دەپ ئاتالغان، مەيلى

كامبودژا، كېخمېر بولسۇن ياكى جىمېي بولسۇن، ھەممىسى بىرلا تۈپ سۆزدىن كېلىپ چىققان.

ۋيېتنام — شىمالىي ۋيېتنام، ئوتتۇرا ۋيېتنام، ۋە جەنۇبىي ۋيېتنامغا بۆلۈنىدۇ. تارىختا ۋيېتنامنىڭ شىمالىي قىسمى شىمالىي چېگرا ياكى شەرقىي مەركەز دەپ، ئوتتۇرا قىسمى ئوتتۇرا چېگرا ياكى ئەنەن دەپ، جەنۇبىي قىسمى جەنۇبىي چېگرا ياكى جاۋجېچىن دەپ ئاتالغان. مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتاپلىرىدىكى جەنپو (لىنبا، خۇەيۋاڭ، جەنچېڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋيېتنام تارىخىدىكى قەدىمىي دۆلەت. 1054 - يىلى لى سۇلالىسى دۆلەت نامىنى "بۈيۈك ۋيېتنام"غا ئۆزگەرتىپ، فېئوداللىق دۆلەتنى شەكىللەندۈرگەن. كېيىن بىرقانچە سۇلالىلەر ئالمىشىپ تۇردى، ۋيېتنام بەزىدە ئەنەن، بەزىدە بۈيۈك ۋيېتنام دەپ ئاتىلىپ كەلدى. 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا رۇەن سۇلالىسىنىڭ كارون پادىشاسى (رۇەن فۇياڭ) دۆلەت نامىنى ۋيېتنام دەپ ئاتىغان.

لائوس — مىلادى 749 - يىلى قۇرۇلغان، ئۇ چاغدا "دولقۇنلۇق كۆك دېڭىز پادىشالىقى" دېيىلگەن. مەملىكەت بويىچە ئاھالىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى لياۋ مىللىتى (يەنى لاۋ مىللىتى بولۇپ، ھازىر لاۋلۇڭ مىللىتى دەپ تەرجىمە قىلىنىدى) تەشكىل قىلىدۇ. مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە لائوس نەنجاڭ دەپ ئاتالغان. بۇ، لائوس تىلىدا "تۈمەن پىل ئېلى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

بىرما ئۇزاق تارىخقا ئىگە. تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۈەن يىللىرىدا، بىرما (ئۇ چاغدا پياۋ دۆلىتى دەپ ئاتالغان) پادىشاسى يۈك چياڭ مۇزىكا، ناخشا - ئۇسسۇل كۆرسىتىش ئۈچۈن مەملىكىتىمىزگە بىر مەدەنىيەت ئۆمىكى ئەۋەتكەن.

شائىر بەي جۈيىي بۇ نەپىس ئويۇنغا بېغىشلاپ «پياۋ دۆلىتىنىڭ مۇزىكىسى» دېگەن تەسىرلىك شېئىرنى يازغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىرما پۇگەن دەپ ئاتالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىرما دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان.

بىرمىنىڭ ئۆز نامى "بىر" دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىغا ھورمەتنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە "ما" دىن تۈزۈلگەن بولۇپ، چاققان، قابىل دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن، سۆز مەنبەسى "براخمان" ياكى "براخما" بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بىرمىلىقلار ئۆز دۆلىتىنى "باما" دەپمۇ ئاتايدۇ.

تايلاندتا 44 مىليون 200 مىڭ ئاھالە بار (1978-يىلى)، تەيزۇلار يېرىمىغا يەتمەيدۇ. تەيزۇ تىلىدا "تاي" "ئەركىن" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇ يەرلىك ئۆز ئېلىنى مېڭتاي دەپ ئاتايدۇ، "مىڭ" دۆلەت دېگەن مەنىدە، شۇڭا تايلاند "ئەركىن دۆلەت" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيام دۆلىتى بىلەن ئوتتۇرا قىسمىدىكى لاۋو دۆلىتى بىرلىشىپ، سىيام دەپ ئاتالغان، ئەمما "سىيام" دېگەن بۇ نام مىلادى 6-ئەسىردىلا «ۋېيشۇ تارىخنامىسى» دېگەن كىتابتا يېزىلغان بولۇپ، قارا تەنلىكرەك قەبىلىلەرگە قارىتىلغان. 1939-يىلى دۆلەت نامى تايلاندقا ئۆزگەرتىلگەن. 1945-يىلى ياپونىيە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل سىيام دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 1949-يىل 5-ئاينىڭ 11-كۈنى يەنە تايلاندقا ئۆزگەرتىلگەن.

19-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ياۋروپا مۇس-

تەملىكچىلىرى ۋە تەبىئىي پەن ئالىملىرى "مالايسىيە"نى مالاي تاقىم ئاراللىرى بىلەن بىر مەنىدە قوللانغان. ئەمما، ئۇنىڭ سىياسىي ئۇقۇم سۈپىتىدە قوللىنىلىشى 1960-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدىلا بولغان ئىش. ئۇ، مالايىيا، مالاي دېگەن تۈپ سۆز بىلەن ئوخشاش. ئۇنىڭ سۆز مەنبەسىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى سانسكرىت يېزىقىدىكى malai (تاغ) بىلەن ياكى شۇ مەملىكەتتىكى ئاھالە ئەڭ زىچ بولغان مالاككا ئىشتاتى ("چوڭ ئارال" دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك) بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگۈچىلەرمۇ بار. بۇ نام ئوتتۇرا قەدىمقى دەۋردىكى مالايۇ بەگلىكىدىن قېپقالغان دېگۈچىلەرمۇ بار. 1281-يىلى مالايۇ بەگلىكى ئېلىمىزگە سودىگەرلىرىنى ئەۋەتكەن.

سىنگاپورنىڭ نامى توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەتلەر بار. مىلادى 7-ئەسىردە، سوماترادا سىرىۋىجايا بەگلىكى قۇرۇلغان، تەخمىنەن 1150-يىلى سىرىۋىجايا بەگلىكىنىڭ شاھزادىسى پەننا جەڭ كېمىسىگە چۈشۈپ پورتتىن يولغا چىقىپ، بىر ئارالغا يېتىپ بارغان. شاھزادە ئۇ يەردە بىر شىرنى كۆرۈپ قېلىپ، بۇ يەرنى سىنگاپۇر دەپ ئاتىغان ئىكەن. سانسكرىت يېزىقىدا شىر "سىنگا" دېيىلىدۇ. شەھەر "پور" دېيىلىدۇ. سىنگاپور دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

ھىندونېزىيە دېگەن نام "ھىندۇ" ۋە "نېزىيە" دېگەن سۆزدىن تۈزۈلگەن. ئالدىنقىسى سانسكرىت تىلىدا "دېڭىز" دېگەن مەنىنى، كېيىنكىسى گرېكچە "ئارال" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھىندونېزىيە راستلا "دېڭىز ۋە ئارال" دۆلىتى. ھىندونېزىيىنىڭ مەشھۇر "مىڭ ئارال دۆلىتى" ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان، ئەمەلىيەتتە چوڭ-كىچىك 13 مىڭ 670

تىن ئارتۇق ئارال بار، شۇڭا مۇشۇ نام قويۇلغان. بۇنىڭ سىرتىدا، ھىندونېزىيىنىڭ قۇلاققا يېقىملىق نۇسانتارا (Nusantara) دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر يەرلىك ئىسمى بار، بۇ سۆز دەل "ئارال دۆلىتى" دېگەن مەنىدە. 14-ئەسىردىن باشلاپ چەتئەل جاھانگىرلىكى ھىندونېزىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، كېيىن ئۇ گوللاندىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. 1948-يىل 9-ئاينىڭ 20-كۈنىگە كەلگەندىلا، گوللاندىيىگە قاراشلىق شەرقىي ھىندىستان دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1950-يىلى بىرلىككە كەلگەن ھىندونېزىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى.

فىلىپپىن مەملىكىتىمىزنىڭ تەيۋەن ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا، 1521-يىلى ماگېللان تۇنجى قېتىم قۇرۇقلۇققا چىققاندا، سېن رازالىس ئارىلى دەپ ئاتىغان. 22 يىلدىن كېيىن ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇ ئارالدا ماكانلىشىپ قالغان ۋە شۇ چاغدىكى ئىسپانىيە پادىشاسى يەنى كېيىنكى فىلىپپ I يېڭىۋاشتىن نام بېرىپ فىلىپپىن دەپ ئۆزگەرتكەن. فىلىپپىن چەتئەللىك ئادەم نامى دۆلەت نامى قىلىنغان بىردىن-بىر ئاسىيا دۆلىتى.

ۋاڭ دايۈەن يازغان «ئاراللار ھەققىدە قىسقىچە تەزكىرە» دىمۇ سۇلۇ بەگلىكى توغرىسىدا خاتىرىلەر بولۇپ، ئۇنىڭ مەرۋايىتچىلىقى ناھايىتى تەرەققى قىلغانلىقى ئېيتىلغان. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىمۇ تىلغا ئېلىنغان، لۇيسۇڭ بەگلىكى 15-ئەسىردە قۇرۇلغان، ئۇ، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرى فېئوداللىق دۆلەت ئىدى. كېيىن ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە، فىلىپپىن مەملىكىتىمىزدە لۇيسۇن (ئارال نامى، ئوغۇر

شەكىللىك ياغاچ ئەسۋاپ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. لۇيسۇن تاماكىسى (سىگار) دېگەن گەپ ئەنە شۇ يەردىن كەلگەن.

شەرقىي تىمور تىمور ئارىلىنىڭ شەرقىدە. "تىمور" ھىندونېزىيىچە "شەرق" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ، نۇسا تېڭگارا تاقىم ئاراللىرى (كونا نامى سۇندا تاقىم ئاراللىرى)نىڭ ئەڭ شەرقىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ نام بېرىلگەن. ھازىر ئۇ ھىندونېزىيىنىڭ ئىشغالىيىتىدە. مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا برۇنېي بونى دۆلىتى دەپ ئاتالغان. برۇنېي مالاي تىلىدا "ئوسۇملۇك" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، بۇ يەردە مەخسۇس ماڭگو مېۋىسىنى كۆرسىتىدۇ، ياكى ئېيتايلى، ئۇ سانسكرىت تىلى بولۇپ، "دېڭىز - ئوكياننىڭ شەكىللىنىشى" دېگەن مەزمۇننى بىلدۈرىدۇ.

جەنۇبىي ئاسىيا — ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى جايلار بولۇپ، ئادەتتە پاكىستان، ھىندىستان، بېنگال، نېپال، سىككىم، بۇتان، سىرىلانكا ۋە مالدىۋ قاتارلىق دۆلەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

پاكىستاننىڭ نامى ئۈستىدە 1931-يىلى تۇنجى قېتىم مۇھاكىمە بولغان بولسىمۇ، 1947-يىلى ھىندىستان بىلەن پاكىستان بولۇپ ئىدارە قىلىنغاندىن كېيىن رەسمىي قوللىنىلغان. ئۇ ئوردۇ تىلىدا مۇسۇلمان دۆلىتى دېگەن بولىدۇ، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ 97 پىرسەنتى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

ھىندىستانغا ھىندى دەرياسىنىڭ نامى بېرىلگەن، ئۇنىڭ سانسكرىتچە ئاتىلىشى "ھىندى" بولۇپ، ئەسلى مەنىسى "دېڭىز".

بېنگال دۆلىتىنىڭ نامى قىسقىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا ئاساسىي ئاھالىسى بولغان بېنگاللارنىڭ نامى بېرىلگەن، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرگەندە، ئەھۋال مۇرەككەپرەك. پادما دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېقىندا تۇزلەڭلىك قەدىمقى بېنگاللارنىڭ يۇرتى ئىدى. 1352 - يىلى ئىلىياس شاھ بىرلەشكەن پادىشالىق قۇرۇپ، ئۆزىنى بېنگال سۇلتانى دەپ ئاتىغان. ئېيتىلىشىچە، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈمرانلار ئويمانلىقلاردا ئېگىزلىكى 10 مېتىرچە، كەڭلىكى 20 مېتىرچە قوقتىلارنى سوقتۇرغان، بۇ قوقتىلار سانسكرىتچە "ئال" دەپ ئاتالغان. بېنگال قەدىمقى "بېنگاللار"غا "ئال"نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

سىرىلانكىنىڭ بۇرۇنقى نامى سەيلون، 1972 - يىل 5 - ئاينىڭ 22 كۈنى ماقۇللانغان ئاساسىي قانۇندا ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتىلگەن. "سىرىلانكا" سىنگالچە سۆز بولۇپ، "خۇشال زېمىن" ياكى "پارلاق مۇنبەت يەر" دېگەن مەنىدە. "لانكا" (lanka) سانسكرىتچە "ئارال" دېگەن بولىدۇ. سەيلوننىڭ قەدىمقى نامى Singhala بولۇپ، "سىنگال"دىن ئۆزگەرگەن. سىنگال مىللىتى ئاساسەن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۇلار بۇنىڭدىن 2500 نەچچە يىل ئىلگىرى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئىكەن. "سىنگال"مۇ سانسكرىتچە شىر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ بەلكىم توتېم ئېتىقادىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. مەملىكىتىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق راھىب پاشى بۇ قەدىمىي مەملىكەتكە بارغان. «داتاڭنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە، ئاھاڭ بويىچە سىنگال دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

ھىمالايا تېغى ئېتىكىدە نېپال، بوتان، سىككىم دېگەن

3 گۈزەل تاغلىق دۆلەت بار.

ئېيتىلىشىچە، نېۋار تىلىدا "نى" — "ئوتتۇرا"، "پا" — "دۆلەت" دېگەن بولىدىكەن. دېمەك "نېپال" — "ئوتتۇرىدىكى دۆلەت" يەنى جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دۆلەت دېگەن بولىدۇ.

نېپالنىڭ نامى توغرىسىدا باشقىچە پاراڭلارمۇ بار. زاڭزۇ تىلىدا "نى" — "ئائىلە"، "پال" — "قوي يۇڭى" دېگەن بولىدۇ. بۇ يەردە قوي يۇڭى توقۇلمىلىرى كۆپ ئىشلەپچىقىرىلغانلىقتىن، "نېپال" — "قوي يۇڭى يۇرتى" دېگەن بولىدۇ. "نېپال" سانسكرىت تىلىدىكى "تاغ باغرىدىكى ئۆي" دېگەن سۆزدىن كەلگەن، بۇ يەردە، ھىمالايا تېغى ئېتىكى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دېگۈچىلەرمۇ بار.

بوتاننىڭ كونا نامى بۇرۇكبا. بوتان سانسكرىت تىلىدىكى Bhyot (شىزاڭ) بىلەن anta ("ئاخىرقى ئۇچى" ياكى "چېگرا جاي") دىن تۈزۈلگەن.

نېپال تىلىدا "سىككىم" "يېڭى يەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلگىرى نېپاللىقلار بۇ رايونغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان بولۇپ، ئۇلار بۇ يەرنى "يېڭى يەر" دەپ ئاتىغان. بۇرۇنقى چاغلاردا شىزاڭلىق كۆچمەنلەر ئۇنى "گۈرۈچ جىلغىسى" دېگەن مەنىدە "دېڭجاڭ" دەپ ئاتىغان.

ھىندى ئوكياندىكى ئارال مەملىكىتى مالدىۋ گۈڭ جىننىڭ «غەرپتىكى بەگلىكلەر تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان تاغلىق دۆلەت دېيىلگەن. بۇ دۆلەت نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا نۇرغۇن گەپلەر بار، بۇ سۆز سانسكرىت تىلىدىكى "ئارال" ياكى "تاغ - داۋان" دېگەن

سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. مارابال تىلىدىكى "مىڭ ئارال دۆلىتى" دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دېگۈچىلەرمۇ بار. كېيىنكىسى پاكىتقا تېخىمۇ يېقىنراق، چۈنكى مالدىۋ 12 تۈركۈم ئايلانما خادا تاش، ئىككى مىڭغا يېقىن مارجان ئارىلىدىن تەركىب تاپقان.

ئەمدى غەربىي ئاسىياغا كېلەيلى. غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەت ۋە رايون نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇرەككەپ، بەزىلىرىنى تەكشۈرۈشمۇ تەس. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە مەسىلەن، ئافغانىستان، ئىران، تۈركىيە ۋە ئىسرائىلىيەگە مىللەتنىڭ نامى بېرىلگەن. ئافغانىستان ئافغان دېگەن سۆزگە ئىرانچە "ئىستان" يەنى "دۆلەت" دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، "ئافغان" — سانسكرىتچە asvaka بولۇپ، "چەۋەنداز" دېگەن مەنىدە ئىكەن. ئىراننىڭ كونا نامى پارس بولۇپ، ئاچېمېنى خاندانلىقىنىڭ پەيدا بولغان جايى پارس (Pars) (تەخمىنەن ھازىرقى پارىس ئۆلكىسىگە تەڭ) تىن كېلىپ چىققان، سېمىت تىلىدا چەۋەنداز، ئات باقار دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك. گرېكلار بۇ يەرنى پېرسىس (Persis) دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ دۆلەت نامى 1935 - يىلى ئىران دەپ ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، تېررىتورىيىلىك مەنىسى پارس دېگەنگە قارىغاندا كەڭرەك. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يىراق قەدىمقى دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىپايان ئوتلاقلىرىدىن ئىران تەۋەسىگە كەلگەن بىر قەبىلە يەرلىك ئاھالە بىلەن ئارىلىشىپ "ئاريانلار" نى تەشكىل قىلغان ئىكەن. پەرەز قىلىنىشىچە، "ئىران"

دېگەن سۆز ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. سانسكرىت ۋە پارس تىلىدا ئۇ "دۆلەتمەن"، "كاتتا" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تۈركىيىنىڭ نامى ئۇنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان تۈركلەردىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭ نامى tora = "تۆرەل" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن: ey — لاتىن تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ia بولۇپ، "زېمىن"، "يەر" نى بىلدۈرىدۇ. ئىسرائىلىيىنىڭ نامى ھەققىدە ئىنجىل ھېكايىلىرىدە ئېيتىلىشىچە يەھۇدىيلارنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد ئەجدادى (ئەسلى نامى ياقۇپ) مالائىكە بىلەن ئېلىشىپ ئۇتۇپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئىسرائىلىيە دەپ ئاتالغان، ئۇ "خۇدانىڭ لەشكىرى" ياكى "مالائىكە بىلەن ئېلىشقۇچى" دېگەن مەنىدە. ئىسرائىلىيە — ياقۇپنىڭ يەنە بىر ئىسمى، كانان تىلىدىكى ئىس (چاكار) ۋە رائىل (مالائىكە رائىل) دىن تۈزۈلگەن، ئىسرائىلىيە — مالائىكە رائىلنىڭ چاكىرى دېگەن مەنىدە، دېگەن گەپلەرمۇ بار.

سىپرۇسنىڭ دۆلەت نامى ھازىرقى لىنۋاندىن كەلتۈرۈلگەن قىل يوپۇرماقلىق تېرەك (cypress) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئارال قەدىمقى زاماندا مىس كېنى بىلەن داڭ چىقارغان. ئۇ، گرېكچىدە Kypros دېيىلىدۇ، بۇ سۆز ئىنگلىزچىدىكى "مىس" دېگەن سۆز بىلەن ئالاقىدار بولسا كېرەك. ئەسلىدە، بۇ ئارالدا ئىشلەنگەن مىس بۇيۇملار شۇ چاغدىكى ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىدا ۋە سىرت بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان ئىدى.

غەربىي ئاسىيا رايونىدا، يۇقۇرىدىكى دۆلەتلەردىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەرەپ ئەللىرى. مەملىكىتىمىزدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان بۇ رايون تازى ۋە ئەرەپ خەلىپىلىكى دەپ ئاتالغان. ئەرەپلەرنىڭ مەشھۇر خەلق چۆچىكى «ئەرەپ خەلىپىسىنىڭ كېچىلىك ھېكايىسى» (يەنى «مىڭ بىر كېچە») دىكى "ئەرەپ خەلىپىسى" مۇشۇ كونا تەرجىمە بويىچە قوبۇل قىلىنغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، جېڭ خې ئەلچى بولۇپ چىققاندا ھەمرا بولغان ماخۇەن، فېي شىن ۋە گۇڭ جېنلارنىڭ خاتىرىلىرىدە ئاھاڭ بويىچە "ئەرەپ" دەپ ئېلىنغان.

مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتاپلىرىدا، ئەرەپلەر توغرىسىدا نۇرغۇن خاتىرىلەر بولۇش بىلەنلا قالماي، ھەتتا، يەر مەيدانى ئاران 598 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان ھازىرقى ئارال مەملىكىتى بەھرەيىن (ئەسلى ئىككى دېڭىزغا يانداش دىگەن مەنىدە) توغرىسىدىكى خاتىرىلەرمۇ تېپىلىدۇ. تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىنىشىچە، «تەزكىرىلەر» دىكى بەيلىيەن، «گۈيشىڭ كوچىسىدا تۇغۇلغان گەپلەرنىڭ داۋامى» دىكى فۇلىيەن، «دۇنيادا بولۇپ ئۆتكەن مۇراسىملار» دىكى باخالايىن ئەينى ۋاقىتتىكى بەھرەيىننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان "تازى" بىلەن "ئەرەپ خەلىپى-لىكى" بەزىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئەرەپلەر دەپ ئاتىلىدۇ، بەزىدە ئۇ، مەخسۇس ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەرەپ ئىمپېرىيىسى 7 - ئەسىردە ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا قۇرۇلغان ئىسلام خاقانلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ

زېمىنى بىر مەھەل ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا قىتئەلىرىنى كېسىپ ئۆتكەن. 16 - ئەسىردە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ مەمۇرى ئۆلكىسى بولغان. 19 - ئەسىردە، ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئاجىزلاپ، ئەنگلىيە ئەرەپ يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرگەن. 1924 - يىلى نەجد ھۆكۈمرانى ئىبنى سەئۇدى نەجد بىلەن ھېجازنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، 1932 - يىلى "سەئۇدىيە" دىگەن نام بېرىلگەن. سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ نامى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

ئەرەپ ئەللىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت دۆلەت نامىدىمۇ ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، يەمەن (ئەرەپ يەمەن جۇمھۇرىيىتى ۋە يەمەن دېمو-كراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى) بىلەن سۇرىيە ئەنە شۇنداق. "يەمەن" ئەرەپچىدە "ئوڭ تەرەپ" (كۆچمە مەنىسى "جەنۇپ تەرەپ" ياكى "ئەرەپلەرنىڭ بەخت-سائادەتلىك ماكانى")، "سۇرىيە" بولسا "سول تەرەپ" (كۆچمە مەنىسى "شىمال تەرەپ") دىگەن بولىدۇ. ئەگەر كىشىلەر ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس يېرى مەككىدە شەرققە قاراپ ئۆرە تۇرسا، يەمەن ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىگە، سۇرىيە سول تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما بۇ گەپلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش لازىم. ئەمىلىيەتتە، سۇرىيە دىگەن بۇ نام توغرىسىدا ئالدىراپ بىر نىمە دېگىلى بولمايدۇ، سۇرىيە ئېھتىمال قەدىمقى زامان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەرق مەملىكىتى "ئاسسورىيە" (Assyria) نىڭ قىسقارتىپ يېزىلىشى ياكى قەدىمقى زاماندىكى پېنىكىيىنىڭ پايتەختى تىير (Tyre) بولسا كېرەك. t بىلەن s ئوخشاش،

"تىرى" Sur دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مىلادىيىدىن 3 مىڭ يىل بۇرۇن ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمىدىن كۆچۈپ كەلگەن سېمۇ مىللىتىنىڭ نامى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولۇشىمۇ مۇمكىن.

نىفىتكە باي كۇۋەيتنىڭ ئەسلى مەنىسى دەريا بويى ياكى دېڭىز بويىغا سېلىنغان "كىچىك قورغان" دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئوماننىڭ نامى ھازىر ئىز - دېرىكى قالمىغان قەدىمقى شەھەرنىڭ نامىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئەرەبچىدە "مۇشۇ يەردە توختاپ قال" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ سۆز تارىختا مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان قەدىمقى زامان قەبىلىلىرىدىن بىرىگە قارىتىلغان، "ئومان" — ئۇ يەرنى بەرپا قىلغۇچى ئومان ئىبنى ئىبراھىمنىڭ نامىدىن قالغان، دېگەن گەپلەرمۇ بار.

پەلەستىن — تارىختا ئەرەپلەر بىلەن يەھۇدىيلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان رايون، كونا نامى كاخان ("ئويمان" دېگەن مەنىدە). ئۇنىڭ نامى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا ياشىغان قەدىمقى ئاھالە پەلەستىنالەردىن قالغان. ئۇلار كۆچمەن قەبىلە ئىدى. ("پەلەستىن" — "كۆچمەنلەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ).

ئەرەپ ئەللىرى ئىچىدە، بەزىلىرىنىڭ دۆلەت نامى ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە تەبىئىي مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. مەسىلەن، ئىراق ئويمان، تىندۇرما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئەرەبچىدە "قىرغاق"، "ئويمان" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ يەردە مىلادىيىدىن 2 مىڭ يىل بۇرۇن ئىككى دەريا ئېقىنىدا يۇقۇرى مەدەنىيەتلىك بابىلون پادىشالىقى ("ھېكمەتلىك دەرۋازا"

دېگەن مەنىدە) قۇرۇلغان ئىئوردانىيىگە ئىئوردانىيە دەرياسىنىڭ نامى قويۇلغان. ئۇ ئىبتىمال ئىبراي تىلىدىكى ياردېن (jarden) (دەريا ئىزى) ياكى دەريانىڭ "غەزەپ ساداسى"، "گۈرۈلدىشى" (jarda) دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. لىۋاندا دېڭىز ياقىسى بىلەن تەكشى كەتكەن نۇرغۇن تاغلىق يەر بولۇپ، ئۇنى يىل بويى قار ئېرىمەيدىغان ئاپپاق ئېگىز تاغ كېسىپ ئۆتكەن. "لىۋان" — ئىبراي تىلىدىكى l'banon يەنى "ئاپپاق تاغ چوققىسى" دېگەن بولىدۇ، ئۇ، تاغدىكى قار دۆۋىلىرى ياكى تاغنىڭ رەڭگىگە قارىتىلغان.

ئافرىقىدىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلارنىڭ ناملىرى توغرىسىدا

ئافرىقا — لاتىنچە سۆز بولۇپ، "كۈن نۇرى لاۋۇلداپ تۇرىدۇ" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئېكۋاتور ئافرىقىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، پۈتۈن قىتئەنىڭ كۆپ قىسمى ئىسسىق بەلۋاغقا ۋە موتىدىل ئىسسىق بەلۋاغقا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن "ئافرىقا" دېگەن بۇ نام دەل جايىدا قويۇلغان.

ئافرىقىدىكى بەزى دۆلەتلەرنىڭ نامى ۋەتىنىڭ تاغ - دەريالىرىغا بولغان ئىپتىخارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ تولىسى تاغ تىزمىلىرى، دەريا، كۆللەرنىڭ نامىنى دۆلەت نامى قىلغان. دەريانىڭ نامى قويۇلغان دۆلەتلەردىن كونگو، زائىر، سېنېگال، گامبىيە، يۇقىرى ۋولتا، نىگېر، نىگېرىيە، زامبىيە قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن:

كونگو بىلەن زائىرغا كونگو دەرياسىنىڭ نامى قويۇلغان، زائىر كونگو دەرياسىنىڭ يەنە بىر نامى. كونگو شۇ يەرنىڭ تىلىدا "دەريا" دېگەن بولىدۇ. كونگو دەرياسى ھەيۋەتلىك دەريا، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 مىڭ 640 كىلومېتىر بولۇپ، نىل دەرياسىدىن قالسىلا، ئافرىقىدىكى ئىككىنچى چوڭ دەريا ھېسابلىنىدۇ.

نىگېر بىلەن نىگېرىيىگىمۇ نىگېر دەرياسىنىڭ نامى قويۇلغان. نىگېر "قارا دەريا" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. نىگېر

دەرياسى ئافرىقىدىكى ئۈچىنچى چوڭ دەريا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 4 مىڭ 100 كىلومېتىر كېلىدۇ ۋە غەربىي ئافرىقىدىكى 5 - 6 دۆلەتتىن ئۆتىدۇ.

زامبىيىگە زامبېزى دەرياسىنىڭ نامى قويۇلغان، ئافرىقىدىكى بۇ تۆتىنچى چوڭ دەريادا كەڭلىكى 1600 مېتىر، ئېگىزلىكى 120 نەچچە مېتىر كېلىدىغان ھەيۋەتلىك، كۆركەم، دۇنياغا مەشھۇر ۋىكتورىيە شاقىراتمىسى بار.

يۇقىرى ۋولتاغا ۋولتا دەرياسىنىڭ نامى قويۇلغان، بۇ دۆلەت ۋولتا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرى ۋولتا دېيىلگەن. سېنېگال بىلەن گامبىيىنىڭ دۆلەت نامى دەريا نامى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش.

كۆل نامى قويۇلغان دۆلەت ۋە رايونلاردىن چاد، مالاۋى، تانزانىيە قاتارلىقلار.

چادقا ئىچكى كۆل — چاد كۆلىنىڭ نامى قويۇلغان. مالاۋىنىڭ بۇرۇنقى نامى نياسالاند بولۇپ، نياسا كۆلىنىڭ نامى قويۇلغان. نياسا "بىپايان سۇلۇق" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىر بۇ دۆلەتنىڭ نامى مالاۋىغا ئۆزگەرتىلدى، نياسا كۆلىمۇ مالاۋى كۆلى دەپ ئۆزگەرتىلدى. "مالاۋى" 16 - ئەسىردە نياسا كۆلى بويىدا قۇرۇلغان قەدىمىي كىچىك پادىشاھلىقنىڭ نامى ئىدى. تانزانىيە بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق قىسمىدىكى تانگانىكاغا تانگانىكا كۆلىنىڭ نامى قويۇلغان. تانگانىكىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا، "سۇنىڭ قوشۇلغان جايى" دېگەن تەبىر بار، "تانگا" بىلەن "نىكا" — "يەلكەن" بىلەن

"يايلاق" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۋاھىلىچە ئىككى سۆز، دېگەن تەبىرمۇ بار. تانگانىكا كۆلى دېڭىز يۈزىدىن 773 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان، ئەمما ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1 مىڭ 435 مېتىر بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 660 مېتىردىنمۇ تۆۋەن. ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭقۇر كۆللەردىن بىرى، شۇنداقلا، ئافرىقىدىكى ئىككىنچى تاتلىق سۇلۇق چوڭ كۆل.

تاغنىڭ نامى قويۇلغان دۆلەتلەردىن كېنىيە بىلەن سېررا-لېئون بار. كېنىيەگە كېنىيە تېغىنىڭ نامى قويۇلغان. كېنىيە تېغى ئېكۋاتورغا يېقىن بولۇپ، ئېگىزلىكى 5 مىڭ 100 مېتىردىن ئاشىدۇ، ئۇ، ئافرىقىدىكى ئىككىنچى ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ. تاغ باغرىدا قېلىن ئورمانلىقلار بار، ئۇ يەر ئىسسىق بەلۋاغ مەنزىرىسى بولسىمۇ، ئەمما چوققىدا يىل بويى قار ئېرىمەيدۇ ۋە ئۇ ئاجايىپ كۆرۈنىدۇ. كېنىيە دېگەن سۆز يەرلىك بانتۇ تىلى بولۇپ، "تۆگە قۇش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېنىيىلىكلەر قارامتۇل تاغ قىيالىرى بىلەن ئاپپاق قارلىق چوققا ئارىلىقىدىكى كېنىيە تېغىنى تۆگە قۇشقا ئوخشىتىدۇ.

سېررا-لېئون "شىر تېغى" دېگەن مەنىدە. ئۇنىڭ نامى قىزىق، سېررا-لېئون پورتۇگالىيىچە سۆز بولۇپ، بۇ نامنى 15-ئەسىردە پورتۇگاللار تۇنجى قېتىم دېڭىز ساياھىتى قىلىپ كەلگەندە قويغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە بىر نەچچە خىل تەبىر بار: كېمە سېررا-لېئون دېڭىز-نىڭ قىرغىقىغا يېقىنلاشقاندا، تاغدىن شىر ھۆكۈرىگەندەك دەھشەتلىك سادا ئاڭلانغان دېگەن گەپ بار؛ شۇ ئەت-

راپتىكى قىرغاقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تاغ چوققىلىرى ھەيۋە قىلىپ ئولتۇرغان شىرغا ئوخشايدۇ، دېگەن گەپمۇ، ھەتتا بۇ يەردە تۇرغۇن شىرلار بولغان، دېگەن گەپمۇ بار.

ئافرىقىدىكى بەزى دۆلەتلەر مىللەت نامى ياكى مىللىي خۇسۇسىيەت بىلەن ئاتالغان.

توغرىدىن-توغرا مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان دۆلەتلەردىن سومالى ۋە ماداگاسكار بار. ماۋرىتانىيەمۇ دۆلەت ئىچىدىكى ئاساسىي مىللەت بولغان مورلارنىڭ نامى قويۇلغان، "مور" بىلەن "ماۋرى" بىر گەپنىڭ ئىككى خىل تەرجىمىسى.

ئافرىقا قۇرۇقلۇقى — قارا تەنلىكلەرنىڭ يۇرتى، شۇڭا دۆلەت نامى تولا چاغلاردا "قارا" دېگەن سۆز بىلەن باغلانغان، بۇنداق دۆلەتلەر ناھايىتى كۆپ. مەسى-لەن، ئېفىئوپىيە گرېكچە "ئاپتاپتا قارايغان يۈز" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. سودان ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "قارا تەنلىكلەر دۆلىتى" دېگەن مەنىدە. تانزانىيە بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتىدىكى زانزىبار پارسچە سۆز بولۇپ، "قارا تەنلىكلەرنىڭ زېمىنى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئافرىقىدا شۇنداق دۆلەتلەرمۇ باركى، ئۇلارنىڭ نامىنى ئۇزاق زامانلاردىن سۈرۈشتە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

لىۋىيە — تازا قەدىمىي نام. بۇ نام قەدىمقى يۇنان دەۋرىدىكى ھومېرنىڭ تارىخىي داستانى «ئودىسسا» دا تىلغا ئېلىنغان، ئەمما، شۇ چاغدا ئۇنىڭدا مىسىرنىڭ غەربىدىكى پۈتۈن ئافرىقا قۇرۇقلۇقى كۆزدە تۇتۇلغان.

مالى، گانا، مالاۋى ۋە ئازانىيەلەرنىڭ ھەممىسى

ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى قەدىمىي دۆلەت نامى
گانامۇ غەربىي ئافرىقىدىكى ئەڭ قەدىمىي دۆلەت
گانادا مول ئالتۇن كانلىرى بار، "يېشىل ئالتۇن" دېيىلىدىغان كاكاۋا كوپ چىقىدۇ. مۇستەملىكىلەر ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە، دۆلەت نامى بىر مەزگىل "ئالتۇن قىرغاق" دەپ ئاتالغان ئىدى، مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن قەدىمقى دۆلەت نامى — گانا قوللىنىلىپ، خەلقنىڭ مۇستەقىللىقىنى ۋە مىللى ئەركىنلىكىنى قوغداش ئىرادىسى نامايەن قىلىندى.

مىسىر، موزامبىك، زىمبابۋېغا قەدىمقى شەھەر قورغان نامى قويۇلغان. مىسىر گرېكچە سوز بولۇپ، قەدىمقى زاماندىكى ئاتاقلىق شەھەر مېمفىسنىڭ گرېكچە نامى ئۇ، "قارا رەڭ" دېگەن مەنىدە. مېمفىس قاھىرىگە يېقىن شەھەر بولۇپ، ئۇ يەردە نۇرغۇن مەشھۇر قەدىمىي يادىكارلىقلار بار. زىمبابۋېمۇ مەشھۇر مەدىنى يادىكارلىقنىڭ نامى، ئۇ، يەرلىك بانتۇ تىلىدا "تاش شەھەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. زىمبابۋېغا ھازىرغىچە رودېزىيە ئاق تەنلىك ئىرقچىلار ھوكۇمرانلىق قىلماقتا، ئەمما، يەرلىك خەلق مۇستەملىكچى رودېزنىڭ ئىسمى قويۇلغان دۆلەت نامىنى تۈكۈرۈپ تاشلاپ، زىمبابۋېنى ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت نامى قىلدى. بۇ نامنى دۇنيا خەلقى قوللىماقتا. بەزى دۆلەتلەرنىڭ نامى ئۆزى جايلاشقان جۇغراپىيىلىك ئورۇن بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى، ئىسمىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئافرىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. بۇ دۆلەتنىڭ ئەسلى نامى ئۇبانگى-

بىلەن شۇ مەملىكەتتىكى ئۇبانگى دەرياسى بىلەن
شارى بولۇپ،
قويۇلغان. شارى دەرياسىنىڭ نامى

يەنە بەزى دۆلەتلەرگە ئايرىم سوزنىڭ مەنىسى نام قىلىپ قويۇلغان، مەسىلەن، ماراكەش دېگەن نام ئۈستىدە ئىككى خىل تەبىر بار، بىرى، بۇنىڭدىن 3 مىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى ئاسىيانىڭ غەربىدىكى پىنىكىلار دېڭىز ساياھىتى قىلىپ بۇ يەرگە كېلىپ، شۇ يەرنىڭ ھاۋاسىنى ناھايىتى ياقتۇرغان ۋە بۇ يەرگە "دەم ئېلىش ئورنى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ماراكەش دېگەن نامنى قويۇپ قويىدىغان، دېگۈچىلەر بار. يەنە بىرى، ماراكەش "ئەڭ غەربتىكى يەر" دېگەن مەنىدىكى ئەرەبچە سوز "مەغرىپ" تىن كەلگەن دېگۈچىلەرمۇ بار. قەدىمقى ئەرەبلەر پۈتكۈل شىمالىي ئافرىقىنى بوي سۇندۇرغاندىن كېيىن، ماراكەش دېڭىزىنىڭ قىرغىقىغا يېتىپ كېلىپ، ئاتلانتىك ئوكياندا توسۇلۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەرنى يەرنىڭ ئەڭ چېتى دەپ قارىغان. كېيىن "مەغرىپ" مەخسۇس جۇغراپىيە ئاتالغۇسىغا ئايلىنىپ، يالغۇز ماراكەشنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئالجىرىيە، تۇنىستىن ئىبارەت 3 مەملىكەتنىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ قالغان. رېيونىيون "ئىتتىپاقلىشىش" ياكى "بىرلىشىش" دېگەن مەنىدە. غەربىي سەھرايى كەبىرگە كەلسەك، ئەرەبچىدە "قۇرۇق"، "ھېچنىمە يوق" دېگەن مەنىدە بولۇپ، قۇملۇقنى تەسۋىرلەيدىغان سوز. غەربىي سەھرايى كەبىر ئاساسەن قۇملۇقتىن ئىبارەت.

لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدىكى مىللەت ۋە دۆلەت ناملىرى

لاتىن ئامېرىكىسى ئامېرىكا قىتئەسىدە بولۇپ، ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ، شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مېكسىكا، ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسى، غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىن ئىبارەت 4 رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىر، لاتىن ئامېرىكىسىدا جەمئىي 30 مۇستەقىل دۆلەت بار. بۇنىڭ سىرتىدا، ھېلىمۇ ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە ۋە گوللاندىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇۋاتقان ئون نەچچە مۇستەملىكە بار. بۇ رايون 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن كېيىنكى 300 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋامىدا، ئاساسەن ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە قاتارلىق لاتىن تىلى سىستېمىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ كەلگەنلىكتىن، لاتىن ئامېرىكىسى دەپ ئاتالغان. لاتىن تىلى دېگىنىمىز قەدىمقى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تىلى بولۇپ، بۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان قەدىمقى رىم شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار "لاتىئۇم" دەپ ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ تىل لاتىن تىلى دەپ ئاتالغان.

لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11 مىڭ كىلومېتىردىن ئاشىدۇ،

شەرقتىن غەرپكىچە بولغان ئارىلىقىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى 5 مىڭ 100 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، قۇرۇقلۇق كۆلىمى 20 مىليون 700 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، پۈتۈن دۇنيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن 14 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، تەخمىنەن ئىككى ياۋروپاغا تەڭ كېلىدۇ.

لاتىن ئامېرىكىسىدا تەخمىنەن 339 مىليوندىن كۆپرەك ئاھالە بار، ئاساسىي ئاھالىسى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكىلەر ۋە شالغۇت تەنلىكلەر، ئاق تەنلىكلەر، ھىندىيانلار، قارا تەنلىكلەر، ھىندىيلار ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت. ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى كاتولىك دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ.

ھىندىيانلار — لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ بۇرۇنقى خوجايىنلىرى. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، ھىندىيانلار ئاسىيادىكى موڭغۇلىيە ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار 20 - 30 مىڭ يىل بۇرۇنقى مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا بېرىڭ بوغۇزىدىن ئۆتۈپ، ئالياسكا ئارقىلىق پۈتۈن ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مۇشۇ يەردە ياشاپ، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى يەرلىك مىللەت بولۇپ قالغان. 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئىتالىيىلىك دېڭىز ساياھەتچىسى كولومبو ساياھەت قىلىپ ئامېرىكا قىتئەسىگە كەلگەندە، شەرقتىكى ھىندىستانغا كەلدىم دەپ ئويلاپ، شۇ يەردىكى ئاھالىنى "ھىندىستان ئاھالىسى" دېگەن مەنىدە ھىندىيانلار دەپ ئاتىغان. 15 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە بۇ رايون ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان. كېيىن ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق مۇستەملىكىچىلەر ئارقا - ئارقىدىن

بۇ يەرگە بېسىپ كىرگەن ھەممە لاتىن ئامېرىكىسىغا تۇركۇم - تۇركۇملەپ ئاھالە كۆچۈرگەن. مۇستەملىكىلەرنىڭ ھەددەپ ئېچىلىشى ۋە مۇستەملىكىچىلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقلىرى ئارقىسىدا، تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك كۈچىگە ھاجەت چۈشكەن، ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قىرغىنچىلىقى، قۇل قىلىشى ۋە زۇلمى ئارقىسىدا، بۇ يەردىكى ھىندىيانلار تەدرىجى ھالدا ئازىيىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكىچىلەر ئافرىقىدىن نۇرغۇن نېگىر قۇللارنى ئېلىپ كەلگەن. نەتىجىدە، لاتىن ئامېرىكىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئىرقلاردا تەدرىجى ئۆزگىرىش بولغان: ياۋروپالىق ئاق تەنلىكلەر ئافرىقىلىق نېگىرلاردىن ھەممە بۇ رايوندا ياشاپ كەلگەن ھىندىيانلاردىن باشقا، شالغۇت ئىرقلار پەيدا بولغان.

لاتىن ئامېرىكىسىدا تۇغۇلغان ياۋروپالىق ئاق تەنلىكلەر "كىرىولار" دەپ ئاتالغان. ھازىر ياۋروپالىق ئاق تەنلىك كۆچمەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى — كىرىولار تەخمىنەن 100 مىليوندىن كۆپرەك بولۇپ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئومۇمى ئاھالىنىڭ 30 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار ھىندىيانلار بىلەن جۈپلىشىپ، "مېستىزو" دەپ ئاتىلىدىغان شالغۇت ئىرقنى تەشكىل قىلغان، نېگىرلار بىلەن جۈپلىشىپ، "موراتو" دەپ ئاتىلىدىغان باشقا بىر خىل شالغۇت ئىرقنى تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ سىرتىدا، نېگىرلار باشقا ئىرقتىكىلەر بىلەن جۈپلىشىپ تەشكىل قىلغان شالغۇت ئىرقمۇ بار. 1976 - يىلى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى شالغۇتلار 150 مىليونغا يېتىپ، ھازىرقى زامان لاتىن ئامېرىكىسى ئاھالىسىنىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ قالدى.

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى دۆلەتلەر ئاساسەن، ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيە تىلىنى قوللىنىدۇ. ھىندىيانلار كۆپرەك مەملىكەتلەردە ھىندىيان تىلىمۇ ئومۇمى تىل ھېساپلىنىدۇ. ھىندىيان تىلى بىر نەچچە يۈز خىلدىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ سىرتىدا، بەزى مەملىكەتلەردە ئىنگلىز تىلى، فرانسۇز تىلى، گوللاند تىلى ۋە بەزى ئافرىقا تىللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ.

دۆلەت ناملىرى كۆپىنچە چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئومۇمەن ئۇلارنىڭ سىياسى تارىخى، تەبىئى مەنزىرىسى ۋە جۇغراپىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن قويۇلغان، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەرنىڭ ناملىرىدىمۇ بۇ خۇسۇسىيەت گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، ئومۇمەن مۇنداق 3 خىل ئەھۋال بار:

بىرى، ھىندىيان مىللىتىنىڭ ئۇزاق تارىخى، شانلىق مەدەنىيىتى ۋە مىللى ئىپتىخارى، مۇستەقىللىق سىمۋولى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ناملار، مەسىلەن، مېكسىكا، پېرو، نىكاراگۇئا قاتارلىقلار مۇشۇ خىل ئەھۋالغا كىرىدۇ.

مېكسىكا — ھىندىيانلارنىڭ "مېكسىتېر" دېگەن سۆزىدىن كەلگەن. "مېكسىتېر" — يەرلىك ھىندىيانلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ قەبىلە — ئازتېكا مىللىتىنىڭ غازات مۇئەككىلىنىڭ تەخەللۇسى.

پېرو — ئەسلىدە ھىندىيانلار قۇرغان "ئىنكا ئىمپېرىيىسى" تۇرغان جاي. "پېرو" دېگەن سۆز ھىندىيانچە "كوممە قوناق ئامبىرى" دېگەن بولىدۇ. چۈنكى كوممە قوناق شۇ چاغلاردا شۇ يەردىكى ئاساسلىق زىرائەت بولۇپ قالغان.

نىكاراگۇئاغا شۇ يەرلىك ھىندىيان قەبىلىسىدىكى

باتۇر، قەيسەر ئاقساقالنىڭ پەملىسى قويۇلغان. بۇ ئاقساقالنىڭ پەملىسى "نىكارۇ" ئىكەن.

شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك خۇسۇسىيىتى ۋە تەبىئىي مەنزىرىسىگە ئاساسەن ھىندىئانلارنىڭ چىرايلىق سۆزلىرى بىلەن نام بېرىش — لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مەملىكەتلەرگە نام قويۇشتىكى ئىككىنچى خىل ئەھۋال. يامايكا، ھايتى، پاراگۋاي، ئۇرۇگۋاي، گۋايانا، پاناما، گۋاتېمالا، چىلى، ترىنىداد ۋە توباگو قاتارلىق دۆلەتلەر مۇشۇ خىل ئەھۋالغا كىرىدۇ.

يامايكا — كارىب دېڭىزىدىكى ئۈچىنچى چوڭ ئارال. بۇ يەردە ئېگىز تاغ، جىمجىت جىلغىلار، سۈزۈك بۇلاقلار، زۇمرەتتەك سۇلار ۋە ياپ-يېشىل ئورمانلار بولۇپ، مەنزىرىسى ئاجايىپ گۈزەل. ھىندىئانلاردىن بولغان ئاراۋاك مىللىتىنىڭ تىلىدا، "يامايكا" — "بۇلاق سۈيى ئارىلى" دېگەن بولىدۇ.

ھايتىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى تاغلىق بولۇپ، تىك تاغلار، ئاجايىپ چوققىلار بار. ھىندىئانلاردىن بولغان ئاراۋاك مىللىتىنىڭ تىلىدا، "ھايتى" — "تاغلىق يەر" ياكى "ئېگىزلىك" دېگەن بولىدۇ.

پاراگۋاي تەۋەسىدە پاراگۋاي دەرياسى، پارانا دەرياسىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي دەريا بار؛ پاراگۋاي دەرياسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2 مىڭ 500 كىلومېتىر بولۇپ، پاراگۋاينى ئۇزۇنىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ھىندىئانلار-دىن بولغان گۇئارانى مىللىتىنىڭ تىلىدا، "پاراگۋاي" — "سۇ بىلەن بېزەلگەن" دېگەن بولىدۇ.

ئۇرۇگۋايغا شۇ يەردىكى ئۇرۇگۋاي دەرياسىنىڭ

نامى قويۇلغان. ھىندىئانلاردىن بولغان گۇئارانى مىللىتىنىڭ تىلىدا، "ئۇرۇگۋاي" — "رەڭدار قۇشلار دەرياسى". "ئۇرۇقۇش قونىدىغان دەريا" دېگەن بولىدۇ. "ئۇرۇقۇش" — شۇ يەردىكى ناھايىتى چىرايلىق رەڭدار قۇش ھېسابلىنىدۇ.

گۋايانا تەۋەسىدە 4 چوڭ دەريا ۋە 20 دىن ئارتۇق شاقىراتما بولۇپ، سۇلۇق ئەل مەنزىرىسىنى ئالغان. ھىندىئان تىلىدا، "گۋايانا" — "سۇلۇق يۇرت" دېگەن بولىدۇ.

پاناما — ھىندىئان تىلىدا "كېپىنەكلەر ماكانى" دېگەن بولىدۇ، پاناما تەۋەسىدىكى گاتون كۆلى بويىدا رەڭدار كېپىنەكلەر توختىماي ئۇچۇپ يۈرىدىغانلىقى، بەزىدە بۇ يەردە چىرايلىق "كېپىنەكلەر دېڭىزى" ھاسىل بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەرگە "كېپىنەكلەر ماكانى" دېگەن نام قويۇلغان.

گۋاتېمالادا قويۇق ئورمانلار بار. ئورمان كۆلىمى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇ يەردىن قىزىل ياغاچ قاتارلىق ئېسىل ياغاچ ماتېرىياللىرى كۆپ چىقىدۇ. "گۋاتېمالا" ھىندىئان تىلىدا "ئورمان مەملىكىتى" دېگەن بولىدۇ.

چىلىنىڭ نامى توغرىسىدا ھەر خىل تەبىرلەر بار، ئۇ "دۇنيانىڭ چېتى"، "يىراقتىكى كىشىلەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دېگەن گەپلەر بار. قەدىمقى زاماندا قاتناش ئىشلىرى ئەپسىز بولۇپ، ئېگىز تاغ، بىپايان ئوكيان كىشىلەرنىڭ كەلدى-باردى قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن، مۇشۇ مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن پەيدا بولغان

نام قويۇلغان.

سالۋادور ــ ئىسپانچىدا «نىجاتچى» دېگەن بولىدۇ، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ سالۋادورنى «نىجاتچى» دەپ ئاتىشى، ئۇلارنىڭ ھەم ھىندىئانلارنى بۇلاپ - تالاش ۋە ئېزىش، ھەم ئۆزىنى «نىجاتچى» قىلىۋېلىشتەك ساختا قىياپىتىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بېرىدۇ.

ياۋروپادىكى مەملىكەتلەرنىڭ نامىلىرى توغرىسىدا

ياۋروپا ــ ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ غەربىدە بولۇپ، يەر مەيدانى 10 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق، ئاھالىسى تەخمىنەن 660 مىليون؛ ئوكيانىيىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، دۇنيادىكى يەر مەيدانى ئەڭ كىچىك، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاھالىسى ئەڭ زىچ قىتئە ھىساپلىنىدۇ. ياۋروپادا جەمى 32 مەملىكەت بار (ۋاتىكان بۇنىڭ سىرتىدا)، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىككىنچى دۇنياغا مەنسۇپ، سانائىتى تەرەققىي قىلغان، ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە كۈچلۈك، ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىدىغان مۇھىم نۇقتا.

ياۋروپادىكى مەملىكەتلەر نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەنىسى، ئۆزگىرىشىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەھلىل قىلساق، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، مىللەتلەر ۋە تىللار قاتارلىق جەھەتلەرنى چوڭقۇر چۈشىنىشىمىزگە سىرتتىن ياردەم بېرىدۇ.

1

ياۋروپادىكى مەملىكەتلەر ئىچىدە، ئىسلاندىيە بىردىن - بىر خەت مەنىسى بويىچە نام قويۇلغان دولەت. مىلادى

960 - يىلى شىمالىي ياۋروپالىق دېڭىز قاراقچىلىرى بۇ ئارالغا چىققاندا، كوزنى چاقنىتىدىغان بىپايان قار - مۇزلارنى كورۇپ، ئۇنى مۇز ئارال دەپ ئاتىغان. ئىسلاندىيە شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىگە يېقىن بولۇپ، ئومۇمى يەر مەيدانىنىڭ 13 پىرسەنتىنى مۇز قاپلاپ تۇرىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ جەنۇبىي دېڭىز بويلىرى مېكسىكا قولتۇغىدىكى ئېقىننىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، يىل بويى موتىدىل تۇرىدۇ، ئەڭ سوغاق ئايلاردىمۇ تېمپېراتۇرا نول گىرادۇستىن يۇقۇرى بولىدۇ.

"دانىيە" — گېرمان قەبىلىلىرىدىن بولغان دانىلار ئولتۇراقلاشقان يەر دىگەن مەنىدە. "دا" قەدىمقى نېمىس تىلىدا ساي ياكى ئورمانلىق دىگەن بولىدۇ. 15 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دانىلار، يوتلاندىيە يېرىم ئارىلىغا كوچۇپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. "نىيە" — زىمىن ياكى ئەل دىگەن بولىدۇ.

شۋېتسىيىنىڭ نامى ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ مەملىكەتنىڭ جەنۇبىدىكى مېلارېن كولى رايونىدا قۇرۇلغان سۋىيە دولىتى دىگەن سوزدىن ئوزگەرتىپ قويۇلغان. "سۋىيە" قەدىمقى نېمىس تىلىدا "تۇققان" دىگەن بولىدۇ.

نورۋېگىيە — "شىمالغا بارىدىغان يول" دىگەن بولىدۇ. ئېيتىلىشىچە، قەدىمقى شىمالىي ياۋروپالىقلار سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىغا بارىدىغان "شىمالىي يول" (Norreweg) دىگەن بىر دېڭىز يولى بولغان، يەنى يېرىم ئارالنىڭ شىمالىدىكى دېڭىز قىرغىقىنى بويلاپ ماڭسا مۇشۇ يەرگە كەلگىلى بولىدىكەن. "نورۋېگىيە" دىگەن سوز تەخمىنەن 9 - ئەسىردىلا پەيدا بولغان.

2

سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپا، شەرقىي - جەنۇبىي ياۋروپادىكى دولەتلەرنىڭ ھەممىسىگە دىگۈدەك مىللەت ياكى قەبىلىلەرنىڭ نامى بېرىلگەن.

سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرى چار پادىشا ھوكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، رۇس ئىمپېرىيىسى، قىسقىچە چار روسىيە دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ نامى رۇس دىگەن سوزدىن ئوزگىرىپ كەلگەن. "رۇس" ئوتتۇرا ئەسىردە شەرقىي ياۋروپادا پەيدا بولغان، ئۇ سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىن جەنۇپقا كەلگەن ۋالاكىيىلىكلەرنى كورسىتىدۇ. شۇ چاغدا جەنۇپقا كەلگەن ۋالاكىيىلىكلەر شۋېتسىيىنىڭ شەرقىي دېڭىز بويىدىكى روسلاگېن دىگەن ئاھالە رايونىدىن يولغا چىققان، شۇڭا سىلاۋىيانلار ۋالاكىيىلىكلەرنى "رۇس" دەپ ئاتايدۇ. ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، 1922 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر بىرلىشىپ، سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى — "سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى" نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى.

رۇمىنىيە ئەسلىدە داچىيە دولىتى ئىدى، مىلادى 106 - يىلى ئۇنى رىم ئىمپېرىيىسى ئىستىلا قىلىۋېلىپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇنبەت چېگرا ئولكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالغان، كېيىن يەرلىك داچىيىلىكلەر بىلەن رىملىقلار

ئارىلاش ئولتۇرۇپ، ئۆزئارا قوشۇلۇش ئارقىسىدا، رۇمىنىيە مىللىتى پەيدا بولغان. رۇمىنىيە دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

چېخوسلوۋاكىيىنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن غەربىي سلاۋىيانىدىكى ئىنتايىن يېقىن ئىككى مىللەت — چېخلار بىلەن سلوۋاكلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، دۆلەت نامى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. پولشا — پولەكلەر ئولتۇراقلاشقان يەر، 9 — 11 - ئەسىرلەردە، قەدىمقى پولەكلەر، ۋىسلاۋلار، مازوۋىشلار پولەك قەبىلىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇلغارىيە تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان بۇلغارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇلغارلار ئەسلىدە ۋولگا دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا پادىشالىق قۇرغان. 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇلغارىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان.

يۇگوسلاۋىيە — مىللەت نامىنى دۆلەت نامى قىلغان ئەڭ تىپىك مىسال. ھازىرقى يۇگوسلاۋىيە سوتسىيالىستىك فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتىدىكى بىر نەچچە ئاساسلىق مىللەت، مەسىلەن، ساربىيىلىكلەر، كرودىيىلىكلەر، سلوۋېنىيىلىكلەر، ماكېدونلار، مونتېنېگرولار ۋە بوسنىيىلىكلەرنىڭ ھەممىسى جەنۇبىي سلاۋىيانلارغا مەنسۇپ.

3

غەربىي ياۋروپا بىلەن جەنۇبىي ياۋروپا — ئىلگىرى ئاخىر قەدىمقى يونان، قەدىمقى رىم ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چارلىم ئىمپېرىيىسى، مۇقەددەس رىم ئىمپېرا-

يىسى تۇرغان جاي. شۇڭا، بۇ رايوندىكى بەزى مەملىكەتلەر نامىدىمۇ مۇشۇنداق تارىخ ئىزلىرى ئاز-تولا ساقلىنىپ قالغان.

فرانسىيىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى فرانسىيە جۇمھۇرىيىتى بولۇپ، بۇ نامنى گېرمان قەبىلىسىدىكى فرانكلار قويغان. سۆز مەنىسى بويىچە، ئەركىن كىشىلەر دېگەن بولىدۇ. فرانك پادىشالىقى مىلادى 5 - ئەسىردە قۇرۇلغان.

ئىتالىيە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىردە Vitalia دەپ ئاتالغان. ئىتالىيە دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى بىر قەبىلە باشلىقىنىڭ نامى ئىمىش، توتېمە دەيدىغان مەلۇم بىر قەبىلىنىڭ نامى بولۇشىمۇ مۇمكىن. دەسلەپتە، كالابرىيە رايونىلا كۆزدە تۇتۇلغان، كېيىن، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، بۇ نام تەدرىجىي ھالدا پۈتكۈل ئاپېننىن يېرىم ئارىلىغىچە كېڭەيتىلگەن.

ئاۋستىرىيە — لاتىنچە "شەرقتىكى جايلار" دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ نېمىسچە ئاتىلىشى Oesterreich. چارلىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە، ئاۋستىرىيە ئەتراپلىرى "شەرقتىكى چېگرا رايون" دەپ ئاتالغان. شۋېتسارىيە دېگەن سۆز شۇ مەملىكەتتىكى ئاساسلىق ئىشتات بولغان سۋىز ئىشتاتىدىن ئۆزگەرگەن. سۋىز دېگەن سۆز قەدىمقى نېمىس تىلىدىكى "ئورتەش" دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ جايلار ئەسلىدە بىپايان ئورمانزارلىق بولۇپ، بۇ ئورمانلار كۆيدۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىنلا، ئىنسانلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا باب كەلگەن.

ئىبېرىيە يېرىم ئارىلىدىكى ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيىنىڭ دۆلەت نامى ئۇلارنىڭ تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئىسپانىيىنىڭ نامى رىملىقلار ئۇنى Hispania دەپ ئاتىغانلىقىدىن ياكى گرېكچە Spania دىگەن نامدىن كەلگەن. ئۇنىڭ سوز يىلتىزى توشقان مەنىدە ئىكەن. قەدىمى كارفاگېنلار بۇ يېرىم ئارال قىرغىقىدا مۇستەملىكە قۇرغاندا، توشقاننىڭ ناھايىتى كوپلۈگىنى كورۈپ، ئۇنى Span دەپ ئاتىغان. پورتۇگالىيە دىگەن سوز شۇ مەملىكەتتىكى ئىككىنچى چوڭ شەھەر پورتوردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، بۇ سوز لاتىنچىدا "ئىللىق پورت" دىگەن بولىدۇ، باشتا پورتو ئەتراپىدىكى جايلارنى، كېيىن تەدرىجى ھالدا پۈتۈن پورتۇگالىيىنى كورسەتكەن.

غەربىي ياۋروپادىكى گوللاندىيە، بېلگىيە ۋە ليۇكسىمبۇرگنى كىشىلەر ئادەتتە ئومۇملاشتۇرۇپ پەس يەردىكى دۆلەتلەر دەپ ئاتىغان. گوللاندىيىنىڭ رەسمى دۆلەت نامى نىدېرلاند، يەنى پەس يەردىكى دۆلەت دىگەن مەنىدە، گوللاندىيە دىگەن سوز ئومۇمەن گېرمان تىلىدا ئورمانىزارلىق دىگەن بولىدۇ دەپ قارالماقتا. بېلگىيە دىگەن سوز قەدىمقى كېلت قەبىلىسىدىكى بېلگىيلاردىن كەلگەن. بېلگىي كېلت تىلىدا "باتۇر"، "ھەربى ئىشلارنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش" دىگەن بولىدۇ. ليۇكسىمبۇرگ مىلادى 963 - يىلىدا Lucilinburhuc دىيىلىپ، قەدىمقى ساكسونىيە تىلىدىن ئوزگەرگەن، ئۇ، "كىچىك بازار" دىگەن بولىدۇ. ئېيتىپ كەلگەندە شۇنىمۇ ئېيتقاچ كېتەيلىكى، كىشىلەر بۇ 3 مەملىكەت نامىنىڭ باش ھەرپىنى قوشۇپ Benelux دەپ، 3 دۆلەتنىڭ ئومۇمى نامى قىلىۋالغان.

ياۋروپادىكى بەزى مەملىكەتلەرنىڭ ئادەتتە قوللىنىلىدىغان ناملىرىدىن باشقا، ئۆزىگە خاس ناملىرىمۇ بار. مەسىلەن، فىنلاندىيىنى ئۆزلىرى كول، سازلىق دىگەن مەنىسىدە سومى (Suomi) دەپ ئاتايدۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، فىنلاندىيىدە چوڭ - كىچىك 60 مىڭدىن ئارتۇق كول بولۇپ، "كوللەر دۆلىتى" دىگەن نامنى ئالغان. ۋېنگرىيە ئۆزىنى ماگىيار دەپ ئاتايدۇ. ماگىيارلار ۋېنگىرلارنىڭ ئاساسى گەۋدىسى بولۇپ، مىلادى 9 - ئەسىردە غەربىي ئاسىيادىن ياۋروپاغا كېلىپ، ۋېنگرىيە دۆلىتىنى قۇرغان. ئالبانىيە ئۆزىنى تاغ بۈركۈتى دۆلىتى دىگەن مەنىدە Shqiperia دەپ ئاتايدۇ. شۋېتسارىيە ئۆزىنى قەدىمقى شۋېتسارىيىدىكى بىر قەبىلىنىڭ نامى بىلەن Helvétie دەپ ئاتايدۇ. گرېتسىيە ئۆزىنى ئەزەلدىن "دېڭىز ئىسكىلاتى" دەپ ئاتاپ كەلگەن.

ئايرىم دۆلەتلەر ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ھەر خىل ئاتىلىدۇ. بۇنداق ئاتاشلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسىمۇ ھەر خىل. مەسىلەن، گېرمانىيىنىڭ ئەسلى يېزىلىشى Deutschland، بۇ، قەدىمقى نېمىس تىلىدا "خەلقنىڭ دۆلىتى" دىگەن بولىدۇ. ئىنگلىزچىدىكى Germany — گېرمانلار ئولتۇراقلاشقان جاينى كورسىتىدۇ. ئۇنىڭ فرانسۇزچە نامى Allemagne — 3 - ئەسىردىكى بىر قەبىلە گۇرۇھىنىڭ نامى ئاللېماگنى بىلەن ئاتالغان.

4

ياۋروپادا ئاندوررا قاتارلىق 4 كىچىك مەملىكەت بار. ئاندوررا رەسمى ھۆججەتلەردە "ئاندوررا جىلغىسى"

دەپ ئاتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ مىلادى 6-، 7-ئەسىرلەردە مۇستەقىل بولغاندا، فرانك پادىشاسى بۇ ئەلگە ئىنجىلدىكى "يىدورا" دىگەن نامنى قويۇپ قويغان، "يىدورا" دىگەن سۆزنىڭ ئاھاڭى ئۆزگىرىپ، بۇ دۆلەتنىڭ نامى ئاندورا بولۇپ قالغان. لىختېنشتېيىننىڭ دۆلەت نامى 1719-يىلى شۇ دۆلەت قۇرۇلغان چاغدىكى پادىشانىڭ نامىغا ئاساسەن قويۇلغان. ئۇ نېمىسچىدا "پاقىراپ تۇرىدىغان تاش" دىگەن بولىدۇ، بۇ مەملىكەتتە مەرمەر تاش كۆپ چىقىدۇ. موناكو دىگەن نام گرېكچىدا موناكى بولۇپ، دەرۋىش ياكى راھىپ دىگەن بولىدۇ. موناكو شەھىرىدىكى ئېگىز تاغدا موناكى ھىراكلىسقا باش ئۇرىدىغان رىم ئىبادەتخانىسى بار، موناكونى يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئۇلۇغ پالۋان ھىراكلىس قۇرغانمىش. سان-مارىنو دىگەن نام 3-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن تاشچى، خىرىستىيان مۇرىدى مارىنونى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن قويۇلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ زىيانكەشلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، جاپا-مۇشەققەتلەرگە قارىماي، ئاپىننىن تېغىغا قېچىپ كەلگەنمىش. بۇ دۆلەت كىچىك بولۇشىغا قارىماي، چەتنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئەلىنىشتە شەرەپلىك تارىخقا ئىگە.

ياۋروپادىكى مەملىكەتلەر ئىچىدە ئەڭ كېيىن قۇرۇلغان دۆلەت — مالتا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى مۇھىم، دېڭىز بويلىرىدا ياخشى پورتلار كۆپ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مالتا دىگەن سۆز پىنىكلار تىلىدا پانا جاي دىگەن بولىدىكەن.

ئەنگلىيىگە كەلسەك، ئۇنىڭ رەسمىي نامى بۈيۈك برىتانىيە ۋە شىمالىي ئىرلاندىيە قوشما پادىشالىقى، قىسقارتىلىپ قوشما پادىشالىق دەپ ئاتىلىدۇ. بۈيۈك برىتانىيە — ئەنگلىيىنىڭ ئۆز زېمىنىدىكى ئەڭ چوڭ ئارالنىڭ نامى، ئۇ، ئىرلاندىيە ئارىلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى باشقا ئاراللار بىلەن قوشۇلۇپ، برىتانىيە تاقىم ئاراللىرى دەپ ئاتىلىدۇ. برىتانىيە دىگەن نام قەدىمقى رىمدىن كەلگەن بولۇپ، قەدىمقى كېلتلار ئارىسىدىكى برىتانلار مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن، شۇ چاغدا كىشىلەر ئۇنى برىتانىيە دەپ ئاتىغان. مىلادى 5-ئەسىردە، برىتانلار گېرمانلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن قېچىپ، بۈيۈك برىتانىيە ئارىلىدىن فرانسىيىنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن بۈيۈك برىتانىيىگە مۇناسىپ ھالدا، فرانسىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇ جاي برىتانىيە ياكى كىچىك برىتانىيە دەپ ئاتالغان.

ئەنگلىيە ئىنگلاند دىگەن سۆزدىن كەلگەن. ئۇنىڭغا گېرمان قەبىلىسىدىن بولغان ئانگلولارنىڭ نامى قويۇلغان. مىلادى 5-، 6-ئەسىردە ئۇلار ئىنگلاندقا تاجاۋۇز قىلغان. ئانگلو قەدىمقى نېمىس تىلىدا "تۇمشۇق" دىگەن بولىدۇ، دىگەن تەبىرلەر بار. ئەسلىدە بۇ قەبىلە غەربىي ياۋروپانىڭ شىمالىي چېتىدىن ("تۇمشۇق" تىن) كەلگەن بولۇپ، كېيىن بۇ قەبىلە "تۇمشۇق" يەنى ئانگلو دەپ ئاتالغان.

تارىختا پۈتكۈل ئىرلاندىيە ئارىلى بىر مەھەل ئەنگلىيىگە تەۋە بولغان، شۇ چاغدا ئەنگلىيىنىڭ رەسمىي نامى بۈيۈك برىتانىيە ۋە ئىرلاندىيە قوشما پادىشالىقى

دەپ ئاتالغان. 1921 - يىلى ئىرلاندىيىنىڭ جەنۇبىدىكى 26 شىر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، ھازىرقى نا ئۆزگەرتىلگەن. ئېرېرلاندىيىگە ئىرلاندلارنىڭ نامى بېرىلگەن ئۇ "غەرپتىكى" ياكى "يېشىل" دىگەن بولىدۇ.

ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى دىگەن سۆز بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن پەيدا بولغان. بۈيۈك ئەنگلىيە ئى پېرىيىسى — كۈنگە ئاجىزلاپ كېتىۋاتقان مۇ تەملىكچىلىك ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، دومىنونلار مۇستەملىكىلەر ۋە فېدېراتسىيىگە ئەزا باشقا دۆلەتلەردىن تەشكىل قىلىنغان تارقاق قوشۇلما گەۋدىگە بۈيۈك ئەنگلىيە ئىمپ رىيىسىنىڭ ئورنىدا بېرىلگەن نام. ھازىر ئۇنىڭدا 16 ئەزا دۆلەت بار.

ئوكيانىيىدىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا

ئوكيانىيە — دۇنيادىكى 7 قىتئە ئىچىدە قۇرۇقلۇق كولىمى ئەڭ كىچىك، ئەمما يەر شارىدا ئىگەللىگەن دېڭىز يۈزى ئىنتايىن بىپايان قىتئە.

كىشىلەر ئوكيانىيە دىگەن بۇ نامنى 1812 - يىلىدىن كېيىنلا قوللىنىشقا باشلىغان. ئۇ ئاۋستىرالىيە قۇرۇقلۇغىنى ۋە ئوتتۇرا تىنچ ئوكيان بىلەن جەنۇبىي تىنچ ئوكياندىكى ئاراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئاراللار دۇنياسىدا، تاغلار ئۇزاققا سوزۇلغان چوڭ قۇرۇقلۇق ئاراللىرى، تۇمان بېسىپ كەتكەن يانار تاغ ئاراللىرى، كوكوس ئورمانلىرى ئوراپ تۇرغان مارجان خادا تاشلار بار. كىشىلەر بۇ ئاراللارنى 3 چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈپ، مېلانېزىيە، مىكرونېزىيە ۋە پولىنېزىيە دەپ ئاتايدۇ. بۇ نامنىڭ ئۈچىلىسى گرېكچىدىن كەلگەن. مېلانېزىيە "نېگىرلار تاقىم ئاراللىرى" دىگەن بولىدۇ. بۇ تاقىم ئاراللاردىكى ئاھالىنىڭ تېرىسى تۇم قارا، چاچلىرى يۇمشاق بۇدۇر بولۇپ، قارا تەنلىكلەرگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ نام قويۇلغان. مىكرونېزىيىدىكى ئاراللارنىڭ كوپ قىسمى توۋەن مارجان ئاراللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، مېلانېزىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭغا قاراشلىق مارشال تاقىم ئاراللىرى، گىلبېرت تاقىم ئاراللىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كىچىكرەك. مىكرونېزىيە "كىچىك تاقىم ئاراللار" دىگەن بولىدۇ. پولىنېزد-

يىرىدىكى ئاراللار ھەممىدىن كوپ بولۇپ، ئۇ ئىگەللىگەن دېڭىز رايونى ئەڭ كەڭ، ئۇ "كوپ ئاراللىق تاقىم ئارال" دېگەن بولىدۇ.

ئاۋستىرالىيە دېگەن نام لاتىنچىدىن كەلگەن بولۇپ، "جەنۇپ" دېگەن سوز. قەدىمقى زاماندا، كىشىلەر يەر شارىنىڭ جەنۇبىدىمۇ بىر پارچە قۇرۇقلۇق بار دەپ پەرەز قىلىپ ئۇ يەرنى "جەنۇپتىكى قۇرۇقلۇق" دېگەن مەنىدە "تېرائوست" دەپ ئاتىغان. مىلادى 2 - ئەسىردە، مىسىرلىق ئاتاقلىق جۇغراپىيەشۇناس تولېمىي بۇ قۇرۇقلۇقنى يەر خەرىتىسىگە كىرگۈزگەن، كېيىن كىشىلەر بۇ نامەلۇم "جەنۇپتىكى قۇرۇقلۇق"نى تېپىش كويىغا چۈشكەن. 17- ئەسىرگە كەلگەندە، گوللاندلار ئاۋستىرالىيىنىڭ شىمالىي دېڭىز قىرغىقىغا چىققان ھەمدە بۇ يەرگە "يېڭى گوللاندىيە" دېگەن نامنى قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن، يېڭى گوللاندىيە دېگەن نام بىلەن ئاۋستىرالىيە دېگەن نام تەڭ ساقلانغان، ئاۋستىرالىيە دېگەن بۇ نام 19 - ئەسىردىن كېيىنلا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان.

ئوكيانىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يەرلىك خەلقلەر مېلانېزىيىلار، مىكرونېزىيىلار ۋە پولىنېزىيىلار دەپ ئاتالغان، ئۇلارنىڭ بۇ گۈزەل ئاراللىرىغا قويۇلغانناملار ۋە بۇ ھەقتىكى ھىكايىلەر ئىنچىكە ھالدا تارقىلىپ كەلگەن. جەنۇبىي تىنچ ئوكياندىكى گۈزەل مەنزىرىلىك تاھىتى ئارىلىنىڭ نامى پولىنېزىيە تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، "كىچىك ئارال" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭغا يېقىن جايدىكى تۇئاموتۇ تاقىم ئاراللىرىنىڭ نامى توغرىسىدا ئىككى خىل تەبىر بار، بىرى، "تۇئا" — "دائىم ئۇرلەش"، يەنى "دائىم

ئۇرلەپ تۇرىدىغان دولقۇنلۇق ئارال" دېگەن بولىدۇ؛ يەنە بىرى، "تۇئا" دېگەن سوز "پۇئا" دېگەن سوزدىن ئوزگەرىپ كەلگەن، تۇئاموتۇ — "يىراقتىكى ئارال" دېگەن بولىدۇ. تۇئاموتۇ تاقىم ئاراللىرى بىر توپ مارجان ئاراللىرىدىن تەركىپ تاپقان، ئەتراپىدا نۇرغۇن يوشۇرۇن خادا تاشلار بار، يەر تۈزلۈكى پەس، خۇددى كوك دېڭىزدا تۇرغان بىر تۇتام مەرۋايىتقا ئوخشايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تۇئاموتۇ تاقىم ئاراللىرى "تۇۋەن تاقىم ئارال"، "خەتەرلىك تاقىم ئارال"، "مەرۋايىت تاقىم ئارىلى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھاۋاي تاقىم ئاراللىرى تىنچ ئوكياندىكى ھالقىسمان يانار تاغلىققا جايلاشقان بولۇپ، تاقىم ئاراللارنىڭ ھەممىسى يانار تاغلىق ئاراللاردىن ئىبارەت. ھاۋاي دېگەن سوز پولىنېزىيە تىلىدىن كەلگەن، ئۇ "ئىلاھلار ماكانى" ياكى "ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىڭ بەخت - سائادەتلىك ماكانى" دېگەن بولىدۇ. بۇنداق دېيىلىشىگە شۇ يەرلىك خەلقلەرنىڭ ھاۋاي تاقىم ئاراللىرىدىكى مەشھۇر ماۋنارىيە يانار تېغى بىلەن ماۋناكىيە يانار تېغى ئەۋلىيالار تۇرغان جاي دەپ قارىغانلىقى سەۋەپ بولغان. ئارافۇرا دېڭىزى، تونگا، فىجى پۈتۈنلەي يەرلىكلەرنىڭ نامى. ئارافۇرا — "ئادىمىزات يوق جاي" دېگەن بولىدۇ. تونگا ئەسلىدە تونگانىڭ ئاساسىي ئارىلى ئىدى، كېيىن پۈتۈن تاقىم ئارالنى كورسىتىدىغان بولغان. تونگا — "مۇقەددەس يەر" دېگەن بولىدۇ. فىجى دېگەن نام شۇ يەردىكى ئاساسىي ئارال — ۋىتى ئارىلى دېگەن نامدىن ئوزگىرىپ كەلگەن. فىجى تاقىم ئاراللىرىدىكى يەنە بىر چوڭ ئارال بولغان ۋانۇئا ئارىلى — "چوڭ يەر" دېگەن بولىدۇ. پاپۇئا — يېڭى گۋىنىيە دېگەن نامدىكى پاپۇئا

دىگەن سۆز مالاي تىلىدىن كىرگەن بولۇپ، "بۇدۇر چاچى-
لىقلار" دىگەن بولىدۇ، چۈنكى يەرلىك پاپۇئالارنىڭ چېچى
بۇدۇر كېلىدۇ.

16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرى-
لىرىغىچە، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە ۋە گوللاندىيە قاتارلىق
مەملىكەتلەر ھازىرقى ئوكيانىيەدىكى دېڭىزلارغا ئارقا - ئار-
قىدىن ساياھەتچىلەرنى ئەۋەتىپ "تەكشۈرۈش" ئېلىپ
بارغان. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئەنگلىيە
"تەكشۈرۈش" ئېلىپ باردى. شۇ چاغدىكى تەكشۈرگۈچىلەر
"دېڭىز ساياھەتچىلىرى" ياكى "ساياھەتچىلەر" ئەمەلىيەتتە
تەۋەككۇلچىلەر، ئىستىلاچىلار ۋە بۇلاڭچىلار ئىدى. ھازىرقى
ئوكيانىيەدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنى ئەنە شۇ چاغدىكى
"دېڭىز ساياھەتچىلىرى"، "ساياھەتچىلەر" خىيالىغا كەلگىنىچە
قويۇپ قويغان. كوك تاقىم ئاراللىرىغا 18 - ئەسىرنىڭ
كېيىنكى يېرىمىدىكى ئەنگلىيىلىك "دېڭىز ساياھەتچىسى"
جامىس كوكنىڭ نامى قويۇپ قويۇلغان؛ گىلبېرت تاقىم
ئاراللىرى بىلەن مارشال تاقىم ئاراللىرىغا بولسا ئەنگلىيىلىك
ئىككى نەپەر كېمە باشلىقىنىڭ نامى قويۇپ قويۇلغان.
كېرمادىك تاقىم ئاراللىرى دىگەن نام فرانسىيىلىك "دېڭىز
ساياھەتچىسى" نىڭ نامى. مارىئانا تاقىم ئاراللىرىنىڭ
بۇرۇن ئىككى نامى بولغان، بىرى، "ئۈچ بۇرجەكلىك يەل-
كەن تاقىم ئاراللىرى" بولۇپ، 1521 - يىلى ماگېللاننىڭ
كېمىسى ساياھەت قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، يەرلىك
ئاھالىنىڭ قېيىقلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئۈچ بۇرجەك يەلكەن
بېكىتىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ مۇشۇ نامنى قويۇپ قويغان. يەنە
بىرى، "ئوغرىلار تاقىم ئارىلى" دىگەن ھاقارەتلىك نام

بولۇپ، ماگېللاننىڭ كېمىسى قىرغاققا چىققاندا، بىر تۈركۈم
ماتروسلار يىمەكلىكلەرنى بۇلىغان ھەمدە يەرلىك خەلقنى
ئۆزبېشىمچىلىق بىلەن ئۆلتۈرگەن، ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ مېلىنى
بۇلايدىغان بۇ قىلمىش يەرلىك خەلقنىڭ غەزىپىنى كەلتۈر-
گەن، ئۇلار دەرغەزەپ بولۇپ، جەڭ دۇمبىقىنى چېلىپ
چىقىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن، بۇ بىر تۈركۈم ئىسپانىيە-
لىكلەر ئالدىراپ - تېنەپ قاچقاندا، مۇستەملىكىچىلەر ئادەت-
لىنىپ قالغان ئوغرى ئوغرىنى تۇت دەپ ۋاقىرىغاندەك
ئۇسۇلنى قوللىنىپ، بۇ ئاراللارنى "ئوغرىلار تاقىم ئارىلى"
دەپ ئاتىغان. كېيىن 1668 - يىلى بۇ ئارالغا يەنە ئىس-
پانىيە پادىشاسىنىڭ خوتۇنى مەرىيەمنىڭ نامىنى قويۇپ
قويغان. مارىئانا مۇشۇ نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. يېڭى
كولېدونىيە ۋە يېڭى ھېبرىدى تاقىم ئاراللىرى دىگەن نامنى
بىر يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەنگلىيىلىك "دېڭىز ساياھەت-
چىسى" كوك قويغان. يېڭى كولېدونىيە تاقىم ئاراللىرىدىكى
ئورمانلار بىلەن چۆمكەلگەن دۆڭلەك ئېدىرلار شوتلاندىيىگە
ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ. قەدىمقى زاماندا، شوتلاندىيە
كولېدونىيە دەپ ھېبرىدى بولسا شوتلاندىيىنىڭ غەربى
دېڭىز قىرغىقىنىڭ سىرتىدىكى تاقىم ئاراللار دەپ ئاتىلىپ،
بۇ ئىككى تاقىم ئارالغا "يېڭى" دىگەن تاج كىيگۈزۈپ
قويۇلغان، بۇ، ئۇ يەرنىڭ ئەنگلىيە ئىشغالىيىتىدە ئىكەنلى-
گىنى كۆرسىتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. سولومون تاقىم
ئاراللىرى دىگەن بۇ نامنى پورتۇگاللار 1567 - يىلى
قويۇپ قويغان. پورتۇگاللار سولومون تاقىم ئاراللىرىغا كەل-
گەندە، يەرلىك ئاھالىنىڭ ئۇچىسىغا نۇر چېچىپ تۇرغان
ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرىنى ئارتىۋالغانلىقىنى كۆرۈپلا،

خوشاللىقىدىن قىنىغا پاتماي قالغان، «ئىنجىل» دا رىۋايەت قىلىنغان سولومون پادىشا ئالتۇن سېتىۋالغان يەرنى ئاخىر تېپىپتۇق دەپ ئويلاپ، بۇ تاقىم ئاراللارغا سولومون تاقىم ئاراللىرى دەپ نام قويۇپ قويغان. سولومون تاقىم ئاراللىرىدا راستىنلا ئالتۇن كانلىرى مول. پاپۇئا — يېڭى گۋىنىيىدىكى يېڭى گۋىنىيە دىگەن نامنى گوللاندلار قويغان. ئۇلار بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ غەربىي ئافرىقىدىكى گۋىنىيەلىك نېگىرلارغا ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇ يەرنى يېڭى گۋىنىيە دەپ ئاتىغان.

ئوكيانىيىدىكى بەزى ئاراللارنىڭ ئۆز نامىدىن باشقا نامى ياكى ئاتىلىشىمۇ بار. مەسىلەن، يېڭى زېلاندىيە "مائورىلا تاقىم ئارىلى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېڭى زېلاندىيە مائورىلارنىڭ يۇرتى، شۇڭا مائورىلا تاقىم ئاراللىرى دەپ ئاتالغان. يېڭى زېلاندىيە گوللاندچە سوز بولۇپ، "دېڭىزدىكى يېڭى قۇرۇقلۇق" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما، گوللاندىيىدە دېڭىز ئاراللىرىدىن تەركىب تاپقان زېلاندىيە دىگەن ئۆلكە بار، يېڭى زېلاندىيەمۇ زېلاندىيە ئۆلكىسىگە قارىتىپ ئېيتىلغان. ساموئا "دېڭىز ساياھەتچىلىرى تاقىم ئارىلى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ساموئالار سۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىدۇ، دېڭىز ئېقىمى ۋە پەسىل شاماللىرىنى چۈشىنىدۇ، ئۇلار دېڭىز سەپەرلىرىدە، يۆنۈلۈشنى قۇياش، سەييارىلەر ۋە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان پەسىل قۇشلىرىغا قاراپ پەرق ئېتىۋېلىپ، دېڭىزدا يىراقلارغا سەپەر قىلالايدۇ؛ ئۇلار ھەم يەڭگىل، ھەم پۇختا قېيىقلارنى ياسايدۇ، بۇ تاقىم ئارال راستلا "دېڭىز ساياھەتچىلىرى تاقىم ئارىلى" دەپ ئاتاشقا مۇناسىپ. ئەمما، ساموئانىڭ "ھۇقۇشلار ماكانى" دىگەن

مەنىسىمۇ بار. ساموئا دىگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى، مۇنداق: مائورىلار يېڭى زېلاندىيەدىن بۇ يەرگە كەلگەندە، بىر توپ ھۇقۇشنى (توگە قۇش ئائىلىسىگە كىرىدىغان چوڭ قۇش، ھازىر نەسلى قۇرۇپ كەتتى) كۆرۈپ ناھايىتى ھەيران قېلىپ، ساموئا دەپ توۋلىۋەتكەن.

ئوكيانىيىدە دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ مارجان خادا تاشلار ۋە نۇرغۇن مارجان ئايلانما قىيا تاشلار بار، بۇ تەبىي خۇسۇسىيەتلەرمۇ يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن، مەسىلەن، ئاۋستىرالىيىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىرغىقى تېشىدىكى چوڭ قىيا تاشلار ۋە مارجان دېڭىزى. ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى بىلدۈرىدىغان يەر ناملىرىمۇ بار، مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ ھەربىي بازىسى مىدۋاي ئارىلى (ئوتتۇرا مەنزىل ئارىلى) دەل ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان؛ يەنە مەسىلەن، ئانتىپودېس تاقىم ئارىلى (يېڭى زېلاندىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يېڭى زېلاندىيىگە قارايدۇ) نامى گرېكچىدىن كىرگەن بولۇپ، "پۇت دۈمبىسىدىن تۆۋەنرەك نۇقتىغا ئۇدۇل" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ ئاراللارنىڭ ئورنى مېردىيان سىزىقى باشلانغان گرېنۋىچ بىلەن پۇت دۈمبىسىدىن تۆۋەنرەك نۇقتىغا ئۇدۇلراق كېلىدۇ.

دۇنيادىكى مەملىكەتلەر (رايونلار) پايتەخت (مەركەز) لىرىنىڭ ناملىرى توغرىسىدا

يەر ناملىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەنبەسى ۋە مەزمۇنى بار. پايتەخت بىر مەملىكەتنىڭ هوكۇمىتى تۇرىدىغان جاي، پايتەختنىڭ نامى تولا چاغلاردا بىر مەملىكەتنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىۋى، مىللىي، تىل ۋە دىنىي جەھەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى بىر تەرەپتىن ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

1

ئالاھىزەل يېگىرمىچە دولەتنىڭ پايتەختىگە كىشىلەرنىڭ نامى قويۇلغان. بۇ كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى مىللىي قەھرىمانلار، بەزىلىرى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر كىشىلەردىن ئىبارەت. بۇ مەملىكەتلەرنىڭ تەڭدىن تولىسىغا چەتئەل هوكۇمرانلىرىنىڭ ناملىرى قويۇلغان.

ئوتتۇرا دېڭىزغا جايلاشقان ئارال مەملىكىتى مالتانىڭ پايتەختى ۋالېتتا — بىر قەھرىماننىڭ نامى. 1565 - يىلى تۈركىيە مالتاغا تاجاۋۇز قىلغان. ئارالنى ساقلاۋاتقان ئاتلىق ئەسكەر تۈمەنىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئارال ئاھالىسى تۈمەنجاڭ ژان. دىرا. ۋالېتتانىڭ باشچىلىقىدا تۈركىيە

تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، قانلىق جەڭلەر ئارقىلىق تاجاۋۇزچىلارنى چېكىندۈرگەن. 1566 - يىلى دۈشمەنلەرنىڭ يەنە تاجاۋۇز قىلىشىدىن مۇداپىئە كورۇش ئۈچۈن، مالتا خەلقى ئارالدا قورغان قۇرغان، ۋالېتتانى خاتىرىلەش مەقسىدىدە، بۇ يېڭى قورغانغا ئۇنىڭ نامىنى قويغان، بۇ نام مالتانىڭ پايتەختى ۋالېتتانىڭ تەكتى بولۇپ قالغان.

زۇڭتۇڭنىڭ نامى قويۇلغان پايتەختلەردىن بىرنەچچىسى بار. ئامېرىكىنىڭ پايتەختى ۋاشىڭتون كوپچىلىككە تازا تونۇش. ئۇ 1790 - يىلى ئامېرىكىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلەنگەن، پايتەخت 1800 - يىلى فىلادېلفىيەدىن بۇ يەرگە رەسمى كوچۇرۇلگەن.

مونروۋىيە — لىبېرىيەنىڭ پايتەختى، ئۇنىڭغا ئامېرىكىنىڭ بەشىنچى قارارلىق زۇڭتۇڭى جامىس مونرونىڭ نامى قويۇلغان. ئۇ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە، 1822 - يىلى ئامېرىكىدىكى بىر قىسىم نېگىرلار بۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ، پايتەختكە مونرو دىگەن نامنى قويغان.

ئەنگلىيە كونا مۇستەملىكىچى مەملىكەت. ئەنگلىيىلىك هوكۇمرانلار، هوكۇمەت ئەمەلدارلىرى ۋە مۇستەملىكىچىلەرنىڭ نامى قويۇلغان پايتەختلەر دۇنيانىڭ هەممىلا يېرىدە بار. مەسىلەن، جورجتائۇن (گۋىيانا) بىلەن كىڭستون (يامايكا) غا ئايرىم - ئايرىم هالدا ئەنگلىيە پادىشاسى جورج Ⅲ بىلەن ۋىلىيام Ⅲ نىڭ نامى قويۇلغان. پاپۇئا — يېڭى گۋىنېيەنىڭ پايتەختى پورت - مورېسبىغا ئەنگلىيىلىك مۇستەملىكىچى جون مورېسبىنىڭ نامى قويۇلغان. ئېيتىلىشىچە، ئۇ 1873 - يىلى بۇ يەرنى تاپقانمىش. يېڭى زېلاندىيەنىڭ بۇرۇنقى پايتەختى ئوكلېند ئىدى، 1865 - يىلى ۋېللىڭتونغا كوچۇرۇلگەن.

بۇ — ئەنگلىيىنىڭ دىگىز ئارمىيە داجياڭى گراف ۋېللىڭ-
تونىنىڭ نامى.

كونگو خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى براززاۋىل
ئەسلىدە "قۇللار ئاتىسى" دەپ ئاتالغان فرانسىيىلىك مۇس-
تەملىكىچى براززا ساۋورگنانىنىڭ نامىدىن كەلگەن. "ۋىل"-
فرانسۇزچە Ville (شەھەر) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.

بوتسۋانا ئەنگلىيىنىڭ "ھامىيلىغىدىكى دولەت" بولۇپ
تۇرغاندا، ئۇنىڭ نامى بېچۋانالاند ئىدى. 1965 - يىلىدىن
ئىلگىرى، ئۇنىڭ پايتەختى جەنۇبىي ئافرىقا تەۋەسىدىكى
مافېكىڭ دىگەن جايدا قۇرۇلغان ئىدى. مۇستەقىل بولغان-
دىن كېيىن، ئۆز زېمىنىدا پايتەخت قۇرۇپ، ھابېرونې
دەپ نام قويغان، بۇ، 19 - ئەسىردىكى بىر ئاقساقالنىڭ
نامى. زامبىيىنىڭ پايتەختى لۇساكاغا ئومۇمەن، ئاقساقالنىڭ
نامى قويۇلغان دەپ قارالماقتا. ئىلگىرى بۇ كەنتتە رېنگىلار
ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئۇۋچىلىق بىلەن ھايات
كەچۈرگەن، ئۇلارنىڭ لۇسائاكاس ئىسىملىك بىر ئاقساقلى
بولۇپ، ئۇ كىشى ئۇستا پالۋان ئىكەن، لۇساكا دىگەن نام
ئەنە شۇ ئاقساقالنىڭ نامىنىڭ قىسقارتىلمىسى دىگەن رىۋايەتمۇ
بار. بۇنىڭدىن باشقا، كولومبىيىنىڭ پايتەختى بوگوتا،
سۋازىلېندنىڭ پايتەختى مبابانىغمۇ ئاقساقالنىڭ نامى
قويۇلغان.

پايتەختى ياكى مەركىزى ئادەم نامى بىلەن ئاتالغان
مەملىكەتلەردىن يەنە ماۋرىتىيۇستىكى پورت - لۇئى لىختېن-
شتېيىندىكى ۋادۇتس، سېيشېلدىكى ۋىكتورىيە، جەنۇبىي
ئافرىقا "ھوكۇمىتى" تۇرۇشلۇق جاي پرېتورىيە، رېيۇنىوندىكى
سېن - دېنى، پولشادىكى ۋارشاۋا، باھامادىكى ناسساۋ ۋە
سېن - مارىنودىكى سېن - مارىنولار بار.

2

تۇرغۇن يەر نامىلىرى ئۇزلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك
شارائىتى ۋە تەبىى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك،
ھەتتا توغرىدىن - توغرا باشقا يەر نامىلىرىدىن ئېلىنغان.

دوست خوشنىمىز چاۋشيەنىنىڭ پايتەختى پىڭىراڭ
داتۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى مۇنبەت تۈزلەڭ-
لىككە جايلاشقان، پىڭراڭ "تۈز يەر" دىگەن بولىدۇ.

بىرمۇنچە پايتەختلەر دەريا ئېغىزلىرىدا جايلاشقان ياكى
ئۇنىڭ ئۆزى پورت بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامىلىرى كوپىنچە ئەنە
شۇنىڭدىن كەلگەن. بېنىنىنىڭ پايتەختى پورتو - نوۋو پور -
تۇگالىيىچىدە "يېڭى پورت" دىگەن بولىدۇ. سىرىلانكىنىڭ
پايتەختى كولومبو 12 - ئەسىردىلا قۇرۇلغان بولۇپ، شۇ چاغدا
"كالامبا" دەپ ئاتالغان. 16 - ئەسىردە پورتۇگالىيە مۇستەمە-
لىكچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بۇ يەردە ھەربىي بازا
قۇرغاندا، ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتىلگەن. ئىلگىرىكى نامى
سىنگال تىلىدا "كران دەرياسىدىكى كىچىك" دىگەن مەنىدىكى
korumbu دىگەن سوزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

مالايشىيانىڭ پايتەختى كۇئالا - لۇمپۇر سۇيىتتېنخام دەر -
ياسىنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقان. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا،
بۇ يەردە قەلەي كېنى ئېچىلغان. كانىدىن ئېقىپ چىققان
لاتقىلار دەريا قىنىغا توپلىنىپ، بۇ يەرنى پاتقاق قىلىۋەت -
كەن. بۇ پاتقاقلىق مالاي تىلىدا "پاتقاق دەريا ئېغىزى"
دىگەن مەنىدە "گۋائالا - لومپۇر" دەپ ئاتالغان. نورۋىگىيىنىڭ
پايتەختى ئوسلو ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسىدىكى

lo + os يەنى "دەرياغا چىقىدىغان ئېغىز" دىگەن سۆزدىن تۈزۈلگەن بولسا كېرەك. شىمالىي ياۋروپادىكى داڭلىق شەھەر بولغان دانىيىنىڭ پايتەختى كوپېنھاگېن دانىيە تىلىدا "سودىگەرلەر پورتى" دىگەن بولىدۇ. ئىسلاندىيىنىڭ پايتەختى رېيكياۋىك ئىسلاندىيە تىلىدا "تۈتەك پورت" دىگەن بولىدۇ، بىرىنچى تۈركۈم كۆچمەنلەر ئۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە، تۈتەكنى كۆرۈپ شۇنداق ئاتىغان. "تۈتەك" پونتان بۇلاقلاردىن چىققان ھورلارنى كۆرسىتىشىمۇ، ۋولقان پارتلىغان چاغلاردىكى گۈزەل مەنزىرىنى كۆرسىتىشىمۇ مۇمكىن.

بىرنەچچە پايتەخت ناملىرى سازلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك. نېيروبى (كېنىيە) سۋاخىلى تىلىدا "سوغاق سازلىق" دىگەن بولىدۇ. بېلگىيىنىڭ پايتەختى برىيۇسسېل سازلىقتا سېلىنغان شەھەر دىگەن بولىدۇ. ماۋرىتانىيىنىڭ پايتەختى نوۋاكشوتنىڭ "شوت" ئەرەپچىدە "شورسازلىق" دىگەن بولىدۇ.

ئارال، تاغ، دەريا تۇغانلىرى، ئورمانلىق، شەھەر قورغانلىرىمۇ تولا چاغلاردا پايتەخت ناملىرىنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك مەنبەسى بولۇپ قالغان.

قەدىمقى ئەرەپ پېشۋالىرى شىمالىي ئافرىقىدىكى جايلارغا يۈرۈش قىلغاندا، دېڭىزدىكى نۇرغۇن ئاراللارنى كۆرۈپلا، بۇ ئاراللارنى ئالجىر (al-jezair) دەپ ئاتىغان، بۇ سۆز ئەرەپچىدە "ئارال" دىگەن بولىدۇ، ئەسلىدە بۇ شەھەر 4 ئارالدا سېلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، 1525-يىلى قۇرۇقلۇق بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. بۇ شەھەر ئالجىرىيىنىڭ پايتەختى.

ھىندىستاننىڭ پايتەختى يېڭى دېھلىدىكى "دېھلى" دىگەن سۆز قەدىمقى ھىندى تىلىدا dilli — "ئىگىزلىك"،

"دوڭ" دىگەن بولىدىكەن. ھوندۇراسنىڭ پايتەختى تېگۇسگالپا ھىندىيان تىلىدا "كۈمۈش تاغ" دىگەن بولىدۇ. سىككىمنىڭ پايتەختى گاڭتوك بۇ مەملىكەتنىڭ جەنۇبىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 1650 كىلومېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ بېلىگە جايلاشقان، گاڭتوك — "تاغ دۈمبىسىنىڭ ئەڭ ئىگىز يېرى" دىگەن بولىدۇ. نىگېرىيىنىڭ پايتەختى لوگوس ئافرىقىدىكى ئۈگۈن دەرياسى ئېغىزىدىكى 6 كىچىك ئارالغا جايلاشقان. 15-ئەسىردە پورتۇگاللار بۇ يەرگە كەلگەندە، شۇ ئەتراپتىكى سۈيى تېيىز تاشقاق كۆلنى كۆرگەن. لوگوس پورتۇگالىيە تىلىدا "تاشقاق كۆل" دىگەن بولىدۇ. گوللاندىيىنىڭ پايتەختى ئامستېردام ئامستېر دەرياسىدىكى توغان دىگەن مەزمۇننى بىلدۈرىدۇ. شۋېتسىيىنىڭ پايتەختى ستوكھولم شەھىرىدە چوڭ-كىچىك 14 ئارال بولۇپ، پورت قولتۇقلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، ئۇنىڭ نامى "پورت قولتۇغى" (stäk) ۋە "ئارال" (holm) دىگەن سۆزدىن تەركىپ تاپقان.

بەزى پايتەخت ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بىر قەدەر ئوبرازلىق ۋە قىزىقارلىق. يەمەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئادىنىڭ نامى ئەرەپچىدىكى "ئىگەر" دىگەن تۈپ سۆزدىن كېلىپ چىققان، چۈنكى ئادىن ئىككى يانار تاغدىن تەشكىل تاپقان ئىگەرگە ئوخشايدىغان يېرىم ئارالدىن تەركىپ تاپقان. ترىپولى لىۋىيىنىڭ پايتەختى، گرېكچىدا "ئۈچ شەھەر" دىگەن مەنىدە tripolis دىيىلىدۇ، ئۇ ئەسلىدە قەدىمقى شەھەر ئوسا، سابىرىچ، لېپتىستىن تەركىپ تاپقان. خارتۇم سۇدانىنىڭ پايتەختى، ئۇ، قارا نىل دەرياسى بىلەن ئاق نىل دەرياسى قوشۇلغان جايدىكى تار قۇرۇقلۇققا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئوبرازلىق قىلىپ "پىل

بۇرۇنى" (ئەرەپچىدە all - khartum) دەپ ئاتالغان.

بۇنىڭدىن باشقا، يەر شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پايتەخت ناملىرى ناھايىتى كوپ، مەسىلەن، ياپونىيىنىڭ پايتەختى توكيو (دۇڭجىڭ) نىڭ كونا نامى جياڭخۇ بولۇپ، 1868 - يىلى ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتىلگەن، ئۇ شىجىڭ (كيوتو)غا نىسبى ھالدا قويۇلغان. ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشت بۇدا ۋە پېشتتىن ئىبارەت ئىككى خوشنا شەھەردىن تەركىب تاپقان. بۇدا — "كەپە"، پېشت — "ئوچاق" دىگەن بولىدۇ. سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ پايتەختى رىياد — Raudha نىڭ كوپلۇگى بولۇپ، "كالا جىلغا" دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ۋيېتنامنىڭ پايتەختى خەنېينى خۇڭخې دەرياسى ئايلىنىپ ئوتكەن ۋە ئۇ چوڭ توغان ئىچىدە بولغانلىغى ئۈچۈن، ئاشۇ نام بېرىلگەن. قاتارنىڭ پايتەختى دوخا ئەرەپچىدە "دېڭىز قولتۇغى" دىگەن بولىدۇ.

3

بىرەر پايتەختنىڭ قۇرۇلۇشى تولا چاغلاردا مەلۇم تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن باغلانغان بولىدۇ.

پىل چىشى قىرغىغىنىڭ پايتەختى ئابىجان — ئىبورنىي تىلىدىكى "ئابى" ۋە "جان" دىگەن ئىككى سوزدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، "قىرقىلغان يوپۇرماق" دىگەن بولىدۇ. بىر چاغلاردا بولۇپ ئوتكەن ئىككى قەبىلە ئۇرۇشىدا، ئىككى تەرەپ قىرغىنچىلىقنى توختىتىپ ئەپلىشىش قارارىغا كەلگەن. ئۇلار يوپۇرماقنى قىرقىپ ئاستىغا سېلىپ، خاتىرجەم ئۇخلىغان. بۇ ۋەقەنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، بۇ يەرگە ئىككى تەرەپ ياراشقان جاي دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان "ئابىجان" دىگەن

نامى قويىغان.

دومىنىكا جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى نامىنىڭ ئۆزگىرىشمۇ، شۇ مەملىكەتنىكى مەلۇم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئارقا كورۇنۇشىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. 1492 - يىلى كولومبو دومىنىكىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ مەملىكەت ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىسى قىلىنىۋېلىنغان. 4 يىلدىن كېيىنكى بىر يەكشەنبە كۈنىدە، كولومبونىڭ ئىنىسى بارسېلوميۇ كولومبو سانتۇ - دومىنگو شەھىرىنى قۇرغان. بۇ سوز ئىسپانچىدا "مۇقەددەس يەكشەنبە" دىگەن بولىدۇ. ئەمما 1930 - يىلدىن باشلاپ، ئامېرىكا يولىگەن تروجىللو ئائىلىسى دومىنىكىدا مۇستەبىت ھوكۇمرانلىقنى يولغا قويغان. 1936 - يىلى سانتو - دومىنگو تروجىللو شەھىرىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1961 - يىلى مۇستەبىت تروجىللو ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۇرۇلگەن.

بىرمانىڭ پايتەختى رانگون بىرما تىلىدا Ran — goon — "تۇگىدى" دىگەن بولىدۇ، ئۇ "دۇشمەن"، "دۇشمەن يوقىتىلدى" ياكى "ئۇرۇش ئاخىرلاشتى" دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. 1755 - يىلى يۇڭ جىيا تالائىڭ مىللىتىنى(مونلارنى) مەغلۇپ قىلىپ، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۇرۇپ، ئۇرۇشنى ئاياقلاشتۇرغاندىن كېيىن، مۇشۇ نام قويۇلغان.

بولىۋىيىنىڭ پايتەختى لا - پاس (La – Paz) ئىسپانچىدا "تىنچلىق" دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ نامنى 1548 - يىلى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى قويغان. شۇ چاغدا ئۇلجا تالاشقۇچى ئىككى مۇستەملىكىچى قوشۇن ئۇرۇشنى توختىتىپ، تىنچلىق ئورناتقان ئىكەن.

مىسىرنىڭ پايتەختى قاھىرە ئەرەپچىدە "غالىپ مارس (غازات مۇئەككىلى) misr - al - kahira دىگەن مەنىدە

دەپ ئاتىلىدۇ، قاھىرە (Cairo) Kahira نىڭ ئىنگلىزچە
ئاھاڭى. بۇ شەھەر ئەرەپلەر مىسىرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىنلا
قۇرۇلۇشقا باشلىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قۇرۇلۇش باشـ
لانغان كېچىسى ئاسماندا نۇرلۇق مارس يۇلتۇزى كۆرۈنگەن،
مارس — رىۋايەتلەردىكى غازات مۇئەككىلى ئىكەن.

"زەپەر" نامى بىلەن ئاتالغان پايتەختلەردىن يەنە ھىندونېزىيىنىڭ پايتەختى جاكارتا بار، ئۇ سانسكرىت تىلىدا "غەلىبە ماكانى" دېگەن بولىدۇ، مىلادى 1527 - يىلى بانتېن ئىسلام دۆلىتى بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا مۇشۇ نام قويۇلغان، براخما تىلىدىكى jaya - kerta نىڭ "زەپەر" ۋە "شەرەپ" دېگەن مەنىسى بار.

ئۇرۇگۋاينىڭ پايتەختى مونتېۋىدېو دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ناھايىتى قىزىق. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 1520 - يىلى ماگېللان دېڭىز ساياھىتى قىلىپ بۇ يەرگە كەلگەندە بىر تاغ كۆرۈنگەن، ماتروسلاردىن بىرى ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي: "مەن بىر تاغنى كۆردۈم!" (Monte vidieo) دەپ توۋلىۋەتكەن، مونتېۋىدېو دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

ئايرىم پايتەختلەرگە چېسلا نامى قويۇلغان. پاراگۋاي جۇمھۇرىيىتىدىكى ئاسونسون — مەرىيەم ئانا ئەرشكە چىققان مەرىكە (8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.

برازىلىيىنىڭ بۇرۇنقى پايتەختى رىو - دې - ژانېيرو پورتۇگالىيە تىلىدا "يانۋار دەرياسى" دېگەن بولىدۇ.

4

يەنە بىر مۇنچە پايتەختلەرنىڭ نامىدا قەبىلە ياكى مىللەت نامىنىڭ ئىزلىرى قالغان.

ۋېنېسۇئېلادىكى كاراكاس 1567 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، قەھرىمان، ھەربىي ئىشلارنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان ھىندىئان قەبىلىسى كاراكاسلارنىڭ نامى قو - يۇلغان. ئېكۋادوردىكى كىتوغىمۇ يەرلىك قەبىلىنىڭ نامى بېرىلگەن. گانانىڭ پايتەختى ئاككرا — بۇرۇنقى چاغلاردا ئىچكى جايلاردىكى ئورمانزارلىقتا ياشىغان قەبىلىلەر ئاككرا ئاھالىسىنى "قارا چۈمۈلە" دېگەن مەنىدە (ئاكان Akan ياكى ukran) دەپ ئاتىغانلىقىدىن كەلگەن دېگەن گەپلەر بار. ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى بانگىنىڭ نامى سودىگەرچىلىككە ماھىر قەبىلە بۇ بانگىلارنىڭ نامىدىن كەلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە بېلموپان (بېلىز)، لومې (دوگو)، تىرانا (ئالبانىيە)، ھاۋانا (كۇبا)، ماناگۇئا (نىكا - راگۇئا)، ئوتتاۋا (كانادا) قاتارلىق پايتەختلەرنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قەبىلە ياكى مىللەتنىڭ نامى.

ئافرىقىدىكى نېگىرلارنىڭ تەقدىرى بىلەن باغلانغان پايتەخت نامىدىن ئىككىسى بار. ئامېرىكىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ۋەزىيەت تەقەززاسى بىلەن بىر تۈركۈم نېگىر قۇللارنى ئامېرىكىدىن كانادادىكى يېڭى سكوتىيە يېرىم ئارىلىغا ئېلىپ بارغان. ئەمما قەھرىتان ھاۋارايى نېگىر قۇللار ئۈچۈن تولىمۇ پايدىسىز بولغانلىقتىن، ئەنگلىيە ھايات قالغان قۇللارنى غەربىي ئافرىقىدىكى سىئېررا - لېئونغا ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان. ئەنگلىيە ئۆزىنى كور - سىتىش ئۈچۈن، 1787 - يىلى نېگىر قۇللار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ شەھەرگە ئىنگلىزچىدا "ئەركىن شەھەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان "فرىتوۋن" (Freetown) دېگەن نامنى قويۇپ

قويغان. ئەنگلىيەنىڭمۇ جورىسى چىقىپ قالغان، شۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر كېيىن، فرانسىيەمۇ ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭغان، 1849 - يىلى، سېتىش ئۈچۈن ئېلىپ كېتىلىۋاتقان كونگولۇق نېگىر قۇللارنىڭ ئالدىنى توساپ ئۇلجا ئېلىپ، هازىرقى گابون - كويىن دەرياسى ئېغىزىغا ئېلىپ بېرىپ ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاشلا، فرانسۇزچىدىمۇ "ئەركىن شەھەر" دىگەن مەنىدىكى لىبرېۋىل (Libreville) دىگەن نامنى قويۇپ قويغان.

5

بەزى مەملىكەتلەرنىڭ پايتەختلىرىنىڭ نامى دىن ۋە ئەپسانىلەردىن كەلگەن.

دېموكراتىك كامبودژىنىڭ پايتەختى پنوم — پېن، پنوم "تاغ" نىڭ، پېن ئادەمنىڭ نامى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، پېن يەملىلىك بىر موماي ئۇلۇغ سۇ ئىچىدىن بۇددا نومىنى ۋە بۇتنى سۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئۈچۈن بۇتخانا سالدۇرغانمىش. 1372 - يىلى بۇ بۇتخانا پۈتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا "پنومنىڭ شەرقىدىكى پېن" بۇتخانىسى دەپ نام قويغانمىش. شەھەر ئەنە شۇ بۇتخانا ئەتراپىغا سېلىنغان، 1434 - يىلى كامبودژا پايتەختىنى ئەنە شۇ يەرگە كوچۇرۇپ كەلگەن.

پاكىستانىنىڭ پايتەختى ئىسلامئابات تىپىك مىسال بولىدۇ. بۇ مەملىكەتنىڭ بۇرۇنقى پايتەختى كاراچى ئىدى. 1961-يىلى يېڭى پايتەخت قۇرۇلۇشى رەسمى باشلاندى. ئىسلامئابات Islam بىلەن abad دىگەن سوزدىن تەركىپ تاپقان

بولۇپ، پارىسچىدا ئىسلام شەھىرى دىگەن بولىدۇ.
بىرنەچچە پايتەختكە توغرىدىن - توغرا ئىلاھلارنىڭ
نامى قويۇلغان. تۇنىسنىڭ شۇ ناملىق پايتەختىنىڭ نامى پېنىكلار قويۇپ قويغان ۋە هازىرغىچە ئېقىپ يۈرگەن بىردىنبىر مۇھىم يەر نامى. بۇ شەھەر ئىلگىرى Tuneta دەپ ئاتالغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ نام كارفاگېنلار چوقۇنىدىغان پەرىزات Tanith نىڭ نامىدىن كەلگەن. ئىودانىيەنىڭ پايتەختى گۇمان قەدىمقى مىسىردىكى قۇياش ئىلاھى ئامونىڭ نامىدىن كەلگەن.

ئافېنا ئەسلىدە قەدىمقى يۇناننىڭ مەشھۇر قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر ئىدى. هازىرمۇ گرېتسىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى. يۇنان ئەپسانىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ نامى ئەقىل ئىلاھىسى ئاتېنانىڭ نامىدىن قالغانمىش. بېنگال دولىتىنىڭ پايتەختى داككا قەدىمى شەھەر، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر مىلادى 7 - ئەسىردىلا بار ئىكەن. ئۇنىڭ نامى هىندى دىنىدىكى ئىلاھلاردىن بىرى بولغان سىۋانىڭ خوتۇنى، تۇغۇتنى باشقۇرىدىغان ئايال ئىلاھ Durga نىڭ نامىدىن كەلگەن.

ئىسپانىيە مۇستەملىكچىلىرى لاتىن ئامېرىكىسىدا تەلۋىلەرچە قوراللىق بۇلاڭچىلىق قىلغاندا، ئۇزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق جىنايىتىنى يېپىش ئۈچۈن، دىنىي ئالدامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار 1524 - يىلى نىجاتچى خۇداسان - سالۋادورنىڭ نامىنى سالۋادورغا ۋە ئۇنىڭ پايتەختىگە قويۇپ قويغان. 1541 - يىلى ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكچى ئارمىيىسى چىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، سانياگو رايونىنى بېسىۋالغان. تاجاۋۇزچىلار چىلىنىڭ پايتەختىنى

رىۋايەتلەردىكى ھامى ئىلاھ، قەدىمقى زاماندا ئىسپانىيىدە دىن تارقاتقان سانتىياگونىڭ نامى بىلەن ئاتىغان.

6

ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك ناملىرىمۇ يەر ناملىرىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالىدىغانلىقى كىشىنىڭ خىيالىغا كەلمەس، ئۇنىڭ بەزىلىرى شۇ جايلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بەزىلىرى رىۋايەت ياكى يەرلىك قەدىمىي خەلقلەرنىڭ توتېمغا چوقۇنىدىغانلىقىنىڭ ئىزلىرى، خالاس.

پاناما شەھىرىنىڭ سوز يىلتىزى توغرىسىدا ھەرخىل گەپلەر بار، ئۇ ھىندىيان تىلىدا "كېپىنەك" دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك، چۈنكى، ئىلگىرى گاتۇن كۆلى بويىدا تۈركۈم - تۈركۈم رەڭدار كېپىنەكلەر ئۇچۇپ يۈرگەن ئىكەن دېگۈچىلەرمۇ بار، ئۇ "بېلىق تۈركۈملىرى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك. 16 - ئەسىردە ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇ يەردە نۇرغۇن بېلىقچىلار ئۆيلىرىنىڭ بارلىقىنى، ھەممە ئائىلىلەر بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى بىلىپ مۇشۇ نامنى قويۇپ قويغان ئىكەنمىش دېگۈچىلەرمۇ بار.

شۋېتسارىيىدىكى بېرن — "ئېيىق" دېگەن بولىدۇ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قايسى بىر گراف بىر شەھەر سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا نېمە دەپ نام قويۇشنى بىلەلمەپتۇ، بىر كۈنى ئوۋغا چىققاندا، ئۇنىڭ ئالدىغا بىر ئېيىق ئۇچراپتۇ، ئۇ بۇ شەھەرگە "ئېيىق شەھىرى" دېگەن نامنى قويۇپتۇ.

سىنگاپور سانسكرىت تىلىدا singa بىلەن pura دېگەن

سۆزدىن تەركىب تاپقان، ئۇ مالاي تىلىدا "شىر شەھىرى" دېگەن بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 7 - ئەسىردە سىرىۋىجايا شاھزادىسى دېڭىزدىن ئۆتۈپ بۇ يەرگە كەلگەندە، شىرغا ئوخشايدىغان بىر ھايۋاننى كۆرۈپ، بۇ يەرنى "شىر شەھىرى" دەپ ئاتىغانمىش.

ئەبۇ دەبى — ئەرەپ بىرلەشمە خەلىپىلىكىگە ئەزا يەتتە خەلىپىلىكنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئەرەپ بىرلەشمە خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى. ئەبۇ دەبى ئەرەپچىدە "بوكەنلەر ئاتىسى" دېگەن بولىدۇ. بۇ يەر ئەسلىدە بوكەنلەر ماكانى ئىدى دېگەن گەپلەر بار. ئۇگاندانىڭ پايتەختى كامپالامۇ بانتۇ تىلىدا "بوكەن" دېگەن بولىدۇ. بۇ يەر ئەسلىدە بۇگاندالارنىڭ پادىشاسى قوي باققان يەر ئىمىش.

سېنېگالنىڭ پايتەختى داكار توغرىسىدا ھەرخىل گەپلەر بار، ئومۇمەن، بۇ گەپ شۇ يەردە ئۆسىدىغان ئېگىز غوللۇق، سۇلۇق، تاتلىق، ئادەتتە مايمۇن بولكىسى دەرىخى (Adansonia digitata) دەپ ئاتىلىدىغان مىۋىلىك دەرەخ — پوباپقا قارىتىپ ئېيتىلغان دەپ ھېساپلانماقتا، پوباپ يەرلىك تىلدا "داكار" دېيىلىدۇ.

ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پايتەخت ناملىرىدىن يەنە باماكو (مالى)، مانىلا (فىلىپپىن)، ئەددىس - ئەبېبە (ئېفىئوپىيە) قاتارلىقلار بار. باما (bama) "تىمساق"، كو (ko) "دەريا"، بۇ ئىككى سوز قوشۇلۇپ "تىمساق دەرياسى" دېگەن بولىدۇ. مانىلا — "بۇ يەردىن قارا كوك بوياق چىقىدۇ" دېگەن مەزمۇننى بىلدۈرىدۇ. ئەددىس - ئەبېبە ئامخاراچىدا "يېڭى ئېچىلغان گۈل" دېگەن بولىدۇ.

7

يۇقۇرىدىكى بىرنەچچە خىل ئەھۋالدىن باشقا، بىرخىل تىلەك ۋە ئارزۇنى بىلدۈرىدىغان ئۆزىگە خاس مەزمۇنغا ئىگە پايتەخت ناملىرىمۇ بار.

مەسىلەن، رۇمىنىيىنىڭ پايتەختى بۇخارىستىنىڭ ئەسلى مەنىسى توغرىسىدا "گۈزەل" ياكى "خۇشاللىق" دىگەن بولىدۇ دىگەن گەپلەر بار. تانزانىيىنىڭ پايتەختى دارىسسالام ئەرەپچىدە "تىنچ پورت" دىگەن بولىدۇ. غەربىي گېرمانىيىنىڭ پايتەختى بوننى كېلتا تىلىدا "ياخشى" دىگەن مەنىدە بولسا كېرەك. ئارگېنتىنانىڭ پايتەختى بۇئېنوس - ئايرېسنى 1535-يىلى ئىسپانىيىلىك ماتروسلار قۇرغان بولۇپ، تولۇق نامى "ئۈچلۈك بىر گەۋدە بولغان ئەڭ مۇقەددەس شەھەر ۋە سالقىن شامالنى ئاتا قىلغان مۇقەددەس مەريەم ئانا پورتى" دىگەن بولىدۇ. بۇ نامنىڭ كېيىنكى يېرىمى ماتروسلارنىڭ نىجاتلىق شامىلىغا بولغان ياخشى تىلەكلىرىدىن كېلىپ چىققان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئارزۇ - تىلەكلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ.

8

دۇنيادا پايتەختلەرنىڭ تەخمىنەن ئوندىن بىرىنىڭ نامى دۆلەت نامىغا ئوخشايدۇ. پايتەخت نامى دۆلەت نامىدىن كەلگەنمۇ ياكى دۆلەت نامى پايتەخت نامىدىن كەلگەنمۇ؟ بۇلار ئىچىدە بەزىلىرى ئېنىق كورۇنۇپ تۇرۇپتۇ. مەسىلەن، برازىلىيىنىڭ پايتەختى برازىلىيە دۆلەت نامىدىن كەلگەن،

ئەمما سىنگاپور جۇمھۇرىيىتىگە سىنگاپورنىڭ نامى قويۇلغان. لېكىن، بەزى دولەتلەر، بولۇپمۇ كىچىك دولەتلەر توغرىسىدا دەرھال بىرنىمە دىيىش تەس.

برازىلىيىنىڭ بۇرۇنقى پايتەختى رىئو - دې - ژانېيرو ئىدى. برازىلىيە ھوكۇمىتى 1956 - يىلى شەرقىي ئىگىزلىكتە يېڭى پايتەخت قۇرۇشنى قارار قىلدى، 4 يىلدىن كېيىن يېڭى پايتەختكە رەسمى كوچۈپ كېلىپ، ئۇنىڭغا برازىلىيە دەپ نام قويدى.

ليۇكسېمبۇرگ مىلادى 963 - يىلدىن ئىلگىرى Lucilinburhuc دەپ ئاتالغان، بۇ قەدىمقى ساكسون تىلىدا "كىچىك بازار" دىگەن بولىدۇ. ليۇكسېمبۇرگ كىنەزلىگى ليۇكسېمبۇرگ شەھىرى ئاساسىدا تەرەققى قىلغان.

جىبۇتىنىڭ شۇ نامىلىق پايتەختى يەرلىك تىلدا "ئاتەشتەك ئىسسىق دېڭىز ساھىلى دولىتى" دىگەن بولىدۇ. بۇ يەرنىڭ ھاۋارايى ناھايىتى ئىسسىق. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 30 گرادۇسقا يېتىدۇ.

يەر شارىدىكى سۇ ئىشلىتىشكە يېتەمدۇ؟

چىنىنى قولىڭىزغا ئېلىپ چاي ئىچكەنىدە، سۇنىڭ پۈتۈن دۇنيا كوز تىكىپ تۇرغان زور خەلقارا مەسىلە بولۇپ قالغانلىقىنى ئېسىڭىزگە چۈشىسە كېرەك. مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ئىنسانلارنىڭ ياشاش شارائىتى، دۇنيادىكى ئوكيانلار، سۇچىلىق، ئاھالە، ئاشلىق، ئوي-جاي شارائىتى قاتارلىقلار ئۈستىدە بىرلەشكەن دولەتلەر تەشكىلاتى ئارقا-ئارقىدىن ئېچىۋاتقان دۇنياۋى مەخسۇس يىغىنلارنىڭ ھەممىسىدە، "سۇنىڭ تەھدىدىگە قانداق تاقابىل تۇرۇش"تىن ئىبارەت زور مەسىلە گەۋدىلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. شۇڭا، سۇنى خۇددا بەرگەن پۈتمەس-تۈگىمەس نەرسە دەپ قارىماسلىق كېرەك. ئەمىلىيەتتە، دۇنيادىكى سۇ قەھەتچىلىگى ئىنسانلارنىڭ ھاياتىغا ئۈزلۈكسىز ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سالماقتا. بەزى مەملىكەتلەردە، ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى سۇ بايلىقى تەكشى تەقسىم قىلىنمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى كەسكىنلىشىپ كەتمەكتە. سۇ مەنبەسى مەسىلىسىگە پۈتۈن دۇنيا كوڭۈل بولۇۋاتىدۇ ھەمدە سۇ مەنبەلىرىنى ئېچىشنىڭ ئىستىقبالى توغرىسىدا ھەر خىل پەرەز قىلىنىشىۋاتىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجى كۈندىن-كۈنگە ئاشماقتا

ئىنسانلارنىڭ سۇ سەرپىياتىنى تەخمىنەن سانائەتتىكە كېرەكلىك سۇ، يېزا ئىگىلىكىگە كېرەكلىك سۇ ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك سۇدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بولۇش مۇمكىن. دۇنيادا سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى تەرەققىياتقا ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجى بارغانسېرى ئاشماقتا. تۆۋەندىكى سانلاردىن ھازىرقى زامان دۇنياسىدا سۇغا بولغان ئېھتىياجنى تەسەۋۋۇر قىلىشىمىز تەس ئەمەس: سانائەتتە، بىر تونىنا پولات ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 100 تونىنا سۇ كېرەك بولىدۇ؛ بىر تونىنا قەغەز ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 250 تونىنا سۇ كېرەك بولىدۇ؛ بىر تونىنا سۇنئى يىپەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 800 تونىنا سۇ كېرەك بولىدۇ؛ يېزا ئىگىلىكىدە، بىر گېكتار كېۋەزنى سۇغىرىش ئۈچۈن 5 مىڭ توننىدىن 6 مىڭ تونىنىغىچە سۇ كېرەك بولىدۇ؛ بىر مىليون ئاھالىسى بار زامانىۋى شەھەرنىڭ ئېھتىياجىغا كاپالەت بېرىش ئۈچۈن، ھەر كۈنى 500 مىڭ تونىنا ئەتراپىدا سۇ كېتىدۇ. 20-ئەسىردىن بۇيان، سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان سۇنىڭ كوپىيىش سۈرئىتى كىشىنى ئىنتايىن چوچۇتىدۇ، سانائەت تەرەققىي قىلغان بەزى مەملىكەتلەردە، سانائەتتىكە ئىشلىتىلىۋاتقان سۇ مىقدارىنىڭ ئومۇمى سۇ مىقدارىدا تۇتقان نىسبىتى ناھايىتى زور بولماقتا، مەسىلەن، شەرقىي گېرمانىيىدە 84 پىرسەنت، ئەنگلىيىدە 76 پىر-

سەنت، ئامېرىكىدا 46•8 پىرسەنتكە يېتىدۇ.
سانائەتتە ئىشلىتىلىۋاتقان سۇ مىقدارى كۈندىن - كۈنگە
ئېشىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ سۇنىڭ كۆپ قىسمىنى، قايتا
ئىشلەتكىلى بولىدۇ، دۇنيادىكى ئومۇمى سۇ سەرپىياتىدىن
ئېيتقاندا، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۇ يەنىلا مۇھىم،
ئۇنىڭ قايتا پايدىلىنىدىغان قىسمى ئاز، بۇ سۇنىڭ 70
پىرسەنتتىن 80 پىرسەنتكىچە بولغان قىسمى پارغا ئايلىنىش
ۋە زىرائەتلەر ئارقىلىق كوتىرىلىپ كېتىش ئارقىسىدا سەرپ
بولۇپ كېتىدۇ. يېزا ئىگىلىكىگە كېتىدىغان سۇ ئىچىدە، سۇ-
غىرىشقا كېتىۋاتقان سۇ ھەممىدىن كۆپ. سۇغىرىش ئىشلى-
رىنىڭ راۋاجلىنىشىدىن دۇنيادا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدا-
رىنىڭ جىددى كۆپىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىش
مۇمكىن: 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا، دۇنيا بويىچە سۇغىرىلى-
دىغان يەر كۆلىمى 8 مىليون گېكتارغا يەتمەيتتى، 19-
ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 40 مىليون گېكتارغا، 20 -
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە 100 مىليون گېكتارغا
يەتتى. 20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغا كەلگەندە، 200 مىل-
يون گېكتاردىن ئېشىپ كەتتى، يەنى، يېقىنقى بىر ئەسىر
ئىچىدە، دۇنيادىكى سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 5 ھەسسىگە
يېقىن كۆپەيدى. بەزىلەرنىڭ مولچەرلىشىچە، سۇغىرىشقا
كېتىدىغان سۇ ئىشلىتىلىدىغان ئومۇمى سۇ مىقدارىنىڭ
70 پىرسەنتچىسىنى ئىگەللەيدىكەن، سۇغىرىش جەريانىدا
سەرپ بولۇپ كېتىدىغان سۇ مىقدارى بولسا، پۈتۈن يەر
شاردا سەرپ قىلىنىدىغان سۇنىڭ 90 پىرسەنتتىن كۆپرە-
كىنى تەشكىل قىلىدىكەن، دېمەك، سۇغىرىشقا كېتىدىغان سۇ
دۇنيادا سۇغا بولغان تەلەپنى قاندۇرۇشقا ھەل قىلغۇچ

تەسىر كۆرسىتىدۇ. سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى تېز كېڭىيىۋ-
ۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما دۇنيادا سۇغىرىلىدىغان ئومۇمى يەر
كۆلىمى ئومۇمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاران 16 پىرسەن-
تىنى تەشكىل قىلىدۇ. دۇنيادىكى قۇرغاق، يېرىم قۇرغاق
رايونلاردا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن،
سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمىنى جىددى كېڭەيتىشكە توغرا
كېلىدۇ، بۇنىڭغا ھازىرقى ھەر يىلى 2•4 پىرسەنت سۈرئەت
بىلەن كېڭەيتىش قوشۇلسا، يالغۇز سۇغىرىشقا كېتىدىغان سۇ
جەھەتتىلا، نۇرغۇن رايونلاردا سۇ مەنبەسىنىڭ يېتىشمەيۋات-
قانلىقىدىن ئىبارەت تەھدىتكە ئەستايىدىل تاقابىل تۇرۇشقا
توغرا كېلىدۇ.
ئەمدى، شەھەرلەردە ئىشلىتىلىۋاتقان سۇغا كېلەيلى،
ياپونىيىنىڭ توكيو رايونىدا سۇغا بولغان تەلەپ جەھەتتىكى
يۈزلىنىش ــ شەھەرلەردە ئىشلىتىلىدىغان سۇنىڭ جىددى
كۆپىيىۋاتقانلىقىنىڭ گەۋدىلىك مىسالى. توكيودا 1955 - يىلى
سۇ يوللىرى ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بېرىلگەن سۇ مىقدارى 1
مىليارت كۇپمېتىر ئىدى، كېيىن ھەر يىلى 8 پىرسەنتتىن
10 پىرسەنتكىچە ئېشىپ، 1968 - يىلى 3 مىليارت كۇپ-
مېتىرغا يېتەي دەپ قالغان، ياپونىيىدىكى مۇناسىۋەتلىك
ئورۇنلارنىڭ شەھەردىكى ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىۋاتقان ۋە
جەمئىيەتتە ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۇ توغرىسىدىكى ماتېرىيال-
لىرىدا مولچەرلىشىگە قارىغاندا، 1985 - يىلغا يەتكەندە
توكيودا سۇ يوللىرى ئارقىلىق تەمىنلەش مىقدارى 10 مىل-
يارت كۇپمېتىرغا يېتىشى، يەنى 30 يىل ئىچىدە، شەھەر-
لەردە ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارى 10 ھەسسىدىن كۆپرەك
ئېشىشى مۇمكىن.

بۇنىڭدىن دۇنيادىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يەر ئاستى سۇلىرى بىلەن دەريا سۇلىرىنى ئىچىشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ

ئىنسانلارنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجى ئەنە شۇنداق زور دەرىجىدە بولۇۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئىكەن، ئۇنداقتا، تەبىئىي ھالدا دۇنيادا پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ مەنبەسى زادى قانچىلىك؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. دۇنيادىكى گىدرولوگلار سۇ تەركىۋىنىڭ ئايلىنىشى ۋە سۇ مىقدارىنىڭ تەڭپۇڭلىشىش قائىدىسىگە ئاساسەن، يەر شارىدىكى ھەر خىل سۇ ئۈستىدە پەرەز قىلىشماقتا. سۇ مەنبەسىنى بوشلۇقنىڭ خىلمۇ-خىللىقى بويىچە، بوشلۇقتىكى سۇ، يەر يۈزىدىكى سۇ ۋە يەر ئاستى سۈيىدىن ئىبارەت 3 قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن. بوشلۇقتىكى سۇ دېگىنىمىز، سۇ پارلىرى شەكلىدە ئاتموسفېرادا تۇرغان سۇ تەركىۋىنى كۆرسىتىدۇ. يەر ئاستى سۈيى يەنە تۆۋەندىكى 3 قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: يەر ئاستى سۇ ئورنىدىن يۇقىرىقى تۇپا قاتلىمىدىكى سۇ تەركىۋى تۇپراق سۈيى دەپ ئاتىلىدۇ؛ يەر ئاستى سۇ ئورنىدىن تۆۋەنكى ئارىلىق قاتلامنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان يەر قاتلىمىدىكى سۇ تەركىۋى تېيىز قاتلامدىكى يەر ئاستى سۈيى دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئارىلىق قاتلامنىڭ ئاستىغا توپلانغان سۇ چوڭقۇر قاتلام ئاستىدىكى سۇ دەپ ئاتىلىدۇ. دۇنيادىكى سۇ مەنبەلىرى ئىچىدە يەر يۈزىدىكى سۇ ھەممىدىن كۆپ، ئۇ ئوكيان سۈيى ۋە قۇرۇقلۇق-

تىكى سۇدىن ئىبارەت 2 قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، قۇرۇقلۇقتىكى سۇ دېگىنىمىز دەريالار، كۆللەر ۋە مۇزلۇقلاردىكى سۇنى كۆرسىتىدۇ.

ئوكيان سۈيى دۇنيادىكى ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ 94 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئەمما ئۇ تۇزلۇق بولغانلىقتىن، ئىنسانلار ئۇنىڭدىن كۆپلەپ، توغرىدىن-توغرا پايدىلىنالمايدۇ. تاتلىق سۇ بايلىقى ئىچىدە، مۇزلۇق 85 پىرسەنت چامىسىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى جەنۇبىي قۇتۇپ رايونىدا بولغانلىقتىن، ئۇنى ئىچىپ پايدىلىنىش ناھايىتى قىيىن، ھازىر ئۇنىڭ ئىستىمال قىممىتى يوق. شۇڭا، پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئاران 4 مىليون 230 مىڭ كۇب كىلومېتىر بولۇپ، ئۇ تېيىز قاتلامدىكى يەر ئاستى سۈيى، دەريا ئېقىنلىرى، تۇپراق سۈيى ۋە بىر قىسىم كۆل سۇلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پايدىلىنىشقا بولىدىغان بۇ 4 مىليون 230 مىڭ كۇب كىلومېتىر تاتلىق سۇ ئىچىدە، تېيىز قاتلام ئاستىدا 4 مىليون كۇب كىلومېتىر سۇ بار، بۇ سۇنى ئىچىش كۆلىمى جەھەتتە، دۇنيا مەملىكەتلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ پايدىلىنىشى تېخى خېلىلا چەكلىك بولۇۋاتىدۇ، ئاتموسفېرا سۈيى، تۇپراق سۈيى ۋە كۆل سۇلىرىدىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى چەكلىمىلىكمۇ ناھايىتى زور، شۇڭا ئىنسانىيەتكە ھەقىقىي ھەممىنەپەس بولىدىغىنى دەريا قىنىلىرىغا توپلانغان 12 مىڭ كۇب كىلومېتىر سۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، دەريا قىنىلىرىغا توپلانغان سۇنى ئىچىش ئوڭاي، توغرىدىن-توغرا پايدىلىنىش مۇمكىن بولۇپلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى بۇ سۇ ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ. دەۋر قىلىشىنىڭ ناھايىتى تېز بولۇشى ئۇنىڭ سە-

غىمچانلىقنى نەچچە ئون باراۋەر كېڭەيتىپ تۇرىدۇ، مۆلچەر-
لىنىشىچە، ھازىر دۇنيادىكى دەريالارنىڭ يىللىق ئومۇمى
ئېقىن مىقدارى 38 مىڭ كۇب كىلومېتىرغا يېتىدىكەن. دې-
مەك، ئىنسانلار پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئىچىدە
دەريا-ئۆستەڭ ئېقىنلىرى تازا ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە،
بۇ سانلار دەريا-ئۆستەڭلەردە ھەر يىلى تولۇقلىنىپ تۇرى-
دىغان زاپاس مىقدارىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، بىر مەملىكەتتە
دەريا-ئۆستەڭلەرنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارىنىڭ قانچىلىك
بولۇشى ئۇنىڭ سۇ بايلىقىنىڭ دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ
بېرىدۇ. برازىلىيە دۇنيا بويىچە سۇ مەنبەسى ئەڭ مول
مەملىكەت بولۇپ، يىللىق ئېقىن مىقدارى 5 تىرىليون 150
مىليارت كۇبمېتىر كېلىدۇ. دۇنيا قۇرۇقلۇقىدىكى يىللىق
ئېقىننىڭ ئومۇمى مىقدارى 38 مىڭ كۇب كىلومېتىر بولۇپ،
ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن كىشى بېشىغا 11 مىڭ كۇبمېتىردىن
توغرا كېلىدۇ، بۇلار ئىچىدە لاتىن ئامېرىكىسىدا ھەممىدىن
كوپ بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن كىشى بېشىغا 52 مىڭ
500 كۇبمېتىردىن توغرا كېلىدۇ، ياۋروپا، ئاسىيادا ئەڭ
ئاز بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن كىشى بېشىغا ئاران 4
مىڭ 200 كۇبمېتىردىن توغرا كېلىدۇ.

"سۇ كرىزىسى" ۋە بۇلغىنىشتىن ساقلىنىش

يۇقۇرىدا، دۇنيادا سۇغا بولغان ئېھتىياجنىڭ بارغان-
سېرى ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقى، يەر شارىدا سۇ شۇنچە كوپ
بولسىمۇ، ئەمما ھەقىقى پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇنىڭ
پۈتكۈل سۇ مىقدارىدا تۇتقان نىسبىتىنىڭ ناھايىتى ئاز-

لىقى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتتۇق، سۇ بايلىقى بىلەن تەمىنلەش
ۋە تەلەپ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت توغۇلغانلىقى، نۇرغۇن
جايلاردا سۇ يېتىشمەسلىك ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىۋاتقان-
لىقى، كىشىلەرنىڭ سۇ يېتىشمەمدۇ-يوقمۇ دېگەن ئەندىشىدە
بولۇۋاتقانلىقىنىڭ چۈشىنىشلىك ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختى-
لىپ ئۆتتۇق.

ئەمما، بۇ زىددىيەتكە قانداق مۇئامىلە قىلىش ئۈستىدە
تامامەن ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيە بار. چەتئەللەردە بە-
زىلەر سۇ مەنبەسىنىڭ ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتقانلى-
قىدىن قاتتىق ئۈمىتسىزلەنمەكتە، ئۇلار قانداقتۇ: "يەر شا-
رىدا ھەر يىلى 20 مىڭ كۇبمېتىر تاتلىق سۇ بولىدۇ، بۇ ھال
بىز ياشاۋاتقان يەر شارىدا ئەڭ كوپ بولغاندا، 20 مىل-
يارت ئادەم بولسا بولىدۇ، ئەمما مىلادى 2100-يىلىدىن
بۇرۇن بۇ سان توشىدۇ......" دېيىشىپ، كىشىلەرنى ھالاكەت
گىرداۋىغا بېرىپ قالغاندەك تۇيغۇغا كەلتۈرمەكتە. ئۇلارنىڭ
سۇ بايلىقى بىلەن تەمىنلەش ۋە تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى
زىددىيەت ئالدىدا ئۈمىتسىزلەنگەنلىكى كورۇنۇپ تۇرۇپتۇ،
مەسىلەن، ئامېرىكىلىق بىر سۇ مۇتەخەسسىسى، ئامېرىكا
"سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش يولىدا 15 يىل كۈرەش قىل-
غان، 7 پارچە قانۇن چىقارغان، 3 مىليارت ئامېرىكا دول-
لىرى خەجلىگەن بولسىمۇ، سۇنىڭ بۇلغىنىشىدىن ساقلىنىش
پىلانى ئەپسۇسلىنارلىق دەرىجىدە تامامەن مەغلۇپ بولدى"
دەپ زارلانغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدا بەزىلەر مىلادى 2000-
يىلى※ دۇنيادا ئىشلىتىلىدىغان سۇنىڭ ئىستىقبالى ئۈستىدە پە-
رەز قىلىپ، "شۇ مەزگىلگە يېتىپ بارغاندا، دۇنيادىكى بار-
لىق دەريا ئېقىنلىرىدىكى سۇلار سەرپ قىلىنىپ بولىدۇ"

دىگەن خۇلاسىگە كەلگەن. بەزى ئالىملار ھەتتا "ئىنسانلار كەلگۈسىدە دېڭىز سۇيىنى ئىچىشكە مەجبۇر بولىدۇ"، "دەريا ئېقىنلىرى ۋە يەر ئاستىدىكى سۇلار مۇقەررەر ھالدا قۇرۇپ كېتىدۇ، ئىنسانلار سۇ كرىزىسىغا دۇچ كەلمەكتە" ۋاھاكازا دەپ، سۇ مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى ئىستىقبالنى ناھايىتى خۇنۇك قىلىپ تەسۋىرلىمەكتە.

ئىش ئۇنچىۋالا ئېغىر ئەمەس. بىر ئاۋال سۇ سەرپىياتى كوپرەك بولغان ئامېرىكا، ياپونىيە، مېكسىكا، ھىندىستانلارنى مىسال قىلىپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتەيلى: ئامېرىكا، ياپونىيىلەر سانائەتتە سۇنى كوپرەك ئىشلىتىدىغان مەملىكەت، مېكسىكا، ھىندىستانلار يېزا ئىگىلىگىدە سۇنى كوپرەك ئىشلىتىدىغان مەملىكەت. ھازىر بۇ مەملىكەتلەر ئىشلىتىۋاتقان سۇنىڭ ئومۇمى مىقدارىنىڭ يىللىق ئومۇمى ئېقىن مىقدارىدا ئىگەللىگەن نىسبىتى 15 پىرسەنتتىن 20 پىرسەنت ئوپچۇرىسىدە بولماقتا. بۇ مەملىكەتلەرنىڭ ئىگىلىك تەرەققىيات پىلانىنىڭ ئەڭ ئۇچۇشلۇق بولۇشى ۋە ھازىرقى ئاھالىنىڭ كوپىيىش سۈرئىتىنى ھىساپقا ئالغاندىمۇ، ئۇلارنىڭ مىلادى 2000 - يىلغا بارغاندا ئىشلىتىدىغان سۇيىنىڭ نىسبىتىمۇ ئاران 30 پىرسەنتتىن 40 پىرسەنتكىچە بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا، ھازىر بەزى مەملىكەتلەر نىمە ئۇچۇن سۇ جىددىيلىگىنى ھىس قىلىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەپلىرى ھەر خىل، بۇلار ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەپ شۇكى، يەر يۈزىدىكى دەريا ئېقىنلىرىدىن ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىدە پايدىلىنالمايۋاتىدۇ. قۇرغاق، يېرىم قۇرغاق رايونلاردا، يىللىق يېغىن مىقدارىدا ئوزگىرىش زور بولغانلىغى، يىللىق تەقسىملىنىشى تەكشى بولمىغانلىغى ئۇچۇن، سۇ مولچىلىق يىل-

لاردا ۋە كەلكۈن مەزگىللىرىدە، يەر يۈزىدىكى سۇنىڭ كوپ قىسمى بىكاردىن - بىكار دېڭىزغا قۇيۇلۇپ كېتىدۇ. مۇل - چەرلەرگە قارىغاندا، ھازىر دۇنيا بويىچە ئىشلىتىلىۋاتقان يىللىق سۇ مىقدارى يىللىق ئېقىن مىقدارىنىڭ

$\frac{1}{6}$ ىدىن $\frac{1}{8}$ ىگىچە يەتمەيدىكەن.

دۇنيادىكى سۇ مەنبەسىدە جىددىيلىك پەيدا قىلىۋاتقان، زىددىيەتنى كۈندىن - كۈنگە گەۋدىلەندۈرۈۋاتقان يەنە بىر مۇھىم سەۋەپ، سۇنىڭ بۇلغىنىشى. دۇنيا بويىچە ھەر يىلى 420 مىليارت كۇپمېتىر مەينەت سۇ سۇ جىسىملىرىغا ئېقىپ كىرىپ، 5 تىرلىيون 500 مىليارت كۇپمېتىر سۇنى بۇلغاپ تۇرىدۇ، ئۇ، پۈتۈن يەر شارىدىكى ئومۇمى ئېقىن مىقدارىنىڭ 14 پىرسەنتتىن كوپرەگىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلار ئىچىدە، ئامېرىكىدا 150 مىليارت كۇپمېتىر، سوۋېت ئىتتىپاقىدا 100 مىليارت كۇپمېتىر، ياپونىيىدە 24 مىليارت كۇپمېتىر بولۇپ، دەريالار، كوللەر ۋە يېقىن دېڭىزلارنى ئېغىر دەرىجىدە بۇلغىماقتا. ئامېرىكىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 5 چوڭ كول زەھەرلىك كولگە، ئامېرىكا زىمىنىنىڭ يېرىمىدىكى دەريالار زەھەرلىك دەرياغا ئايلىناي دەپ قالدى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كاسپى دېڭىز ۋە قارا دېڭىز بويلىرى نېفىت بىلەن بۇلغىنىپ، قاپ - قارا بولۇپ كەتتى، سۇ جىسىملىرى بۇلغانغانلىقتىن، ئامېرىكا، ياپونىيە ۋە ياۋروپادىكى بەزى مەملىكەتلەردە روشەن ھالدا سۇ مەنبەلىرى "قۇرۇپ كېتىش" ئالامەتلىرى كورۇلمەكتە. بۇنىڭ ئۈستىگە سۇ مەنبەلىرىنىڭ تارقىلىشىدىكى تەكشىسىزلىك بىلەن سانائەتنىڭ، ئاھالىنىڭ تارقىلىشىدىكى تەكشىسىزلىكنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇ مەملىكەتلەردىكى

سۇ مەنبەلىرىدە كۆرۈلگەن جىددىيلىكلەردىن چۆچۈپ كەتمىسىمۇ بولىدۇ.

تەبىئەتتىن سۇ ئېلىش

ھازىر بىر مۇنچە مەملىكەتلەرنىڭ يېڭى سۇ مەنبەلىرىنى ئېچىشنى، ئالايلى، دېڭىز سۈيىنى تاتلىق سۇغا ئايلاندۇرۇشنى، گرېنلاندىيە ۋە جەنۇبىي قۇتۇپ رايونىدىكى مۇز مەنبەلىرىنى ئېچىشنى ئايرىم رايونلار، ئايرىم ئورۇنلارنىڭ سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا ئەھمىيەتكە ئىگە، ئەمما، تېخنىكا مۇرەككەپ، تەننەرق تولىمۇ يۇقىرى چۈشىدىغانلىقتىن، مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئېچىلغان سۇ مىقدارىنى دەريا ئېقىنلىرى ۋە يەر ئاستى سۈيى تەمىنلىگەن سۇ مىقدارى بىلەن زادىلا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. بىر قەدەر رېيال، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەسىلىنى ھەل قىلالايدىغىنى يەنىلا دەريا ئېقىنلىرى بىلەن يەر ئاستى سۇ بايلىقىدىن قانداق قىلىپ تولۇق پايدىلىنىش، دېمەك، سۇ مەنبەلىرىنىڭ تەكشى بولماسلىقى، سۇنىڭ بۇلغىنىشىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئىككى مەسىلىنى قانداق ھەل قىلىش — سۇ مەنبەلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىشنىڭ مۇھىم يولى.

دۇنيادىكى سۇ مەنبەلىرىنىڭ تارقىلىشى تولىمۇ تەكشى ئەمەس، بەزى جايلار نەمخۇش، ئۇ يەرلەردە سۇ ئېشىپ-تېشىپ تۇرىدۇ؛ ئەمما بەزى جايلار قۇرغاق، ھەتتا ئېغىر دەرىجىدە قۇرغاق، ئۇ يەرلەردە سۇ يېتىشمەيدۇ. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىر رايوننىڭ قۇرغاق ياكى نەمخۇش بولۇشى ھەرگىز ھۆل-يېغىنغا باغلىق ئەمەس، مەسىلەن، ئوخشاش مىقداردا ياققان مىڭ مىللىمېتىر يامغۇر سۇنىڭ

پارغا ئايلىنىشى، كۆتۈرۈلۈشى ئېغىر بولىدىغان ئىسسىق بەلۋاغ، موتىدىل ئىسسىق بەلۋاغلاردا ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىشى ناتايىن، ئەكسىچە، سوغاق سىبىرىيە ۋە كانادا قاتارلىق جايلاردا، سۇنى ناھايىتى باياشات قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا، ھۆل-يېغىن ۋە پارغا ئايلىنىش، زىرائەت ئارقىلىق كۆتۈرۈلۈشى قاتارلىق ئامىللارنى نەزەرگە ئېلىپ، دۇنيانى نەمخۇش رايونلار ۋە قۇرغاق، يېرىم قۇرغاق رايونلارغا بۆلۈش مۇمكىن. ئەگەر يېغىن مىقدارى زىرائەت نورمال ئۆسۈش جەريانىدا ئېھتىياجلىق بولغان سۇ مىقدارىدىن ئاز بولسا، سۇ يېتىشمىگەن بولىدۇ، ئەكسىچە بولسا سۇ ئېشىپ قالغان بولىدۇ.

دۇنيادىكى رايونلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى قۇرغاق، يېرىم قۇرغاق رايونلار بولۇپ، بۇ رايونلاردا يېغىن مىقدارى زىرائەت نورمال ئۆسۈش جەريانىدا ئېھتىياجلىق بولغان سۇ مىقدارىدىن كۆپ دەرىجىدە ئاز بولۇپلا قالماي، بەلكى يىل بويى ئۆزگىرىش چوڭ، يىللىق سۇنىڭ تەقسىملىنىشى تەكشى ئەمەس، سۇ مەنبەلىرى ئىشەنچلىك ئەمەس. ئەمما بۇ رايونلاردا يەتكۈدەك سۇ بولسىلا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يوشۇرۇن كۈچى ناھايىتى زور. شۇڭا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ۋادىلاردىن، رايونلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ سۇ باشلاش، سۇلۇق رايونلاردىن قۇرغاق رايونلارغا سۇ ئېلىپ كېلىش، شۇ يول بىلەن جايلاردىكى سۇ مەنبەلىرىنىڭ تەكشىسىزلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش خەلقارادا دىققەت-ئېتىۋار قوزغىماقتا. بولۇپمۇ قۇرغاق، يېرىم قۇرغاق رايونلاردىكى ئۈچىنچى دۇنيا مەملىكەتلىرى ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش، يېزا ئىگىلىكىنى

راۋاجلاندۇرۇپ، ئاشلىق بىلەن ئوزۇقنى تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى جىددىي تەلەپ قىلىشماقتا. مەسىلەن، بەزىلەر كونگو دەرياسى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى ئاساسىي تارماق ئېقىنلاردا سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇپ، كەلكۈننى تىزگىنلەپ ۋە تەڭشەپ، ئوتتۇرا غەربىي ئافرىقىنىڭ شىمالىدىكى قۇرغاق ۋە يېرىم قۇرغاق رايونلارغا سۇ باشلاپ كېلىپ، يۈز مىليونلىغان گېكتار يەرلەرنى سۇغىرىشنى پەرەز قىلماقتا. شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدىكى ئامېرىكىنىڭ ئالياسكا ئىشتاتىدىن كانادا ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن توپ-توغرا مېكسىكىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى يۇكاتان يېرىم ئارىلىغىچە، تىنچ ئوكياننىڭ دېڭىز بويىدىكى جايلاردىن ئاتلانتىك ئوكيان قىرغىقىدىكى پۈتكۈل شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغىچە سۇ ئامبىرى، كۆل، دەريا، قانال، ئۆستەڭ، تونېل ۋە سۇ تۇرۇبىلىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر تۇتاش سۇ تورلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت دۆلەتتىن ھالقىپ سۇ تەڭشەشتەك يىراق مەنزىرە مۇھاكىمە قىلىنماقتا.

بۇنىڭ سىرتىدا، ئېقىن مەنبەلىرىنىڭ يىللىق تەقسىماتىدىكى تەكشىسىزلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، سۇ ئامبارلىرىنى قۇرۇش — ئۈنۈملۈك قۇرۇلۇش تەدبىرى. سۇ ئامبارلىرى ئارقىلىق قاتتىق كەلكۈننى ئاجىزلىتىپ، ئېقىنلارنىڭ مۇقىملىقىنى ئۇستۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق دەريا سۈيى مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ. ھازىر پۈتۈن دۇنيادىكى سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئومۇمىي سىغىمى 4100 كۇپ كىلومېتىر بولۇشى مۇمكىن، يىللىق كەلكۈن سۈيىنىڭ

مىقدارى 1900 كۇپ كىلومېتىر كېلىدۇ. دەريا ئېقىنلىرىدىن تېخىمۇ ياخشىراق پايدىلىنىپ، يەر ئاستى سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىپ، تېخىمۇ مۇقىم، ئىشەنچلىك سۇ مەنبەلىرىنىڭ بولۇشىغا كاپالەت بېرىپ، سۇ تارتىلىغان پەسىللەردىكى كەلكۈن مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يەر ئاستى سۇلىرىنى سۈنئىي يول بىلەن تولۇقلاش ئۇسۇلىنى كەڭ قوللىنىپ، يەر ئاستى سۇ ئامبارلىرىنى قۇرۇش، كەلكۈن مەزگىلىدىكى سۇلارنى، سۇغىرىشتىن ئېشىپ قالغان سۇلارنى ۋە سانائەت، يېزا ئىگىلىكىدە قايتا ئىشلىتىلىدىغان سۇلارنى تۈرلۈك ئۇسۇللار ئارقىلىق يەر ئاستىغا كىرگۈزۈۋېتىش ئىشى يولغا قويۇلماقتا. يەر ئاستى سۇ ئامبارلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئىقتىسادىي پايدىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سۈنئىي يول بىلەن تولۇقلانغان يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ يەر يۈزىدىكى سۇلاردىن ئومۇمىي يۈزلۈك پايدىلىنىش مىقدارىدا تۇتقان نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولغان، مەسىلەن، ئامېرىكىدا 24 پىرسەنتنى، غەربىي گېرمانىيىدە 30 پىرسەنتنى، گوللاندىيىدە 22 پىرسەنتنى، ئەنگلىيىدە 12 پىرسەنتنى ئىگەللىگەن، دېمەك، يەرئاستى سۇ ئامبارلىرىنى ياساش دەريا ئېقىنلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشنىڭ مۇھىم يولى بولۇپ قالماقتا. ھازىر پۈتۈن دۇنيادا يەنە سۇنىڭ بۇلغىنىشىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا ئۈنۈملۈك تەتقىقات ئېلىپ بېرىلماقتا. بىر مۇنچە مەملىكەتلەر تازىلانمىغان مەينەت سۇلارنىڭ دەريالارغا قويۇلۇشىنى قاتتىق مەنئى قىلىشتىن تاشقىرى، مەينەت سۇلارنى فىزىكىلىق-خىمىيىلىك ۋە بىوخىمىيىلىك ئۇسۇللار بىلەن سۈنئىي تازىلاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، سۇنى قايتا ئىشلەتمەكتە، سۇ مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىش دائىرىسىنى كېڭەيتمەكتە.

نېفىت — 20-ئەسىردىكى ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ سەردارى

1973-يىلى غەرپتە بىرىنچى قېتىم "نېفىت كىرىزىسى" يۈز بەرگەندىن بۇيان، نۇرغۇن مەملىكەتلەر يادرو ئېنېرگىيىسى، قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىقى ئېنېرگىيىسى قاتارلىق يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەلىرىنى ئېچىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشنى تېزلەشتۈردى. ئەمما يادرو ئېنېرگىيىسى بىلەن يەر ئىسسىقلىقى ئېنېرگىيىسىنىڭ بۇلغاش مەسىلىسى ۋە قۇياش ئېنېرگىيىسى جەھەتتىكى تېخنىكا مەسىلىسى تېخى ھەل قىلىنمىغانلىقتىن، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا يەتكەندىمۇ يېڭى ئېنېرگىيىنىڭ نېفىتنىڭ ئورنىنى بېسىپ، دۇنيادا مۇھىم ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇپ قېلىشى ناھايىتى تەس، نېفىت دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەسىدە يەنىلا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھازىرقى دۇنيادىكى ئاساسلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى

18-ئەسىردە، پارماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئارقىسىدا، ياۋروپادا سانائەت ئىنقىلاۋى يۈز بەردى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، كۆمۈر ئوتۇننىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئاساسلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇپ قالدى. بۇ، دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى تۇنجى ئۆزگىرىش بولدى.

ئىنسانلارنىڭ نېفىتنى تېپىشى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشىنى قەدىمقى زامانلاردىن سۈرۈشتە قىلىش مۇمكىن. ئەمما، نېفىتنىڭ كەڭ-كۆلەمدە ئېچىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىلىشى ئاران يۈز يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە. 19-ئەسىردە، ئىنگلىزلار بىرىنچى بولۇپ نېفىتتىن كىرسىن ئاجرىتىۋېلىپ، ئۇنى چىراق يېغى قىلغان ئىدى. ئامېرىكىمۇ ئارقىدا قالمىدى، ئامېرىكا 1859-يىلى پېنسىلۋانىيە ئىشتاتىدا تۇنجى نېفىت قۇدۇقىنى ئاچتى. ئەمما، 19-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە نېفىت ئاساسەن يورۇتۇشقا ئىشلىتىلىش بىلەنلا چەكلەندى. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىچىدىن يانىدىغان دىۋىگاتېللارنىڭ كەڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا، نېفىت ھەش-پەش دېگۈچىلا ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئېنېرگىيە يېقىلغۇسى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئاپتوموبىلنىڭ دۇنياغا كېلىشى نېفىت مەھسۇلاتى — بېنزىننىڭ كەڭ ئىشلىتىلىشىگە سەۋەپ بولدى. شۇنداقتىمۇ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، نېفىتنىڭ سانائەت ئېنېرگىيىسىنىڭ يېقىلغۇسى سۈپىتىدە تەلەپنى قاندۇرۇش نىسبىتى يەنىلا ناھايىتى تۆۋەن بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇنيادىكى نۇرغۇن نېفىتلىكلەر تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى، نېفىت مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن بولدى، شۇ سەۋەپتىن، دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەسى ئىچىدە، نېفىت كۆمۈرنىڭ ئورنىنى باسالمىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا، نېفىت ھەربىي ئورۇنلارنىڭ ئاساسىي ئېنېرگىيە يېقىلغۇسى بولۇپ قالدى. ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1939-يىلدىن 1945-يىلغىچە، ئۇرۇش قىلىشقان تەرەپلەر ئىشلەتكەن 40 مىل-

يون ئاپتوموبىل، 150 مىڭ تانكا ۋە 200 مىڭ ئايروپىلان-
نىڭ ھەممىسى نېفىت مەھسۇلاتى بىلەن ھەركەتلەندۈرۈلگەن.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، 50 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە بولغان ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، دۇنيادا نېفىت مەھسۇلاتى ناھايىتى تېز ئۆستى. ئۇ، ئۇرۇشتىن كېيىن نېفىت ئىستىمالىغا بولغان ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسىنى يارىتىپ بەردى. بولۇپمۇ نېفىت يېنىش خۇسۇسىيىتى ياخشى، بىرلىك ئىسسىقلىق قىممىتى كۆمۈرنىڭكىدىن بىر باراۋەر يۇقىرى، توشۇش ئوڭاي، پاكىز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇرۇشتىن كېيىن نۇرغۇن مەملىكەتلەر ئېنېرگىيە بىلەن ھەركەتلىنىدىغان پار قازانلىرىغا كۆمۈر قالىماي نېفىت قالايدىغان، بىرمۇنچە مەملىكەتلەر نېفىتتىن ئېنېرگىيە بايلىقى سۈپىتىدە پايدىلىنىدىغان بولدى. بۇ ئەھۋال نېفىتنىڭ دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەسى تۈزۈلۈشىدىكى سالمىقىنى تېز ئۆستۈرۈۋەتتى. 1965 - يىلى نېفىتنىڭ دۇنيادىكى ئېنېرگىيە ئىستىمالىدا تۇتقان سالمىقى 39.4 پىرسەنتكە كۆتۈرۈلدى، كۆمۈرنىڭ سالمىقى بولسا 38.7 پىرسەنتكە چۈشتى. بۇ ھال 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، نېفىتنىڭ كۆمۈرنىڭ ئورنىنى بېسىپ، دۇنيادىكى ئاساسىي ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسەتتى. دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئىككىنچى قېتىملىق ئۆزگىرىش يۈز بەردى.

دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەسىدە بولغان ھەربىر ئۆزگىرىش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ياپونىيە ئىقتىسادىنىڭ 60 - يىللاردا

دۇنياغا تونۇلغان يۇقىرى سۈرئەتلىك تەرەققىياتىدىكى مۇھىم ئامىللاردىن بىرى شۇكى، ياپونىيە 60 - يىللارنىڭ بېشىدا نېفىتنىڭ كۆمۈرنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئاساسلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇشتەك ئۆزگىرىشنى ئورۇنلىدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن ئېتىۋارەن، ياپونىيە ئومۇمىي ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى نېفىتكە ئۆزگەرتتى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، دۇنيادىكى نېفىت ئىستىمالى تۆۋەنرەك بولغانلىقتىن، نېفىتنىڭ باھاسى ئەرزان بولۇپ، بىر توڭ نېفىت ئاران بىر ئامېرىكا دوللىرىدىن سەللا قىممەت ئىدى. ياپونىيە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن نېفىت ئىمپورت قىلىۋالدى. ئەرزان باھالىق نېفىت قىممەت باھالىق كۆمۈرگە قارىغاندا، خۇددى سۇغا ئوخشاش، ئوتتۇرا شەرقتىن ياپونىيىگە توختىماي ئېقىپ تۇردى. ئەرزان باھالىق نېفىت توكنىڭ تەننەرقىنى چۈشۈرۈپ، ياپونىيىنىڭ پولات تاۋلاش، كانچىلىق، خىمىيە سانائىتى قاتارلىق ئورۇنلارنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ياپونىيە نېفىتتىن كۆپلەپ پايدىلىنىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، غەربىي ياۋروپادىكى ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە قاتارلىق كۆمۈر ئىشلەپچىقارغۇچى مەملىكەتلەر كۆمۈر مەھسۇلاتىنىڭ يەنىلا ئاساسىي ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇپ قېلىشىنى قوغداش كويىدا بولدى، 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندىلا، غەربىي گېرمانىيە بىلەن فرانسىيە نېفىتنىڭ كۆمۈرنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئاساسىي ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇشتەك ئۆزگىرىشنى ئورۇنلىدى. ئەنگلىيە بولسا 1972 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى 1973 - يىلى ئورۇنلىدى.

دۇنيادىكى نېفىتنىڭ تارقىلىشى ۋە نېفىت زاپىسى

نېفىت بىر خىل مايلىق سۇيۇقلۇق، ئۇ نۇرغۇن ئورگانىك ئارىلاشمىلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئومۇمەن، تەركىۋىدە 84 پىرسەنت كاربون، 12 پىرسەنت ھىدروگېن بار، قالغان قىسمى گۈڭگۈرت، ئازوت ۋە ئوكسىگېندىن ئىبارەت. نېفىت ئومۇمەن قارا بولىدۇ. ساغۇش ياكى سۈزۈكلىرىمۇ بار. نېفىت سۇدىن يەڭگىل بولۇپ، نېفىتنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ سالمىقى 0.77 بىلەن 0.96 ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ، ئۇنىڭ سالمىقى قانچە يېنىك بولسا، سۈپىتى شۇنچە ياخشى بولىدۇ، يەنى ئۇنىڭدىكى بېنزىن بىلەن كىروسىننىڭ تەركىۋى شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

نېفىت يەر ئاستى ياكى دېڭىز ئاستىدىكى ماي قاتلىمىدا بولۇپ، ئۇنى چارلاش ئارقىلىقلا تاپقىلى بولىدۇ، ئومۇمەن، نېفىت تەبىئىي گاز ۋە سۇ بىلەن بىللە تۇرىدۇ، يەر شارىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەبىئىي گاز، نېفىت، سۇنىڭ ھەرقايسىسى نىسبەت بويىچە جايلاشقان بولىدۇ. نېفىتلىكنى ئاچقاندا، ئاۋال تەبىئىي گاز، ئاندىن نېفىت، ئاخىرىدا سۇ چىقىدۇ.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا نېفىت چارلاش خىزمىتى كەڭ ئېلىپ بېرىلغان ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، نېفىت چارلاش ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىن ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونلىرىغا يۆتكەلدى. 60 - يىللارغا كەلگەندە، چارلاش ئارقىسىدا، ئوتتۇرا شەرقتىكى پارس قول-

تۇغى رايونىدا نېفىت زاپىسى ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، دۇنيادىكى نېفىت زاپىسىنىڭ بەشتىن ئۈچ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى بايقالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېڭىز ئاستىدىكى نېفىتنى چارلاشتىمۇ خېلى ئىلگىرىلەشلەر بولدى.

ھازىر، دۇنيادىكى ئاساسلىق نېفىت زاپىسى بار رايونلارنىڭ تارقىلىشى مۇنداق: 1. ئوتتۇرا شەرقتىكى پارس قولتۇغى رايونى، 2. ئافرىقىدىكى سەھرايى كەبىر رايونى ۋە گۋىنېيە قولتۇغى ھەمدە شۇ يەردىكى قۇرۇقلۇق ھاۋزىلىرى، 3. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ۋولگا - ئۇرال رايونى بىلەن سىبىرىيە رايونى، كاسپىي دېڭىز ئاستى، 4. مېكسىكا قولتۇغى، 5. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ۋېنېسۇئېلا بىلەن مېكسىكا، 6. غەربىي ياۋروپادىكى شىمالىي دېڭىز نېفىتلىكى، 7. شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيادا ھىندونېزىيىنىڭ دېڭىز بويىدىكى رايونلار، 8. ئاۋستىرالىيىدىكى باشى بوغىزى.

دۇنيادا تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان نېفىت زاپىسى 1950 - يىلى 10 مىليارت 400 مىليون توننا بولۇپ، 10 يىلدىن كېيىن 36 مىليارت 300 مىليون توننىغا يەتكەن ئىدى. 1978 - يىلدىكى نېفىت زاپىسى 88 مىليارت 700 مىليون توننىغا يەتتى.

1978 - يىلدىكى نېفىت زاپىسىنىڭ تارقىلىشى مۇنداق: ئوتتۇرا شەرقتە 50 مىليارت 600 مىليون توننا، ياۋروپادا 13 مىليارت 40 مىليون توننا، لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدە 10 مىليارت 300 مىليون توننا، ئافرىقىدا 7 مىليارت 900 مىليون توننا، ئاسىيا ۋە ئوكيانىيىدە 5 مىليارت 400 مىليون توننا.

ھازىر دۇنيادا نېفىت زاپىسى ھەممىدىن كۆپ مەملىكەت

سەئۇدى ئەرەبىستانى بولۇپ، 1978 - يىلىدىكى نېفىت زاپىسى 22 مىليارت 70 مىليون توننىغا يەتكەن، ئۇنىڭدىن قالسا سوۋېت ئىتتىپاقى، ئۇنىڭ 1978 - يىلىدىكى نېفىت زاپىسى 9 مىليارت 700 مىليون توننا بولۇپ، دۇنيادا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، كۇۋەيتنىڭ 9 مىليارت توننا، ئىراننىڭ 8 مىليارت توننا، ئامېرىكىنىڭ 3 مىليارت 900 مىليون توننا.

دۇنيادىكى نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى

ئۇرۇشتىن كېيىن، دۇنيادا نېفىت ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى تېز تەرەققى قىلىپ، نېفىت مەھسۇلاتى يىلمۇ-يىل ئېشىپ، ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن ھەر 10 يىلدا بىر قاتلىنىپ تۇردى. 1978 - يىلى دۇنيادىكى نېفىتنىڭ ئومۇمى مەھسۇلاتى 3 مىليارت توننىغا يەتتى. مەملىكەتلەر بويىچە ئېيتقاندا، 1978 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى 570 مىليون توننا نېفىت ئىشلەپچىقارغان بولۇپ، دۇنيادا بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى، ئامېرىكا ئىككىنچى ئورۇندا بولۇپ، مەھسۇلاتى 480 مىليون توننىغا يەتتى، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ 410 مىليون توننا بولۇپ، ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىران تۆتىنچى بولۇپ، مەھسۇلاتى 260 مىليون توننىغا يېتىدۇ. ئەنگلىيىدە چىقىدىغان نېفىت ژورنىلىنىڭ 1980 - يىل 1 - ئايدىكى خەۋەرگە قارىغاندا، 1979 - يىلى دۇنيادىكى نېفىتنىڭ ئومۇمى مەھسۇلاتى 3 مىليارت 250 مىليون توننىغا يەتكەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 580 مىليون توننىغا، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ 510 مىليون تون-

نىغا، ئامېرىكىنىڭ 479 مىليون توننىغا يەتكەن.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى، ۋېنېسۇئېلا دۇنيادىكى ئاساسلىق نېفىت ئىشلەپچىقىرىلىدىغان جاي ھېساپلىناتتى، بۇلار ئىچىدە ئامېرىكىنىڭ نېفىت مەھسۇلاتى 65 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، "نېفىت ئىمپېرىيىسى" دەپ ئاتالغان ئىدى. ئەمما، ئۇرۇشتىن كېيىن ئەھۋالدا جىددى ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئامېرىكا 1950 - يىلدىن باشلاپ، نېفىت ئېكسپورت قىلىدىغان مەملىكەتتىن، نېفىت ئىمپورت قىلىدىغان مەملىكەتكە ئايلىنىپ قالدى. 60 - يىللارغا كەلگەندە، ئوتتۇرا شەرقنىڭ نېفىت مەھسۇلاتى ئامېرىكىنىڭكىدىن ئېشىپ كەتتى. 1965 - يىلى ئوتتۇرا شەرقتىكى نېفىت مەھسۇلاتى 410 مىليون توننىغا يېتىپ، دۇنيادىكى ئومۇمى نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ 28 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، ئامېرىكىنىڭ 385 مىليون توننا بولۇپ، دۇنيادىكى ئومۇمى نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ 26 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 70 - يىللاردىن بۇيان، ئوتتۇرا شەرقنىڭ نېفىت مەھسۇلاتى داۋاملىق ئېشىپ، سالمىقى يىلمۇ-يىل ئۆستى، ئامېرىكىنىڭ بولسا تۆۋەنلەپ كەتتى. 1977 - يىلى دۇنيادا نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان 5 چوڭ رايون مۇنۇلاردىن ئىبارەت: 1. ئوتتۇرا شەرق، دۇنيادىكى ئومۇمى نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ 39.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، 2. سوۋېت ئىتتىپاقى، دۇنيادىكى ئومۇمى نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ 38.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، 3. ئامېرىكا، 14.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، 4. ئافرىقا، تەخمىنەن 10 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، 5. لاتىن ئامېرىكىسى، تەخمىنەن 7.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى دۇنيا بويىچە نېفىتنى ئەڭ كۆپ ئىشلەپچىقىرىدىغان مەملىكەت. سوۋېت ئىتتىپاقىدا نېفىت بايلىقى ھەممىدىن مول بولۇپلا قالماي، بەلكى نېفىت سانائىتىمۇ بىر قەدەر راۋاجلانغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېفىت مەھسۇلاتى 30 مىليون توننىغا يەتكەن ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېفىت سانائىتى ناھايىتى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېفىت ئىشلەپچىقىرىشى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1949 - يىلى نېفىت مەھسۇلاتى ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى سەۋىيىگە يەتتى. 1955 - يىلى نېفىت مەھسۇلاتى 70 مىليون توننىغا يەتتى، 1960 - يىلى 100 مىليون توننىدىن ئېشىپ كەتتى، 1974 - يىلى 450 مىليون توننىغا يەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېفىت قېزىش ئىشى ئاساسەن غەربىي سىبىرىيە بىلەن قازاقىستان رايونىغا مەركەزلەشتى. 1974 - يىلى غەربىي سىبىرىيە رايونىنىڭ ئۆزىدىلا 110 مىليون تونا نېفىت ئىشلەپچىقىرىلدى، شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېفىت مەھسۇلاتى 450 مىليون توننىغا يېتىپ، ئامېرىكىدىن ئۆتۈپ كەتتى ۋە دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى.

ھازىر، شەرقىي ياۋروپا ئەللىرى ئېھتىياجلىق بولغان نېفىتنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەمىنلەۋاتىدۇ.

70 - يىللاردىن بۇيان، دېڭىز ئاستىدىن نېفىت ئېلىشمۇ ئۇچقاندەك راۋاجلاندى. 1976 - يىلى دۇنيادا 30 نەچچە مەملىكەت دېڭىز ئاستىدىن نېفىت ئالدى، بۇلار ئىچىدە

ئەنگلىيىنىڭ شىمالىي دېڭىزدا ئاچقان نېفىتلىكى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن بەك قوزغىماقتا. ئەنگلىيە 1964 - يىلى شىمالىي دېڭىز رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىمالىي دېڭىز رايونىدا 5 مىليارت 700 مىليون تونا نېفىت زاپىسى بولۇپ، ئەنگلىيە دېڭىز تەۋەسىدىكىسى 3 مىليارت 500 مىليون توننىغا، نورۋېگىيە، دانىيە قاتارلىق 7 دۆلەتنىڭ دېڭىز تەۋەسىدىكىسى 2 مىليارت 200 مىليون توننىغا يېتىدىكەن. 1975 - يىلى ئەنگلىيە شىمالىي دېڭىز نېفىتلىكىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ، بىرىنچى تۈركۈمدە 1 مىليون 560 مىڭ تونا نېفىت ئالدى، 1978 - يىللىق نېفىت مەھسۇلاتى 50 مىليون توننىغا يەتتى. 1983 - يىلىغا يەتكەندە، نېفىت مەھسۇلاتى 150 مىليون توننىغا يېتىدىغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ ئۆسۈشى تۆۋەن بولۇشتەك ئۆزگىرىش دۇنيا تارىخىدا بىرىنچى قېتىم يۈز بەرمەكتە. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب شۇكى، دۇنيادا نېفىت چىقىدىغان جايدا — ئوتتۇرا شەرقتە نېفىت مەھسۇلاتى چۈشۈپ كەتتى. بۇ ئەھۋالنى ئاساسلىقى ئىران بىلەن سەئۇدى ئەرەبىستانىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ نېفىت دۆلىتىدە مەھسۇلاتنىڭ چۈشۈپ كەتكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئىران 1978 - يىلىدىن ئىلگىرى نېفىت ئىشلەپچىقىرىشتا دۇنيا بويىچە تۆتىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان، نېفىت ئېكسپورت قىلىشتا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مەملىكەت ئىدى، ئىران نېفىتىنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئېكسپورت قىلاتتى، ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن كۈنىگە 6 مىليون تۇڭ نېفىت ئىش-

لەپچىقىرىلاتتى، ھەر كۈنى 5 مىليون تۇڭ نېفىت ئېكسپورت قىلىناتتى①. 1977 - يىلى ئىراننىڭ نېفىت مەھسۇلاتى 280 مىليون توننا ئىدى، 1978 - يىلى 260 مىليون تونىغا، 1979 - يىلى 145 مىليون تونىغا چۈشۈپ قالدى، مەھسۇلاتنىڭ كېمىيىپ كېتىشىگە ئىراندىكى سىياسى ۋەزىيەتنىڭ داۋالغۇپ قالغانلىقى ئاساسىي سەۋەپ بولدى. 1978 - يىلى ئىراندىكى نېفىت ئىشچىلىرى ئىش تاشلاپ، پەھلىۋى شاھقا قارشى چىقتى، 1978 - يىل 11 - ئايدا، نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى 3 مىليون 500 مىڭ تۇڭغا چۈشۈپ قالدى، شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، ئىراندا نېفىت ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئېكسپورت قىلىش توختاپ قالدى. 1979 - يىل 3 - ئايدا، ئىران نېفىت ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئېكسپورت قىلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى ئاران 3 مىليون تۇڭ بولدى.

سەئۇدى ئەرەبىستانى نېفىت ئېكسپورت قىلىشتا دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مەملىكەت. ئۇنىڭ مول نېفىت زاپىسى ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرى، نېفىت زاپىسى ئىنتايىن مول نېفىتلىك كوپ. دۇنيادا نېفىت زاپىسى 600 مىليون توننىدىن ئاشىدىغان زور نېفىتلىكلەردىن 20 نەچچىسى بولۇپ، بۇنىڭ 5 ى سەئۇدى ئەرەبىستاندا. بۇ، مەبلەغنى تېجەش، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرقىنى چۈشۈرۈش مەھسۇلاتنىڭ مۇقىم ۋە يۇقۇرى بولۇشىنى ساقلاپ قېلىشتا مۇھىم ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە. يەنە بىرى، رايونلارغا تارقىلىشى جەھەتتە، نېفىتلىك ئاساسەن پارىس قولتۇقىنى بويىغا ۋە پارىس قولتۇقىغا يېقىن دېڭىز ساھىلىغا

① يەتتە تۇڭ تەخمىنەن بىر توننا كېلىدۇ.

مەركەزلەشكەن، بۇ ھال نېفىت ئېلىش، توشۇش، ئېكسپورت قىلىش ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق.

سەئۇدى ئەرەبىستانى نېفىت ئىشلەپچىقىرىشتا دۇنيادا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مەملىكەت، ئەڭ يۇقۇرى كۈنلۈك مەھسۇلاتى 12 مىليون تۇڭغا يېتىدۇ. ئەمما ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىدىن ئىبارەت دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى مەملىكەتنىڭ "نېفىت ئۇشۇقچىلىقى"نى بازارغا سېلىپ، نېفىت باھاسىنى چۈشۈرۈش، ئىقتىسادىي كىرزىسنى باشقىلارغا دۆڭگەپ قويۇشتەك سۇيىقەستىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 1975 - يىل 10 - ئايدىن ئېتىۋارەن نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتىنى 8 مىليون تۇڭ بىلەن چەكلەپ قويدى. 1978 - يىلى، ئىراندا ئۈزۈلۈپ قالغان كەم نېفىتنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتىنى 10 مىليون 500 مىڭ تۇڭغا كۆپەيتتى.

نېفىتنىڭ ئىستىمال قىلىنىشى

دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن 60 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا، دۇنيادا نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ئىستىمال قىلىنىش مۇناسىۋىتىدە تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە بولغان ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىسىدا، دۇنيادىكى سانائەتتە تەرەققى قىلغان مەملىكەتلەر ئىلگىرى - ئاخىر نېفىتنى سانائەت، يېزا ئىگىلىكى قاتارلىق تارماقلاردا ئېنېرگىيە يېقىلغۇسى قىلغاندىن كېيىن، نېفىت ئىستىمالى جىددى ئۆرلەپ، دۇنيادا نېفىت بىلەن تەمىنلەش

تەلەپكە ئۇيغۇنلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى.

ئامېرىكا، غەربىي ياۋروپا مەملىكەتلىرى، ياپونىيە نېفىتنى ھەممىدىن كوپ ئىستېمال قىلىدۇ. غەربىي ياۋروپا بىلەن ياپونىيىدە ئېنېرگىيە مەنبەسى چەكلىك، ئۇ يەرلەردە ھەر يىلى ئوتتۇرا شەرق، ئافرىقا، شەرقىي-جەنۇبىي ئاسىيادىن نېفىت ئىمپورت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. 1975-يىلى ياپونىيە ئۈچىنچى دۇنيادىن 240 مىليون توننا نېفىت ئىمپورت قىلدى، غەربىي ياۋروپا 630 مىليون توننا نېفىت ئىمپورت قىلدى.

ئامېرىكا نېفىت بايلىقى مول مەملىكەت، نېفىت ئىشلەپچىقىرىشتا دۇنيادا ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئامېرىكا تارىختا نېفىت ئېكسپورت قىلىدىغان مەملىكەت بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىچكى ئىستېمال مىقدارى كوپەيگەنلىكتىن، نېفىت ئېكسپورتى يىلدىن-يىلغا ئازىيىپ كەتتى. 1950-يىلغا كەلگەندە، ئامېرىكا نېفىت ئېكسپورت قىلىدىغان مەملىكەتتىن نېفىت ئىمپورت قىلىدىغان مەملىكەتكە ئايلىنىپ قالدى. 60-يىللاردىكى 10 يىل داۋامىدا، ئامېرىكىدا نېفىت مەھسۇلاتى ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.4 پىرسەنتتىن ئاشقان بولسا، ئىستېمال مىقدارى ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.2 پىرسەنت ئېشىپ تۇردى. 70-يىللارغا كەلگەندە، تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج جەھەتتىكى بۇ پەرق كۈندىن-كۈنگە چوڭىيىپ كەتتى. ئامېرىكىدا 210 مىليون ئاھالە بار، بۇ، دۇنيادىكى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلسىمۇ، ئەمما دۇنيادىكى ئومۇمىي نېفىت مىقدارىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى سەرپ قىلىۋېتىدۇ، ئۇ، دۇنيادا نېفىت ئىستېمالى ئەڭ يۇقىرى

بىر مەملىكەت. 1975-يىلى ئامېرىكىنىڭ نېفىت مەھسۇلاتى 410 مىليون توننا بولغان بولسا، ئىستېمال مىقدارى 800 مىليون تونnىغا يەتكەن، ئىستېمال جەھەتتىكى يېتىشمەسلىكنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئامېرىكا شۇ يىلى 300 مىليون توننا نېفىت ئىمپورت قىلغان، بۇ، ئامېرىكىدا شۇ يىلى ئىستېمال قىلىنىدىغان نېفىتنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

1976-يىلى ئامېرىكا ئىمپورت قىلغان نېفىت ئۈچۈن 37 مىليارت 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرى چىقىم قىلدى، بۇ، ئومۇمىي ئىمپورت سوممىسىنىڭ ئۈچتىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. 1978-يىلى نېفىت ئىمپورتى ئۈچۈن 42 مىليارت 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرى سەرپ قىلدى. دېمەك، ئامېرىكىدا نېفىت ئىمپورتى يىلدىن-يىلغا كوپىيىپ بارغانلىقتىن، نۇرغۇن ئامېرىكا دوللىرى سىرتقا چىقىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال ئامېرىكىنىڭ كىرىم-چىقىمىدىكى پەرقنى چوڭايتىپلا قالماي، بەلكى ئامېرىكىدا كوپ قېتىم ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى بىلەن ئىقتىسادىي كرىزىس پەيدا قىلدى.

ئامېرىكىدا ھەر يىلى شۇنچە نۇرغۇن نېفىتنىڭ ئىستېمال قىلىنىشىنى قانداق سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقاردى؟

ئامېرىكىدا سانائەت، يېزا ئىگىلىك، ترانسپورت قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن ھەربىي ئورۇنلاردا نۇرغۇن نېفىت ئىستېمال قىلىنىشتىن تاشقىرى، ئائىلىلەردىمۇ، ئالايلى، ئىسسىنىش، چىراق، ھاۋانى تەڭشەش قاتارلىقلار ئۈچۈنمۇ نۇرغۇن نېفىت سەرپ قىلىنىدۇ. ئامېرىكىدىكى نېفىت ئىستېمالىدا بولۇۋاتقان ئىسراپچىلىق — نېفىتنىڭ كوپلەپ ئىستېمال قىلىنىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي ئامىل. مەسىلەن،

ئامېرىكىدىكى 200 مىليوندىن ئارتۇق ئاھالىدە 100 مىليوندىن ئارتۇق كىچىك ئاپتوموبىل بار، يالغۇز ئاپتوموبىلنىڭ ئۆزىگىلا ھەر يىلى 200 مىليون توننىدىن كۆپرەك بېنزىن كېتىدۇ. بۇ، مەملىكەت مىقياسىدىكى نېفىت ئىستىمالىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. بوگاد ئۆزىنىڭ «كېرەكسىز نەرسىنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار» دىگەن كىتاۋىدا، ئامېرىكا جەمىيىتىدىكى ئىسراپچىلىق ھادىسىلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ؛ "قىش كۈنلىرى ئۆيىنى ئىسسىتىش ئۈچۈن مىڭ گاللونلاپ يېقىلغۇنى قالىۋېتىشكە رازىكى، كىيىم-كېچەكنى كۆپرەك كىيىشكە رازى بولۇشمايدۇ" دەيدۇ.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئامېرىكىدا ھەر بىر كىشى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 توننا، ياپونىيە بىلەن غەربىي ياۋروپادىكى مەملىكەتلەردە بولسا، ھەر بىر كىشى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى توننا ئەتراپىدا نېفىت ئىستىمال قىلىدىكەن. شۇنچە زور مىقداردىكى ئىستىمال خەلقارا بازارلاردا نېفىت بىلەن تەمىنلەش ۋە تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە جىددى ۋەزىيەت پەيدا قىلماقتا.

ئامېرىكا، غەربىي گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ياپونىيە قاتارلىق 20 ئاساسلىق غەرپ مەملىكەتلىرىدىن تەشكىل تاپقان خەلقارا ئېنېرگىيە ئورگىنىنىڭ مۆلچەرىگە قارىغاندا، 1979-يىلى دۇنيادا ھەر كۈنى 52 مىليون 600 مىڭ تۇڭ نېفىت ئىستىمال قىلىنغان، ئەمما دۇنيا بويىچە ھەر كۈنى ئىشلەپچىقىرىلغان نېفىتنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 51 مىليون 100 مىڭ تۇڭ بولغان. شۇڭا، خەلقارا بازاردا ھەر كۈنى كەملىك قىلىۋاتقان 1 مىليون 500مىڭ تۇڭ نېفىتكە ھەر كۈنى خەلقارادا زاپاس ساقلىنىدىغان 800 مىڭ تۇڭ نېفىت قوشۇلۇپ جەمى 2 مىليون 300 مىڭ تۇڭ نېفىت كەملىك

قىلىندىكەن.

خەلقارا ئېنېرگىيە ئورگىنى 1979-يىل 3-ئايدا كېلىشىپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ نېفىت ئىستىمالىنى 5 پىرسەنت ئازايتىشنى يەنى ھەر كۈنى 2 مىليون تۇڭ نېفىتنى ئاز ئىمپورت قىلىشنى بەلگىلىدى. ئەگەر مۇشۇ تەدبىر ئەمەلدە كۆرسىتىلسە دۇنيا بازىرىدىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى ئومۇمەن تەڭلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

نېفىت بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى جىددىلىكنى پەسەيتىش ئۈچۈن، نېفىت ئىستىمال قىلىدىغان نۇرغۇن دۆلەتلەر جىددى ئېھتىياجنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشنىڭ بەزى تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ياپونىيە 1979-يىل 1-ئايدىن ئېتىۋارەن مەملىكەت بويىچە ئېنېرگىيىنى ئىقتىسات قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. بەزى غەرپ ئەللىرى بېنزىن بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، بەزىلىرى ئاپتوموبىلنىڭ يۈرۈش سۈرئىتىنى ۋە بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرىدە ئاپتوموبىلنىڭ يۈرۈشىنى چەكلىدى. مۇشۇ تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، غەربىي ياۋروپادا ۋە ياپونىيىدە ئېنېرگىيە يېتىشمىگەنلىكى، ئامېرىكا كۆپلەپ نېفىت ئىمپورت قىلىۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە كۆپلەپ نېفىت ئىمپورت قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، نېفىت جىددىلىكىنى دەرھال ھەل قىلىش تەس.

كەلگۈسىگە نەزەر

1979-يىلى نېفىتنىڭ يېتىشمىگەنلىكىگە ئەگىشىپ، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا نېفىت باھاسى ئۆرلەپ كەت-

تى، بۇ ھال دۇنيادىكى كۆپچىلىك جايلاردا، بولۇپمۇ غەربىي ياۋروپا مەملىكەتلىرىدە ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى. نېفىت دۇنيادىكى ئاساسلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇش سۈپىتى بىلەن زادى قانچىلىك ۋاقىت بەرداشلىق بېرەلەيدۇ دېگەن مەسىلە، كىشىلەر ئومۇمى يۈزلۈك كۆڭۈل بولىدىغان مەسىلە بولۇپ قالدى.

1978-يىلى دۇنيادا 88 مىليارت 700 مىليون توننا نېفىت زاپىسى بارلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ئىدى، دۇنيا بويىچە شۇ يىلى نېفىت مەھسۇلاتى 3 مىليارت تونىنغا يەتتى. ئەگەر يىللىق مەھسۇلاتنى 3 مىليارت توننىدىن ھېسابلىغاندا، تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان نېفىت زاپىسىنى 30 يىلدا ئېچىپ بولۇش مۇمكىن، يەنى 30 يىلدىن كېيىن، تەخمىنەن 2010-يىلىدىن كېيىن، نېفىت قۇرۇپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ، ھازىر غەرپتە تارقىلىپ يۈرگەن گەپ.

نېفىت زاپىسىدىن ئېيتقاندا، يەر ئاستى ۋە دېڭىز ئاستىدا بۇندىن كېيىن ئاچقۇدەك زادى قانچىلىك نېفىت بار؟

ھازىر فرانسىيە نېفىت تەتقىقاتى دۇنيادىكى نېفىت مەنبەسى توغرىسىدا بىر قەدەر يېڭى مۆلچەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ مۆلچەرىچە، دۇنيادا ئېچىشقا بولىدىغان نېفىت زاپىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى 260 مىليارت توننا ئەتراپىدا بولۇپ، ئەگەر ئۇنىڭغا چوڭقۇر دېڭىز (200 مېتىردىن چوڭقۇر) بىلەن جەنۇبىي ۋە شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكىسىمۇ قوشۇپ ھېسابلانسا، 300 مىليارت تونىنغا يېتىشى مۇمكىن. دېمەك، نېفىت بايلىقى بىلەن يەنە 100 يىل تەمىنلەشكە بولىدۇ. بۇ مۆلچەر ئىشەنچلىكمۇ؟ ھازىر يېڭى نېفىت زاپاسلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز تېپىلىۋاتقانلىقى ۋە باشقا مەملىكەتلەردىكى ئالىملارنىڭ پەرەزلىرىدىن قارىغاندا، بۇ مۆلچەر مەلۇم ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. مەسىلەن، 1979-يىلى

كۇۋەيتتە چىقىدىغان «ئەرەب نېفىتى» ژۇرنىلىنىڭ 7-ئايلىق سانىدا خەۋەر قىلىنىشىچە، ئىراقتا غايەت زور نېفىت زاپىسى تېپىلىپ، ئىراقتىكى نېفىت زاپىسى بىر باراۋەر كۆپەيگەن. يەنى 4 مىليارت 400 مىليون توننىدىن 8 مىليارت 800 مىليون توننىغا يەتكەن. غەربىي گېرمانىيەدە چىقىدىغان «ئىقتىسادىي ھەپتىلىك گېزىتى»نىڭ 1979-يىل 7-ئاينىڭ 23-كۈندىكى ماقالىسىدا: "يىراق شەرقتە غايەت زور نېفىت زاپىسى ئۇخلاپ ياتماقتا. جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزىدىكى نېفىت زاپىسىنىڭ ئۆزىلا پۈتۈن دېڭىز ئاستىدىكى نېفىت زاپىسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ" دەپ كۆرسىتىلدى. كانادالىق بىر قېزىپ تەكشۈرۈش مۇتەخەسسىسى: "پەۋقۇلئاددە زور نېفىتلىكلەرنى تاپىدىغان دەۋر تېخى ئۆتۈپ كەتمىدى. شىمالىي قۇتۇپ قۇرۇقلۇق ھاۋزىسىدا، ئامېرىكىغا قاراشلىق ئاتلانتىك ئوكيان دېڭىزى ئاستىدا ۋە شەرقىي-جەنۇبىي ئاسىيانىڭ دېڭىز رايونىدا تامامەن ياخشى مەنزىرە تۇرۇپتۇ" دەپ ھېسابلىغان.

ئوتتۇرا شەرقتىكى نېفىت ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى چېكىگە يېتىپ قالاي دەپ تۇرغان ھازىرقى ۋاقىتتا، ئاسىيادىكى، جەنۇبىي-شىمالىي قۇتۇپتىكى ۋە چوڭقۇر دېڭىزدىكى نېفىت بايلىقى تېخى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى ۋە ئېچىلمىدى. دېمەك، يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسى نېفىتنىڭ ئورنىنى بېسىپ ئاساسلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇپ قېلىشتەك مەنزىرە تېخى غۇۋا تۇرۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، نېفىت دۇنيادىكى مۇھىم ئېنېرگىيە مەنبەسى بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. لېكىن، نېفىت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن تەمىنلەش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ناھايىتى زور پەرق بولغانلىقى ئۈچۈن، نېفىت يېتىشمەسلىكتەك ۋەزىيەتنى بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە ئوڭشاپ كېتىش تەس.

قۇملۇقنىڭكى بايلىق

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن بۇيان، قۇملۇقنى
ئېچىش نۇرغۇن مەملىكەتلەر، بولۇپمۇ ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىـ
رى ئەھمىيەت بېرىۋاتقان مەسىلە بولۇپ قالدى. تەبىي شاـ
رائىتتىن ئېيتقاندا، پۈتۈن دۇنيادىكى ئېچىشـقا بولىـدىـغان
يەرلەرنىڭ كوپ قىسمى ئورمانلىقلار، ئوتلاقلار ۋە قۇمـلۇق
رايونلارغا جايلاشقان. ئورمانلىق ياغاچ ماتېرىياللىرىنى يېـ
تىشتۈرىدىغان بازا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ سۇ مەنبەلىرىنى ساقـ
لاپ قالىدۇ. بۇ يەرلەرنى خالىغانچە ئاچقاندا، تەبىي شاراـ
ئىتنىڭ قىسمەن ناچارلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئوتلاقـ
لاردا ھازىر چارۋىلار ئۈچۈن ئومۇمى يۈزلۈك ئوتلاق يېتىشـ
مەيدۇ. ئېغى سۇئى يەم-خەشەك بازىلىرىنى قۇرۇشقا توغرا
كېلىدۇ، بۇ يەرلەرنى ئېچىش يولي بىلەن ئوتلاق كولىمىنى
تارايتىۋېتىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. قۇملۇقلارنىڭ تەبىي شاراـ
ئىتى ناچار بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەرلەردە مول تەبىي بايلىقـ
لار بار. شۇ سەۋەپتىن، پۈتۈن دۇنيادىكى مەملىكەتلەر قۇمـ
لۇقلارنى ئېچىشقا كوز تىكمەكتە.

قۇملۇقلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىغى

پۈتۈن دۇنيادىكى قۇملۇقلاردا مول سۇ مەنبەلىرى
ساقلانماقتا.

مىسىردىكى نىل دەرياسى — دۇنيادىكى قۇملۇقلاردا پايـ
دىلىنىشقا بولىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر يۈزىدىكى ئەڭ زور
سۇ بايلىغى ھىساپلىنىدۇ. مىسىردىكى ئەمگەكچى خەلقلەر قەـ
دىمدىن بۇيان ئامۇ دەرياسىنىڭ سۇيىنى قارا قانىلىغا باشـ
لاپ كېلىپ، قانال سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەرلەردە
قۇملۇقنىڭ قىياپىتىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى. ئامېرىكا
ئامېرىكىنىڭ غەربىي-جەنۇبىدىكى قۇملۇقتا كالىفورنىيە تەرەپـ
تىكى تاغ چوققىلىرىغا چۈشكەن قار-يامغۇرلارنى نۇرغۇن
كوللەرگە توپلاپ، ئۇزۇن مۇساپىلىق ئۆستەڭلەر ئارقىلىق
جەنۇپتىكى ماھابىپ قۇملۇغىنى سۇغىرىشنى لايىھىلىگەن. قۇمـ
لۇقلاردا ياشاۋاتقان كىشىلەر سۇغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن مىڭـ
لىغان يىللار كۈرەش قىلىپ، قۇملۇقلار تېگىدە ئۇخلاپ ياتـ
قان نۇرغۇن يەر ئاستى سۇلىرىنى ئاخىر تېپىپ چىققان. دەسلەپـ
كى مولچەرلەرگە قارىغاندا، پۈتۈن دۇنيادىكى قۇملۇقلار ئاستىدا
400 تىرليون كۇپمېتىر سۇ زاپىسى بار ئىكەن. ئافرىقا
قىتئەسىدىكى سەھرايى كەبىردە ساقلىنىۋاتـقان يەر ئاستى
سۇيىنىڭ ئومۇمى مىقدارى تەخمىنەن 50 تىرليون كۇپمېـ
تىر كېلىدۇ. سەھرايى كەبىر ئاستىغا جەمى ئۈچ سۇ قاتلىـ
مى كەڭ تارالغان، سەھرايى كەبىرنىڭ شەرقىدە، مىسىردىـ
كى سىناي يېرىم ئارىلىدىن تا ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىكى قۇمـ
لۇقلار ئاستىغىچە، سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىن تاكى چاد
كولى ۋادىسىغىچە بولغان يەر ئاستىدا نۇبىيە شېغىل قاتلىمى
بولۇپ، ئالدىنقىسىدا ئارتېزان قۇدۇغىدىن چىقىدىغان سۇ
مىقدارى ھەر بىر سېكۇنتتا 2 مىڭ گالوندىن 3 مىڭ گالونـ
غا يېتىدۇ.

مىسىرنىڭ غەربىدىكى توۋەن قۇملۇق دائىرىسىدە نۇـ

بىيە شېغىل قاتلىمىدىن سۇ چىقىرىپ سۇغىرىش ئارقىلىق يەر ئېچىلدى. 1968 - يىلىغىچە 20 مىڭ گېكتار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى ھەمدە ئۇنى 50 مىڭ گېكتارغا يەتكۈزۈش پىلانلاندى. بۇ يەردە ئېچىلغان يەر كۆلىمى دۇنيا بويىچە ئېچىلغان قۇملۇقلار ئىچىدە خېلىلا زور دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. غەربتىكى قۇملۇقلاردا سۈپەتلىك پاختا ۋە قوغۇن-قاپاق، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىلىدىغان سانسىز كۆكۈل مەيدانلار بارلىققا كېلىپ، مىسىرنىڭ غەربىدىكى دەشت-باياۋانلارغا يېڭى ھۆسۈن قوشۇلدى!

ئاۋستىرالىيىنىڭ شەرقىدە كاتتا ئارتىزان قۇدۇق ئويمانلىقى بار. 1960 - يىلدىن بۇيان تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئارقىسىدا، بۇ كاتتا ئارتىزان قۇدۇقنىڭ بور دەۋرىدىن قالغان قۇم-شېغىل قاتلىمىدا، سۇ تەركىۋىدە ئازراق تۇز تەركىۋى بارلىقى، ئۇنى يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىشكە ئانچە مۇۋاپىق بولمىسىمۇ، ئەمما، مال سۇغىرىشقا تامامەن بولىدىغانلىقى ئېنىقلانغان. ھازىر، ئاۋستىرالىيە قۇملۇقلىرىدىكى نۇرغۇن ئوتلاقلار ئارتىزان قۇدۇقنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىپ، چارۋىچىلىق راۋاجلاندۇرۇلماقتا.

كارىز — قۇملۇقلاردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بىرى. قۇملۇق رايونلاردىكى ئېگىز تاغلاردا باھاردا قار ئېرىگەندە ياكى يازدا قاتتىق يامغۇر ياققاندا، يۇقىرى ئېقىمدىكى سۇلار دەريا قىنىنى بويلاپ تۆۋەنگە ئېقىپ ئاقىدۇ.

قۇملۇقلاردىكى خەلقلەر شېغىل تاشلار ئارىسىدىن تۆۋەنگە ئېقىۋاتقان قار سۈيى بىلەن كەلكۈن سۇلارنى ئۇستىلىق بىلەن توساپ يەر ئاستىدىكى ئېرىققا باشلايدۇ، مانا

بۇ، كارىز دەپ ئاتىلىدۇ. ئېرىق يالپاق تاشلار بىلەن ياسىلىدۇ، بەزى جايلىرىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېترلا كېلىدۇ. بۇ ئېرىق تەبىئىي قىيپاش بولۇپ، سۇنى ئېتىزغا باشلاش ناھايىتى ئوڭاي. مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىدا ھەر يىلى كارىز ئارقىلىق 1 مىليارت 600 مىليون كۇب مېتىر سۇ باشلىنىدۇ، سۇنىڭ سۈپىتى ئىنتايىن ياخشى بولۇپ، يەرلىك خەلقلەر ئۇنى شەرۋەت سۇ دەپ ئاتايدۇ. چۆل-باياۋاندىكى ئىلگىرى ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدىغان يەرلەردە، كارىز سۈيىگە تايىنىپ سۇغىرىش ئارقىسىدا، تەملىك قوغۇن-قاپاق ۋە كۆكتاتلار ئۆسمەكتە.

دۇنيا بويىچە قۇرغاق قۇملۇقلار ئىچىدە، ئىراندا قېزىلغان كارىزلارمۇ جاھانغا مەشھۇر، كارىزنىڭ ئەڭ ئۇزۇنلىرى 80 كىلومېتىر كېلىدۇ. سەھرايى كەبىردىكى كارىزلار يەرلىكلەر ”ۋادا“ دەپ ئاتايدىغان كەڭ دەريا قىنلىرىدا كولانغان. كارىز سۈيىدە خورمازارلىقلار، باغلار، زىرائەتلەر سۇغىرىلىپلا قالماي، ئۇنى ئادەم ۋە ماللارمۇ ئىچىدۇ. كارىز شىمالىي ئافرىقىدا ناھايىتى كۆپ، غەرپتە ماراكەشكىچە، شەرقتە تۇنىسقىچە يېيىلغان. ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىكى قۇملۇقلاردا، ئافغانىستان ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئاتاكاما قۇملۇقىدىمۇ نۇرغۇن كارىز كولانغان، بۇ كارىزلارنى كولاشتا كىشىلەر سىڭدۈرگەن غايەت زور ئەمگەك ۋە ئىشلەتكەن ئەقىل-پاراسەت كىشىنى راستلا ھەيران قالدۇرىدۇ!

قۇملۇقلاردا چوڭقۇرلۇقى 1 مېتىردىن 10 مېتىرغىچە بولغان يۈزە قاتلامدىمۇ سۇ بولۇپ، دائىم ئازگال جايلارغا چىقىپ قالىدۇ. قۇملۇقتىكى كىشىلەر ئىلگىرى كۆپىنچە مۇشۇ قاتلامدىن قۇدۇق قېزىپ كەلگەن. بۇ يەردىن چىققان سۇ

نىڭ سۇيىتى ياخشى، ئەمما مىقدارى ئانچە كوپ ئەمەس،
بەزى جايلاردا ئادەم ۋە چارۋا ماللارنىڭ ئىچىشىگە ۋە كوك-
تات، قوغۇن-قاپاقلارنى سۇغىرىشقا يېتىدۇ.

قۇملۇقتىكى ئوسۇملۇك بايلىغى

قۇملۇقلاردىكى ئوسۇملۇكلەرنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك
ئوزۇقلۇق ماددىلار ۋە خىمىيىلىك بىرىكمىلەر — ئاقسىل ماد-
دىسى، شېكەر، ياغ ۋە بىئولوگىيىلىك شۇلتا قاتارلىقلار خې-
لى كوپ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياخشى ئوت-چوپ ھې-
سابلىنىدۇ. غەلتە پۇرايدىغان ئەمەننى قوي يېسە سەمىرىدۇ.
لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئاتاكاما قۇملۇغىدىكى "تاماروك" دەپ ئا-
تىلىدىغان ئوت قېلىنلىغى بىر مېتىر كېلىدىغان شورنى تې-
شىپ ئوسىدۇ، ئۇ شورغا ناھايىتى چىداملىق بولۇپ، يىل بو-
يى چارۋا مال يەيدىغان يەم-خەشەك بولۇپ قالغان. قۇم-
لۇقلاردا ئوت-چوپتىن باشقا، يېگىلى بولىدىغان ئوسۇملۇك-
لەرمۇ ناھايىتى كوپ، مەسىلەن، مەملىكىتىمىزدىكى قۇملۇقلار-
دا بولىدىغان جىگدىنى ئالساق، ئازاتلىقتىن ئىلگىرى كەمبە-
غەل دىخان، توۋەن ئوتتۇرا دىخانلار ئۇنى ئوزۇق قىلاتتى.
ھەر خىل چاكاندىلارنىڭ ئۇرۇغىدا ئۇن تارتىپ، بۇغداي
ئۇنى ياكى كوممىقوناق ئۇنىغا ئارىلاشتۇرۇپ يېيىپ ئاش
ئەتسە ھەم تەملىك بولىدۇ، ھەم قوساقتا تۇرىدۇ، يەر مە-
دىگىدىنمۇ كىراخمال چىقارغىلى بولىدۇ. ئامېرىكىدىكى قۇم-
لۇقلاردا ئوسىدىغان چوڭ كاكتۇسنىڭ مىۋىسىنى ھىندىيانلار
ئاساسي ئوزۇق قىلىدۇ، ياۋا كەندىرنىڭ يوپۇرمىغى بىلەن
ئۇنىڭ سۇلۇق يوپۇرماق ساپىغىنى ھىندىيانلار كوكتات ئورنى-

دا ئىشلىتىدۇ، بۇ ئوسۇملۇكنىڭ يىلتىزى ئاق ۋە يۇمشاق
بولۇپ، لوبو ئورنىدا يېيىشكە بولىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى
قازاقىستاندا يەرلىك خەلقلەر قامغاقتىن گاگىپەن دەملەپ
يەيدۇ، قامغاقتىن ياغ چىقارغىلى، نان ئەتكىلى ۋە دىيەنشىن
ياسىغىلىمۇ بولىدۇ.

قۇملۇقلاردىكى ياۋا ئوسۇملۇكلەر ئوزۇقلۇق بىلەن تە-
مىنلەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بەزىلىرىدىكى تالا سانا-
ئەتنىڭ مۇھىم خام ئەشياسى. مەملىكىتىمىزدىن چىقىدىغان
لوپ كەندىرى گەنسۇدىكى خېشى كارىدورىدىن تارتىپ شى-
جاڭ، چىڭخەيدىكى سەيدام ئويمانلىغىغىچە بولغان شورلۇقلار-
غا تارقالغان بولۇپ، ئۇ سوغاقتا، قۇرغاقچىلىقتا، شۇنداقلا
شور ۋە يۇقۇرى ھارارەتكە چىداملىق كېلىدۇ، ئۇ كوپ يىل-
لىق ياغاچ غوللۇق ئوسۇملۇك بولۇپ، تالاسى ئىنچىكە، ئۇ-
زۇن، ئەۋرىشىم، يۇقۇرى دەرىجىلىك تالالىق خام ئەشيا ھې-
سابلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن سىلىق، كوركەم رەختلەر توقۇلىدۇ، بې-
لىق تورى توقۇشقىمۇ، ئاياق-كىيىم يىپلىرىنى ئىگىرىشكىمۇ
بولىدۇ. ئامېرىكا ۋە مېكسىكا قۇملۇقلىرىدىكى لۇڭشېلەن بې-
لەن شياۋسىلەندىنمۇ سۇپەتلىك تالا چىقىدۇ. قۇملۇقلاردىكى
چىغ، قومۇش ۋە پىلەك ئوتلارنىڭ ھەممىسى قەغەزچىلىك-
نىڭ خام ئەشياسى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەرقايسى مەملىكەتلەر
قۇملۇقلاردىكى ئوسۇملۇكلەر ئۇستىدە نۇرغۇن خىمىيىلىك ئانالىز
ئېلىپ بېرىپ، بۇلار ئىچىدە ئاچچىقسۇ، ھاراق چىقىرىش
سانائىتىنىڭ خام ئەشياسى ئاز ئەمەسلىگىنى تېپىپ چىقتى.
مەملىكىتىمىزنىڭ خېشى كارىدورىنىڭ شەرقىدىكى قۇم-
لۇقلاردا ئوسىدىغان ئاق ئوغرى تىكەن ئەنە شۇلاردىن

بىرى. ئامېرىكىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي بىلەن مېكسىكا چېگرىسى ئارىلىقىدىكى قۇملۇقلاردا جېرىرايىما ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئانتى ئوكسىدىنىڭ قىممەتلىك مەنبەسى. دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان بۇ چاتقالنىڭ ياپرىقىدىن چىقىرىلغان بىر خىل كىسلاتا ياغنى سېسىق پۇرىمايدىغان قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ پۇرىقىنى ئۆزگەرتمەيدۇ، كالا سۈتىنى ئوكسىدلاشتۇرمايدۇ، ئۇ خەلقارا بازاردا قىممەتلىك تاۋار ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاتقالنىڭ تۇرغان - پۈتكىنى گۆھەر بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاجرىتىۋېلىنغان سۇيۇقلۇقتىن سىر چىقارغىلى، قالغان غەلدى - غەشتىلىرىنى سۈپەتلىك يەم - خەشەك قىلغىلى بولىدۇ. ياۋا كەندىر ھىندىستانلار ياخشى كۆرىدىغان كۆكتات بولۇش بىلەنلا قالماي، ئۇنىڭدىن تاننىن چىقىرىۋالغىلىمۇ بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكا ۋە مېكسىكا قۇملۇقلىرىدا ئۆسىدىغان، كۆمۈشرەڭ يېلىم كاسىنىسى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل كۆلرەڭ چاتقال بار، ئۇنىڭ يېلىم تەركىبى ھۆجەيرە ئىچىدە بولىدۇ. بۇنىڭدىن چىقىدىغان يېلىم كاۋچۇك دەرىخىدىن چىقىدىغان يېلىمگە ئوخشاشلا تازا بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇنى تەبىئى كاۋچۇكتىن ئاجرىتىۋېلىش تەس. كۆمۈشرەڭ يېلىم كاسىنىسىنىڭ قۇملۇقلاردا بولىدىغان بىر خىل كاۋچۇك مەنبەسى بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بار.

قۇملۇقلاردىكى كان بايلىقلىرى

قۇملۇقلاردىكى كان بايلىقلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، زاپاس مىقدارىمۇ ناھايىتى مول، دۇنيا قۇرۇقلۇقىدىكى نېفىتنىڭ

كۆپ قىسمى قۇرغاق ۋە يېرىم قۇرغاق قۇملۇق رايونلاردا. ئەرەپ قۇملۇقىغا جايلاشقان سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ نېفىت زاپىسى دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. سەئۇدى ئەرەبىستاندا، نېفىتتىن باشقا، تەبىئى گاز زاپىسىمۇ ناھايىتى نۇرغۇن.

سەھرايى كەبىردىمۇ نۇرغۇن نېفىت ۋە تەبىئى گاز زاپىسى بار. بۇنىڭغا تەۋە لىۋىيە قۇملۇقىدا نېفىت زاپىسى ھەممىدىن كۆپ، لىۋىيە ئافرىقا بويىچە نېفىت ئەڭ كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەملىكەت، ئۇنىڭ نېفىت ئېكسپورتى ئومۇمى ئېكسپورتىنىڭ 99 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. سەھرايى كەبىرگە تەۋە بولغان ماراكەش، ئالجىرىيە، تۇنىس، مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە نېفىت ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى نېفىتتىمۇ كۆپىنچە قۇملۇق رايونلاردىن چىقىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مايلىق سلانىسمۇ كۆپىنچە قۇملۇق رايونلاردىن تېپىلغان.

دۇنيادىكى مەشھۇر چوڭ كۆمۈر كانلىرى قۇملۇقلاردا بولمىسىمۇ، قۇملۇقلاردىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كۆمۈر كانلىرىنىڭ تارقىلىشى ئاندا - ساندا بولسىمۇ، ئەمما زاپاس مىقدارى ئاز ئەمەس. مەملىكىتىمىزدىكى مۇئۇس قۇملۇقىنىڭ شەرقىي - شىمالى ۋە شەرقىي - جەنۇبىدىن چىقىدىغان ئوچاق كۆمۈرى ناھايىتى داڭلىق، بولۇپمۇ يىخجۇ ئايمىقى تۇرۇشلۇق جاي دۇڭشىڭدىن چىقىدىغان ئوچاق كۆمۈرى ناھايىتى تېز تونۇلىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل رايونىنىڭ ئۇدا شەھىرىدىكى كۆمۈرنىڭ سۈپىتى

خېلى ياخشى بولۇپ، سانائەتتە ئىشلىتىلىدۇ، مانا شۇ كومۇرمۇ قۇملۇقتىن چىقىدۇ.

قۇملۇقلاردا مول مېتال كانلىرىمۇ بار، بولۇپمۇ ئاز ئۇچرايدىغان بەزى مېتال كانلىرى، مەسىلەن، سەھرايى كەبىردىكى ئۇران كانلىرى، ئاۋستىرالىيە قۇملۇقىدىكى ئۇران كانلىرىنىڭ ھەممىسى مەشھۇر كانلاردىن بولۇپ، مەھسۇلاتى ناھايىتى يۇقۇرى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بالقاش كۆلى بويىدىكى جەزىرىدە ھازىر مىس تاۋلاش زاۋۇدى قۇرۇلدى. دۇنيادىكى نۇرغۇن چوڭ مىس كانلىرىمۇ قۇملۇق رايونلارغا تارقالغان. مەسىلەن، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى چىلىنىڭ شىمالىدىكى ئاتاكاما قۇملۇقىدىن مىس ۋە كالىي سېلىتراسى كۆپ چىقىدۇ، ئۇلارنى قېزىش شارائىتىمۇ ئىنتايىن ياخشى، مەسىلەن، چىلىدىكى چۇكىكاماتا مىس كېنى ئۈستى ئوچۇق كان. مىس رۇدىسى چىلىنىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت ئەشياسى ھېساپلىنىدۇ. ئامېرىكىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قۇملۇقتىمۇ سانائەتكە كېرەكلىك مىس چىقىدۇ. بۇلاردىن باشقا كان مەھسۇلاتلىرى مەسىلەن، مانگان، تومۇر، خروم ۋە كوبالتلارمۇ باشقا قۇملۇقلاردا بار. غەيرى مېتال مەھسۇلاتلىرى، مەسىلەن، فوسفور رۇدىسى، فوسفات كىسلاتا تۇزى، گۈڭگۈرت پوقى، كالىي تۇزى، بور، ئاشتۇزى، مىرابىلىت ۋە ناترىي ھىدرو ئوكسىدى دۇنيادىكى چوڭ قۇملۇقلاردا ھەددى - ھېساپسىز. مەسىلەن، ئالجىرىيىنىڭ فوسفور رۇدىسى، ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قۇملۇقلاردىن چىقىدىغان فوسفات كىسلاتا تۇزى. مەملىكىتىمىزدىكى مەشھۇر جىلانتاي تۇز كۆلى نىڭشىيادىكى

ئۇلانبۇغ قۇملۇقىدا. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كاسپىي دېڭىز ئويمانلىقىدىن تېپىلغان تۇزلۇق يامغۇرنىڭ تەسىرىگە زادى ئۇچرىمايدۇ، مەھسۇلاتى ھەممىشە يۇقۇرى. كاسپىي دېڭىز ئويمانلىقىدىن تۇزلۇقتىن تاشقىرى، بور كىسلاتاسى كېنىمۇ تېپىلدى.

قۇملۇقتىكى يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسى

قۇملۇقتا ئۇزاق يول يۈرۈپ، ئاپتاپ ۋە قۇم ئازاۋىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، كىشى راھەتلىنىپ يۇيۇنۇۋېلىشنى قانچە ئارزۇ قىلىدۇ - ھە. قۇملۇقتا ئەنە شۇنداق ھاماملارنى تېپىش مۇمكىن، بۇ ئەسلىدە قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىپ قۇرۇلغان ئالاھىدە ۋە ئاجايىپ ھاماملاردۇر.

بىز ياشاۋاتقان يەر شارى قۇياشتىن يىلىغا 6×10^{17} كىلوۋات/سائەت قۇۋۋەت ئالىدۇ، قۇياش نۇرى ئېنېرگىيىسى ھەر بىر 100 كۇۋادرات مېتىر يەرگە چۈشكەندە ھاسىل بولغان ئېنېرگىيە سائىتىگە 558 كىلوۋات ئېلېكتىر كۈچىگە تەڭ كېلىدۇ؛ 700 كىلوگىرام كومۇر ياكى 500 لېتىردىن ئوشۇق بېنزىنغا تەڭ كېلىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ 5 پىرسەنتىدىنلا پايدىلىنالىسا، قۇياش نۇرى 100 كۇۋادرات مېتىر يەردە سائىتىگە 28 كىلوۋات ئېلېكتىر كۈچى ھاسىل قىلالايدۇ، ئەپسۇسكى، ئۇزۇن زامانلاردىن بويان، بۇنىڭدىن پەقەت يېشىل ئۆسۈملۈكلا پايدىلىنىپ كەلدى، ئومۇمەن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى بىر پىرسەنتكە يەتكەن ۋاقىتلار ناھايىتى ئاز بولدى، شۇڭا،

كىشىلەر بىر ئامال قىلىپ ئۇنىڭدىن توغرىدىن - توغرا پايدىلىنىش كويىدا بولماقتا. ھازىر، قۇملۇق رايونلاردىكى قۇياش ئېنېرگىيىسى ھامماملىرىغا ئىسسىق سۇ ئەملىيەتتە سۇنى قۇياش نۇرى بولغان ئىسسىتقۇچى ئەسۋاپلاردا ئىسسىتىش يولى بىلەن يەتكۈزۈلىدۇ.

مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن بىر جەزمەن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، قۇياش يورۇتىدىغان يەر يۈزىنىڭ دائىرىسى چوڭلا بولىدىكەن، يەر يۈزىگە يېتىپ كېلىدىغان قۇياش ئېنېرگىيىسى كوپ بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر يىل ئىچىدە ھاۋا ئوچۇق كۈنلەر كوپ بولسا، يەرگە يېتىپ كېلىدىغان قۇياش ئېنېرگىيىسىمۇ كوپ بولىدۇ، قۇملۇق رايونلاردا دائىم ھاۋا ئوچۇق ۋە بۇلۇتسىز بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇملۇقلار كوپىنچە يەر شارىدىكى توۋەن پاراللېل جايلارغا تارالغانلىقى ئۈچۈن، قۇياش ئېنېرگىيىسى ھامامەلىرىنى قۇملۇق رايونلاردا يىلىغا 300 كۈن ئاچقىلى بولىدۇ، ئېگىز پاراللېللاردا بولسا، ئاران يۈز نەچچە كۈن ئاچقىلى بولىدۇ!

سۇ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىسسىتقۇچ بىلەن ئىسسىتىلغاندا، سۇنىڭ ھارارىتى ئومۇمەن يۇقۇرى بولمايدۇ، چۈنكى ئەينەكتىن كۈن نۇرىلا ئوتىدۇ، ئەمما، قۇياش نۇرىنى بىر نۇقتىغا يىغقىلى بولمايدۇ، ئىسسىقلىق كوپ تارقىلىپ كېتىدۇ، ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئۈنۈمى توۋەن بولىدۇ. شۇڭا يېقىندىن بۇيان قۇياش نۇرىنى ھەر خىل ئۇپتىك ئەينەكلەر بىلەن، مەسىلەن، پارابو يۈزلۈك ئۇپتىك ئەينەك، تۈۋرۈكسىمان پارابو يۈزلۈك ئۇپتىك ئەينەك، سىلىندىرسىمان ئۇپتىك ئەينەك قاتارلىقلار بىلەن يىغىش

ئۇسۇلى كەڭ قوللىنىلماقتا. قۇياش قۇۋۋىتىنى ئۇپتىك ئەينەك بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇش يولى ئارقىلىق يىغىپ، ئاندىن پار قازىنىغا يەتكۈزگىلى بولىدۇ. بۇنداق قىلغاندا ئىسسىقلىقنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىنى ئازايتىپلا قالماي، ئۇسكۇنىلەرنىمۇ ئەپچىللەشتۇرگىلى بولىدۇ.

قۇملۇق رايونلاردا قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن ھامامىلاردىلا پايدىلىنىپ قالماي، قايناقسۇ قايناتقىلى، تاماق پىشۇرغىلىمۇ بولىدۇ، بۇنداق بولغاندا قۇملۇق رايونلاردا يېقىلغۇلارنى كوپلەپ تېجەپ قالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش توغرىدىن - توغرا ئوسۇملۇك يېپىنچىلىرىنى ئاسراش، قۇملارنىڭ كوچۇشىدىن ساقلىنىش رولىنىمۇ ئوتەيدۇ.

مەملىكىتىمىزدىكى قۇملۇق رايونلاردا قۇياش ئۇچىغىدا سۇ قاينىتىش، تاماق پىشۇرۇش ئۇسۇلى كېڭەيتىلمەكتە. غەربىي ئاسىيا رايونىدا قۇياش ئوچىقى كەڭ - كولەمدە ياسالماقتا. قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىپ پار ماشىنىسىنىمۇ ياسىغىلى بولىدۇ، قۇياش ئېنېرگىيىسى بىلەن ماڭىدىغان بىر پار ماشىنىسى بىر سۇ پومپىسىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ سۇ چىقىرالايدۇ. قۇياش ئېنېرگىيىسى بىلەن ماڭىدىغان بىر سۇ پومپىسى 20 مېتىر چوڭقۇر قۇدۇقتىن سائىتىگە 300 كىلوگىرامدىن 400 كىلوگىرامغىچە سۇ چىقىرالايدۇ.

قۇياشتىن ئىبارەت بۇ غايەت زور ئېنېرگىيە مەنبەسىدىن يەنە سوغاق ھاۋا ھاسىل قىلىپ، ئۆيىنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ تۇرغىلى بولىدۇ. ئوتتەك قىزىپ تۇرغان قۇياشتىن پايدىلىنىپ ئۆيىنىڭ ئىچكى شارائىتىنى ئۆزگەرتىش يولى

بىلەن ئۇنى سالقىن، كىشى ھۇزۇرلىنىدىغان ئۆيگە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىپ مۇز توڭلاتقىلىمۇ بولىدۇ. قۇرغاق قۇملۇق رايونلاردا مۇزدىن سوغاق ئىچىملىكلەرنى ياساش نەقەدەر زورۇر ئىش - ھە! ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇملۇق رايونلاردىكى تۇزلۇق سۇنى توڭلىتىش يولى بىلەن تاتلىق سۇغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. تۇزلۇق سۇ توڭلىتىلغاندىن كېيىنلا تاتلىق سۇغا ئايلانمايدۇ، مۇزدا تېمىم - تېمىم كۆپۈكچىلەر قالىدۇ، ئەمما مۇز ئېرىگەندە بۇ كۆپۈكچىلەر گويا مۇز ئېرىۋاتقاندەك، ئاۋال ئېقىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ سۇ تاتلىق سۇغا ئايلىنىدۇ.

قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى كەمچىلىك ئۇنىڭ ئىزچىلسىزلىقىدىن ئىبارەت، كېچىلىرى ياكى بۇلۇتلۇق كۈنلەردە ئۇنىڭدىن پايدىلانغىلى بولمايدۇ. ئەمما، قۇياش ئېنېرگىيىسىنى پار ماشىنىسىغا كۈندۈزى قۇياش ئېنېرگىيىسىنى ئىشلىتىپ، كېچىسى ئوتۇن، كۆمۈر ياكى نېفىتنى يېقىلغۇ قىلىشقا بولىدۇ. ئامېرىكىنىڭ يېڭى مېكسىكا ئىشتاتىدىكى كان رايونىدا، كۈندۈزى قۇياش ئېنېرگىيىسى بىلەن توك چىقىرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىپ يەر يۈزىدىن 6 — 7 مېتىر ئېگىزلىكتىكى كۆلچەككە سۇ چىقىرىدۇ، كېچىسى مۇشۇ كۆلچەكتىكى سۇدىن پايدىلىنىپ دىنامنى ھەركەتلەندۈرىدۇ. ھىندىستاندا كۆپ ئەينەكلىك قۇياش ئېنېرگىيىسى بىلەن ئىسسىتقۇچى لايىھىلەندى، ئەينەكنىڭ يۈزى تۈز بولىدۇ، ھەر بىر ئەينەكنىڭ ئۆز ئالدىغا جازىسى بولىدۇ، ھەر قايسى

تەرەپلەردىكى ئەينەك قۇياش نۇرىنى بىر نۇقتىغا چۈشۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ ئىسسىتقۇچ بىر دىنامنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قۇملۇقلاردىكى قارا بوراننىڭ زىيانلىق تەرەپلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئەمگەكچى خەلق بۇرۇنلا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ شامال تۈگمەنلىرىنى ھەركەتلەندۈرگەن. قۇملۇق رايونلاردا شامال سۈرئىتى ھەمىشە تېز بولىدۇ، ئادەتتە 8 كۇۋادرات مېتىر ئەتراپىدىكى دائىرىدە 20 ئات كۈچىگە ئىگە شامال كۈچى ھاسىل قىلالايدۇ، بۇ ئارقىلىق چاقپەلەك بىلەن سۇ چىقارغىلى بولىدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇن قۇملۇقلاردا، شامال كۈچى بىلەن سۇ چىقىرىش ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ توك چىقىرىش خېلى تەرەققى قىلغان ئىدى. ھازىر تەرەققىي قىلىپ ئىككى خىل كۆلەمگە يەتتى، بىرىنىڭ كۆلىمى چوڭ، توك چىقىرىلغاندىن كېيىن بىۋاستە ئېلېكتىر تورلىرىغا يەتكۈزۈلىدۇ؛ يەنە بىرى، 10 كىلوۋاتتىن 100 كىلوۋاتقىچە بولغان دىنام ئىشلىتىلىدۇ. كېيىنكىسى قۇملۇقلاردا ئىشلىتىشكە كۇپايە قىلىدۇ. كىشىلەر ئومۇمەن، شامال كۈچى بىلەن قۇياش ئېنېرگىيىسىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەتكەندە ئۈنۈمى يۇقۇرى بولىدۇ، دېگەنگە مايىل. لىۋاندىكى ترىپولىدا شامال كۈچى بىلەن قۇياش ئېنېرگىيىسىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش يولى بىلەن ئاشتۇزى ئىشلەنمەكتە. شامال تۈز ئىشلەپچىقىرىش بىلەنلا قالماي، ئۇ نۇرغۇن پايدىلىق خىزمەتلەرنىمۇ ئۆتەيدۇ، ئەمما، قۇملۇقلاردىكى غايەت

زور شامال كۈچى نەچچە مىڭ يىل بىكاردىن - بىكار ئىسراپ بولۇپ كەتتى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭ كۈچىدىن ناھايىتى ئاز پايدىلىنىلماقتا.

يۇقۇرىدىكى مۇھاكىمىدىن قۇملۇقلارنىڭ قاقاس - ھالا - كەت ماكانى ئەمەسلىكىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ! قۇملۇقلاردا تۈگىمەس - پۈتمەس بايلىق بار، ئۇلار كىشىلەرنىڭ ئېچىشى ۋە پايدىلىنىشىنى كۈتمەكتە.

دېڭىز-ئوكيانلاردىكى مول جان-جانىۋارلار بايلىقى

دېڭىز - ئوكيانلار پۈتۈن يەر شارىنىڭ 71 پىرسەنت- تىنى تەشكىل قىلىدۇ، دېڭىز سۈيى يەر شارىدىكى ئومۇمى سۇ مىقدارىنىڭ 97 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ بىپايان كەڭ دېڭىز - ئوكيانلاردا ئىنتايىن مول جان - جانىۋارلار بايلىقى بار. تەكشۈرۈلۈشىچە، يەر شارىدىكى جان - جانىۋارلار بايلىقىنىڭ 80 پىرسەنتى دېڭىز - ئوكيانلاردا ئىكەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، دېڭىز - ئوك- يانلاردا تەخمىنەن نەچچە يۈزمىڭ خىل ھايۋانات ۋە ئوسۇملۇكلەر بار ئىكەن، دېڭىز - ئوكيانلاردىكى ئۇششاق جان - جانىۋارلارنى ھىساپلاپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس، دېڭىز - ئوكيانلاردا ئاقسىل ماددىسى ۋە مىكروپقا قارشى دورا بولىدىغان جان - جانىۋارلار 300 مىڭ خىلدىن ئاشىدۇ، يېيىلىدىغان سۇ مەھسۇلاتلىرىدىن مورفولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى بۇزمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ھەرىيلى 3 مىليارت توننىدىن كۆپرەك ئالغىلى بولىدۇ. ئەمما، ئىنسانلار ھازىر ھەر يىلى ئۇنىڭ ئوتتۇزدىن بىر قىسمىنىمۇ تۇتالمايدۇ.

"دېڭىز - ئوكيان — ھاياتلىق بوشۇگى". دېڭىز - ئوكيان شارائىتى ئەزەلدىنلا جان - جانىۋارلارنىڭ ئۆسۈشى، يېتىلىشى ئۈچۈن مۇۋاپىق بولۇپ كەلگەن.

دېڭىز - ئوكيانلاردا جان - جانىۋارلارنىڭ ياشىشى ۋە كۆپىيىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سۇ تەركىۋى، تۇز تەركىۋى ۋە ھەرخىل ئوزۇقلۇق تۇز تەركىپلىرى بار. يۈز مىليون يىللاردىن بۇيان، دېڭىز - ئوكيانلاردا ھايات تورىلىپ، بىخ سۈرۈپ ۋە تەرەققىي قىلىپ كەلدى، ئاددى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان دېڭىز - ئوكيان باكتې- رىيىلىرىدىن تارتىپ، نەچچە ئون توننا كېلىدىغان سۈت ئەمگۈچى ھايۋاناتلارنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ ۋە خىلمۇ - خىل.

ئافرىقا پىلى قۇرۇقلۇقتىكى ئەڭ چوڭ ھايۋان، ئەمما، ئېكۋاتور رايونى بىلەن جەنۇبىي قۇتۇپقا يېقىن جايلاردا ياشايدىغان نىل كىت پىلدىن 30 ھەسسە چوڭ. كىت بېلىق ئەمەس، بەلكى دېڭىز - ئوكياندا ياشايدىغان ھايۋان. چوڭ كىتلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 نەچچە مېتىر، ئېغىر- لىقى 100 نەچچە توننا بولۇپ، ئۇنىڭ تىلىلا ئىككى توننا كې- لىدۇ. كىتنى ئۇنچىۋالا پالاكەت نەرسە دەپ قارىماسلىق كېرەك، ئۇ 3 مىڭ مېتىردىن چوڭقۇر سۇغا ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن شۇڭغۇيالايدۇ؛ سۇ ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن، نەچچە ئون مېتىر ئېگىزلىكتە پۇرقۇيدۇ، بۇ مەنزىرە ئىنتايىن كۆركەم كۆرۈنىدۇ. كىتنىڭ تۇرغان - پۈتكىنى گۆھەر. 120 توننا كېلىدىغان كىتتىن 30 توننىدىن 40 تونىغىچە ياغ چىقىدۇ، بۇ 1700 چوشقا يېغىنىڭ يىغىندىسىغا باراۋەر. كىتنىڭ گۆشى، ئۈستىخىنى، تېرىسى ۋە ئىچ باغرىدىن ھەر خىل نەرسىلەرنى ياسىغىلى ۋە ئۇنى سانائەتتە خام ئەشيا قىلغىلى بولىدۇ. ئەمما دېڭىز - ئوكياندا ياشايدىغان بۇ قىممەتلىك ھايۋان

ھازىر كۆپلەپ تۇتۇلۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، كۆرۈنەرلىك ھالدا ئازىيىپ كەتتى.

بىز ھەر دائىم تىلغا ئالىدىغان يوسۇن بېلىق، ئەمەلىيەتتە، كىچىك كىت بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئومۇمەن 3 مېتىردىن 5 مېتىرغىچە كېلىدۇ، ئۇ ناھايىتى تېز ئۈزىدۇ، ئوكياندا توپ - توپ بولۇپ، بەزىدە 5 مىڭدىن ئېشىپ، بىرنەچچە چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى قوشۇن بولۇپ ئۈزۈپ يۈرىدۇ. بىپايان ئوكياندا توپ - توپ يوسۇن بېلىقلارنىڭ غازدەك غاقىلدىغان ئاۋازىنى ئاڭلاش مۇمكىن، شۇڭا كىشىلەر ئۇنى "دېڭىز غېزى" دەپمۇ ئاتايدۇ، يوسۇن بېلىقنىڭ گۆشى تەملىك، تېرىسىدىن خۇرۇم چىقارغىلى بولىدۇ. سۈزۈك ئوكيان رايونىدا، خۇددى كۆز ئالدىدىن ئۇچۇپ ئۆتۈۋاتقان ئوقيارلاردەك، توپ - توپ بولۇپ ئۈزۈپ يۈرگەن يوسۇن بېلىقلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. يوسۇن بېلىق ئۈزۈشكە ماھىر بولۇپلا قالماي، ئىنتايىن چاققان ۋە چەبدەس كېلىدۇ، ئەگەر تەربى- يىلەنسە، ھەر خىل خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈپ، ئىنسانلارنىڭ سۇ ئاستى مەشغۇلاتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

باھار يېتىپ كەلگەندە، ئىسسىق بەلۋاغ ۋە موتىدىل ئىسسىق بەلۋاغلاردىكى بوغازلار ۋە تېيىز دېڭىزلاردا يوسۇن بېلىققا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ھايۋاناتنى كۆرۈش مۇمكىن، ئۇ بەزىدە سۇ ئۈستىگە لەيلەپ چىقىپ، بەستىنى كۆتىرىپ قۇچىقىدىكى بالىسىنى ئېمىتىدۇ، بەزىلەر ئۇنى خاتا ھالدا "ئادەم بېلىق" دېيىشىۋالىدۇ. ئەمەلى- يەتتە، بۇ ھايۋاننىڭ پەننى نامى "دۇگۇن"، ئۇنىڭ ئۆزى سېمىز، بويىنى قىسقا، ھەركىتى ئىنتايىن جەسۇر.

بۇ ھايۋاننى يېگىلى بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ يېغىنى بېلىق مېيى ئورنىدا ئىشلەتكىلىمۇ بولىدۇ.

شىمالىي تىنچ ئوكيان، شىمالىي مۇز ئوكيان، ئوتتۇرا دېڭىز ۋە جەنۇبىي ئاتلانتىك ئوكيانلاردا 18 خىل قىممەتلىك تيۇلېن ياشايدۇ. بۇلار ئىچىدە گۈزەل بوغمەلۇق تيۇلېن، مىجەزى چۇس قاپلان تيۇلېن، بۇرنىنى كوپتۇرۇپ خالتا قىلىدىغان خالتا بۇرۇن تيۇلېنلار بار، ئۇزى چوڭ. تيۇلېنلارنىڭ پادىشاسى دەپ ئاتىلىدىغان پىل تيۇلېن قاتارلىقلارمۇ بار. جەنۇبىي قۇتۇپتا بىر خىل ھوكومران تيۇلېن بار، ئۇ سۇ ئۈزۈشكىلا ماھىر بولۇپ قالماستىن، نەچچە ئون مېتىر قېلىنلىقتىكى مۇزنى چىشى بىلەن تېشىپ مۇز ئۈستىگە سەكرەپ چىقىپ قۇشلارنى تۇتۇپ يېيىشكىمۇ ئۇستا. مۇز ئۈستىدە ياشايدىغان ۋېددېل تيۇلېنى مۇز قاتلىمىنى تېشىپ ئوتكەندىن كېيىن، دەرھال 2 مىڭ مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى سۇ ئاستىغا شۇڭغۇپ چۈشۈپ 40 مىنۇت تۇرالايدۇ. تيۇلېننىڭ نەپەس ئەزالىرى كىشىنىڭكىگە ئوخشاپراق كېتىدۇ، شۇڭا، سۇ ئاستىدا خېلى ئۇزاق ئۈزەلەيدۇ. تيۇلېنلار توپ - توپ بولۇپ ئۈزگەندە، ئەركەك تيۇلېن يول باشلاپ ناھايىتى ھەيۋەت بىلەن ماڭىدۇ. تيۇلېن خېلى يۇقۇرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ سەزگۈر بولغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ مۇقىم يولى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئالىملار تيۇلېنغا سىمسىز ئالاقە ئۈسكۈنىلىرىنى ئورنىتىپ، سۇغا قويۇپ بېرىدۇ ياكى چوكتۇرۇۋېتىدۇ. شۇ يول بىلەن سۈنئىي ھەمرا ئارقىلىق تيۇلېن توپلىرىنىڭ ئىزىنى قوغلاپ، ئۇلارنىڭ ئۈزۈش يولىنى ۋە يوتكىلىش

قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

ئاتلانتىك ئوكياندا دېڭىز تاشپاقىسى دېگەن يەنە بىر ئۆمىلىگۈچى ھايۋان بار. ئۇ ھەر يىلى ئوكياندىكى كىچىك ئارالدا تۇخۇملىغاندىن كېيىن، ئارالدىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراق جايلارغا كېتىدۇ. 2 - 3 يىلدىن كېيىن، ئۇلار توپ - توغرا ئۆزى كەلگەن يول بىلەن كىچىك ئارالغا قايتىپ كېلىدۇ ھەمدە ئۆزى تۇخۇملىغان يەرنى تاپىدۇ. تەتقىق قىلىنىشىچە، دېڭىز تاشپاقىسى ئاسماندىكى يۇلتۇزلار تۈركۈمى ۋە ئۆزىگە خاس پۇراش ئىقتىدارى بويىچە يول تاپسا كېرەك. ئىلان بېلىق، تاشپاقا، سىيا بېلىق قاتارلىقلاردىمۇ مۇشۇنداق يول تېپىش ئىقتىدارى بار.

دېڭىز ھايۋانلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كوپ. مەسىلەن، سەزگۈر، شوخ دېڭىز ئېيىقى، مۇز تاغىدىكى دېڭىز پىلى، قەھرلىك ئاق ئېيىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى يۇقۇرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە.

پايانسىز ئوكياننىڭ يۇقۇرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن قاتلاملىرىنىڭ ھەممىسىدە بېلىقلار ياشايدۇ، ھەتتا 10 مىڭ مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى سۇدىمۇ بېلىقلار بار. پۈتۈن دۇنيادىكى دېڭىز - ئوكيانلاردىكى بۇ ئاجايىپ - غارايىپ بېلىقلارنىڭ تۈرى 25 مىڭ خىلدىن ئاشىدۇ، ئادەتتە كىشىلەر يەيدىغان بېلىقلار 1500 خىلغا يېتىدۇ. تىنچ ئوكياندا ياپىلاق - ئۇزۇن بېلىق، يوغان باش بېلىق، ساردىنى بېلىقى، مىكتەيىۋې بېلىقى، چيۇداۋيۇي بېلىقى قاتارلىقلار بولۇپ، دۇنيادىكى بېلىقچىلىق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

دېڭىز - ئوكيانلاردىكى بېلىقلارنىڭ سۇ ئۈزۈش سۈرئىتىدىن قارىغاندا، ئىلان بېلىق سائىتىگە 12 كىلو - مېتىر ئۈزىدۇ، داماخا بېلىقى سائىتىگە 40 كىلومېتىر ئۈزىدۇ. بۇ ئىككى خىل بېلىقنىڭ ئۈزۈش سۈرئىتىنى تېز دېيىشكە بولىدۇ، ئەمما ۋاشاق بېلىققا سېلىشتۇرغاندا چېنىپ قالىدۇ. ۋاشاق بېلىق بېلىقلار ئىچىدىكى سۇ ئۈزۈش چېمپىيونى، ئۇنىڭ يانىڭ ئوقىغا ئوخشاش ئۈزۈن بويىنى بولۇپ، بەدىنىدە ئەگرى - بۈگرى سىزىق بار، قۇيرۇغى ئىنچىكە، تېرىسىنىڭ سىرتىدا سۇنىڭ توسقۇنلۇغىنى ئازايتىدىغان بىر قەۋەت سىلىق شىلىمشىمان سۇيۇقلۇق بار. ئۇ سائىتىگە 119 كىلومېتىر — ئادەتتىكى پاراخوتلاردىن 3 - 4 ھەسسە تېز ئۈزىدۇ. ۋاشاق بېلىق مۇشۇنداق يۇقۇرى سۈرئەتتىن ھاسىل بولغان زەربە بېرىش كۈچى ئارقىلىق بېلىق تۇتۇپ يەيدۇ، ھەتتا كىت ياكى پاراخوتلارغىمۇ ئېتىلىدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇن مۇزېيلاردا ۋاشاق بېلىق بويىنىنىڭ پاراخوتتا ئۈزۈلۈپ قالغان ئۇلگىلىرى بار. ۋاشاق بېلىق ئاساسەن دۇنيادىكى ئىسسىق بەلۋاغ، موتىدىل ئىسسىق بەلۋاغ ۋە موتىدىل جايلاردىكى سۇدا ياشايدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ جەنۇبىي دېڭىزى ۋە شەرقىي دېڭىزىغا يېقىن جايلاردىمۇ ۋاشاق بېلىق بار.

ھەر خىل راك، قىسقۇچ پاقىلارمۇ كىشىلەر ياقتۇرىدىغان سۇ مەھسۇلاتلىرى ھېساپلىنىدۇ، بولۇپمۇ دۈيشيا بىلەن خەيجې خەلقارا بازاردىكى ئورە باھالىق سورتقا كىرىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى، ئوزۇقلۇق ماددىسى كوپ، تەملىك قۇلۇلىلەر نۇرغۇن. مەسىلەن، يىبىيى

قۇلۇلىسىنىڭ قۇرۇتۇلغان قېقى "دەنسەي" دەپ ئاتىلىدۇ، مۇلى قۇلۇلىسىنىڭ قۇرۇتۇلغان قېقى "خاۋچې" دەپ ئاتىلىدۇ، چېكىزنىڭ قۇرۇتۇلغان قېقى "چېكىزى قېقى" دېيىلىدۇ. ئاكولا بېلىغىنىڭ دۇمبە قانىتى، خەيشېنىڭ، تۇزلانغان بېلىقلار دۇنيادا مەشھۇر قىممەتلىك يېمەكلىك ھېساپلىنىدۇ.

تىنچ ئوكياننىڭ غەربىي - شىمالىدىكى قىسقۇچ پاقىنىڭ تۈرى 500 خىلدىن ئاشىدۇ، راكىنىڭ تۈرلىرى تېخىمۇ كوپ. 3 ئوكيان ۋە جەنۇبىي دېڭىزدا چوڭ تىپتىكى ئومۇلگۈچى قاسراقلىق جانىۋار — چوڭ قىسقۇچ پاقا ناھايىتى كوپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى بىرچى، ئېغىرلىقى بىر جىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، چوڭلىرى 10 جىڭ كېلىدۇ، ئۇ ھازىر دۇنيادىكى راك تۈرلىرى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭى ھېساپلىنىدۇ، كىشىلەر چوڭ قىسقۇچ پاقىنى راكلارنىڭ پادىشاسى دەپ ئاتايدۇ. كۈز پەسلىدە، چوڭ قىسقۇچ پاقىلار كەڭ - كولەمدە يوتكىلىدۇ، دېڭىز ئاستىدا رەت - رەت بولۇپ، باش - ئايىغى ئۈزۈلمەي، مىنۇتىغا 21 مېتىر تېزلىكتە ئىلگىرىلەيدۇ. ئۇلار سەپەر قىلغاندا، نۇرغۇن چوڭ قىسقۇچ پاقىلار قاتارغا قوشۇلۇپ، بارغانسېرى چوڭ قوشۇن تەشكىل قىلىدۇ.

جەنۇبىي قۇتۇپتىكى فوسفورلۇق راك ئىقتىسادىي قىممىتى ئەڭ يۇقۇرى راكلاردىن بىرى. ئۇنىڭدىكى ئوزۇقلۇق ماددا كالا گوشى، دۈيشيا ۋە ئادەتتىكى بېلىق، قۇلۇلە تۈرلىرىدىكىدىن كوپ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، فوسفورلۇق راك نەچچە يۈز مىليون توننىدىن نەچچە مىليارت تونىغىچە بار ئىكەن. يېقىنقى يىللاردىن

بوُيان، بەزى مەملىكەتلەر ئوُنى توُتوُشقا باشلىدى. بەزىلەر فوسفورلوُق راكنى "دوُنيادىكى كەلگوُسى يېمەكلىك ئامبىرى" دەپ ئاتاشماقتا.

دېڭىز - ئوكيانلاردىكى سۇ مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۇرلىرى ئىنتايىن كوپ، دېڭىز - ئوكيانلاردىن قۇرۇقلۇقتا ياشايدىغان بارلىق ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېڭىزدەك ئىزلىرىنى تېپىش مۇمكىن. بەزى ھايۋاناتلار دېڭىزلارغىلا خاس، مەسىلەن، دېڭىز ئاپتاپپەرىسى، مارجان، خەيجې قاتارلىق ئۇچەي قوساقلىقلار، دورا مەنبەسى قىلىنىدىغان بۇلۇت ھايۋانلار، تۇرى 45 مىڭ خىلدىن ئاشىدىغان يۇمشاق تەنلىكلەر ۋە بىر ھۇجەيرىلىك جانىۋارلار، بوغۇملۇق ھايۋانلار، مۇخ ھايۋانلار، تۇكلۇك ھايۋانلار، بوغۇم ئاياقلىقلار، ئومۇرتقىسىز ھايۋانلار ۋاھاكازالار.

پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دېڭىز - ئوكيانلاردىكى مول جان - جانىۋارلار ئىنسانلار ئۇچۇن تېخىمۇ زور توھپە قوشقۇسى.

世界见闻

世界知识出版社编

•

喀什维吾尔文出版社出版

新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂印刷

87×1092 毫米　32开本　6.125印张

1983年6月第1版　1984年1月第1次印刷

印数：1—7,000

书号：M3264·1　定价：0.31元